

НАШ УКРАЇНСЬКИЙ ДІМ

Науково-популярний часопис
для вчителів України та діаспори

№ 2

Ніжин – 2020

Науково-популярний часопис для
вчителів України та діаспори
«Наш український дім»
№ 2, 2020 рік.

Свідоцтво про державну
реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації
від 06.03.2007 р.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Ніжинського
державного університету
імені Миколи Гоголя.
Протокол № 2 від 01.10.2020 р.

Засновник:

Центр гуманітарної співпраці з
українською діаспорою
Ніжинського державного
університету
імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Україна).

Склад редакції:

Самойленко О. Г.,
канд. іст. наук, доц.;
Мельничук О. В.,
докт. фіз.-мат. наук, проф.;
Михед П. В.,
докт. філол. наук, проф.;
Онищенко Н. П.,
директорка Центру; членкиня
Нац. спілки журн. України;
Самойленко Г. В.,
докт. філол. наук, проф.;
Сидоренко В. О.,
канд. філол. наук, доц.;

Відповідальний редактор:

Онищенко Н. П.

Верстка, макетування:

Моціяка О. П.

Літературне редагування:

Конівненко А. М.,
Лісовець О. М.

Зміст

Українознавство

- Задоя І.** «Бо калина – символ України».....4
Нахлік Є. Григорій Сковорода як поет-преромантик....12
Антипович Г. Іларіон Косенко: «Творімо велику
частку, щоб створити велике ціле».....29
Збожна О. Від батьків до синів, або «Лампаду одні
другим передадуть».....37
Бобрик Д. Мова – то є просто звуки?!.....48

Наукові розвідки

- Астаф'єв О.** Найвищий тріумф поетичної техніки
(новелістика Йосипа Позичанюка).....54
Косякіна О. Знищення пацієнтів психіатричних
лікарень на території України під час
нацистської окупації.....70
Смольницька О. Поема Віри Вовк «Гріх святости»
як сучасне переосмислення традиційного
житійного сюжету.....73
Тимошик М. Перші книги української еміграції
повоєнної доби (на архівних матеріалах
Великої Британії).....89
Григорук А., Порох М. «Йти по землі,
як по вогні, і не стоптати білі ружі...».....99
Савенко Є. Золотий голос і золоте серце
(до 120-річчя І. С. Козловського).....104

Проза, переклади, рецензії

- Кодакова М.** Мости дружби і взаєморозуміння.....110
Смольницька О. «Там замок прегарний, камінь
з вапном, – / Хіба він не любо підніс шпилі?»:
шотландські історичні балади.....112
Бондар В. Останнє побачення й перша зустріч
(спомин про Миколу Кравчука).....133
Кравчук М. Дядьків хліб.....137

Шановні добродіі!

Часопис, який Ви тримаєте в руках, є науково-популярним виданням, що може бути цікавим не тільки учителям-практикам, а й усім, хто причетний до вивчення та викладання української мови, літератури, історії, культури в Україні та поза її межами.

На нашу думку, на сьогодні вже назріла потреба в такого типу періодичних виданнях, оскільки вони надають можливість обмінюватися думками, ділитися досвідом і фахівцям із діаспори, які довгий час були відірвані від України, проте завжди переймалися проблемами українознавства.

Публікації, які представлені в нашому часописі, охоплюють доволі цікаве коло питань, актуальних і водночас проблемних: наукові розвідки, методичні матеріали для шкільництва, поетичні, прозові та драматичні твори й переклади сучасних маловідомих авторів. Маємо надію, що в нашому журналі Ви знайдете відповіді на свої запитання та зможете використати його у своїй практичній діяльності, пропагуючи ідею українства.

Будемо щиро вдячні за співпрацю з нами, за надіслані матеріали для публікації, за висловлені побажання та пропозиції щодо роботи редакції.

З повагою, редакційна колегія

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Іван Задоя

«БО КАЛИНА – СИМВОЛ УКРАЇНИ»

«До 95-ти лишається мені півроку. Може, якось дотягну». Такими короткими, немов прощальними, реченнями закінчив 5 березня 2013 року свій лист Ігор Васильович Качуровський. Не «дотягнув». 18 липня поет і прозаїк, перекладач і літературознавець, гуморист і публіцист, радіожурналіст і науковець обрав собі іншу орбіту...

Знайомству з паном Качуровським я завдячую землякові-кіровоградцю В. О. Базилевському¹, котрий відгукнувся на моє прохання і сповістив адресу Ігоря Васильовича. На той час (осінь 2010 року) я клопотався укладанням книги про літературознавця, професора Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Л. В. Куценка², по всіх усядах розшукував його листи. Отож, полетіло в Німеччину коротке (усього п'ять пунктів) «письмоче». А вже восьмого жовтня на мою електронну пошту надійшла відповідь:

Ігор Качуровський

«Шановний Іване Михайловичу!

Вчора надійшов Ваш лист з датою 25 вересня.

Відповідаю:

1. Лист (чи листи) від Леоніда Куценка мають бути в моєму хаотичному архіві. Але чи я їх знайду, не знати.
2. Копії листів до приватних осіб я ніколи не робив і не лишав.
3. Особисті архіви П. Одарченка³ та Л. Лимана⁴ зберігаються, скільки мені відомо, в АРХІВІ УВАН у Нью-Йорку. Я до того архіву стосунку не маю. Листи Л. Лимана до М. Ореста⁵ передано в Київ – до Інст[итуту] Літератури при Академії Наук (на вул. Грушевського). Думаю, що листи Лимана мають бути у Рост[ислава] Доценка⁶ що займався виданням єдиної Лиманов[о]ї збірки «Пам'ять»⁷ Адреса: Р. Доценко,
вул. Полярна, 11, кв. 18,
Київ 14201.
Про інших двох⁸ нічого не знаю.
4. Пошуки М. Сороколита⁹ доручить комусь молодшому.

¹ Базилевський Володимир Олександрович (1937) – український письменник, критик, перекладач.

² Куценко Леонід Васильович (1953–2006) – літературознавець, критик, громадсько-культурний діяч.

³ Одарченко Петро Васильович (1903–2006) – літературознавець, мовознавець, критик, публіцист.

⁴ Лиман Леонід Іванович (1922–2004) – український поет, публіцист, літературний критик.

⁵ Орест Михайло (справж. ім'я Зеров Михайло Костьович, 1901–1963) – український поет, перекладач, педагог.

⁶ Доценко Ростислав Іванович (1931–2012) – український прозаїк, перекладач.

⁷ Див.: Лиман Л. Пам'ять: поезія і проза / упоряд., передм. Р. Доценка. Київ: ПВП «Задруга», 2002. 160 с.

⁸ Ідеться про Наталю Ливицьку-Холодну та Галину Янішевську.

⁹ Сороколит Микола – меценат із Сан-Франциско, який фінансово підтримував видання книг Л. Куценка.

5. Бойко-Блохин¹⁰ дітей не мав. Чи має його архіви третя жінка, з якою він прожив, здається, лише кілька місяців, цього не знаю.

Нова адреса УВУ, де мають бути якісь архіви Ю. Г. Бойка:

Ukrainische Freie Universitat
Barellistr, 9a
80638 Munchen

ufu@extern.Irz-muenchen.de

ПС. Напевно, Вам буде цікаво довідатись, що в Мюнхені після війни жив син розстріляного одеського проф[есора] Гордієвського¹¹. Працював на Радіо «Свобода» і писав статті і вірші під псевдонімом Кулицький¹².

Замість листів Куценка знайшов кілька святочних привітань від проф. Одарченка, якщо Вас цікавить, вишлю.

І. Качуровський [08.10.2010].

Щоразу, надсилаючи першого листа своєму кореспонденту, хвилююсь. Чи не припустився якоїсь помилки, чи правильно зазначив дату, рік (маю за собою такі «гріхи»)? Бо практично завжди пишу поспіхом, зазираючи у блокнот зі списком інших нагальних справ.

Але цього разу пекти раків довелося не від власних помилок, а від слів адресанта: «Пошуки М. Сороколіта доручить комусь молодшому». Оте трислів'я «доручить комусь молодшому» змусило невідкладно зазирнути в Інтернет. Виявилось, що моєму дописувачу... дев'яносто два роки.

За такої ситуації був один вихід – перепросити, вибачитись за «доручення». Тож 14 жовтня, на свято Покрови, я хутко спорядив «покаянного» листа в далекий Мюнхен та знову попросив пошукати в домашньому архіві епістоли Л. Куценка. А вже наступного дня читав набраний на комп'ютері текст:

«Шановний Іване Михайловичу!

Ваш лист, посланий на Ikriukow@yahoo.de у формі «додатку», прийшов нормально. Але рядок «основного» тексту – цілковито нечитабельний. Цікаво мені дізнатися, чи Ви можете прочитати цей текст, а чи до Вас листи звідси доходять лише у формі прилог? Чекаю на відповідь.

І. Качуровський [15.10.2010].

Увечері неочікувано-неждано надійшов ще один лист (і в цьому весь Ігор Качуровський!):

«Шановний Іване Михайловичу,

прикро мені признатися, що одурив я себе і Вас. Знайшов лише порожній конверт, а святочні листи Одарченка десь рік тому пан Габріель Суперфін¹³ забрав для Бременського архіву: Historisches Archiv an der Universitat Bremen, Forschungsstelle Osteuropa.

Якщо знайду листи Куценка, повідомлю.

Оскільки мене цікавить усе на світі, що пов'язане з літературою, цікавить мене і Чернов-Малошийченко¹⁴ але Кузьма Прутков¹⁵ прорік: «Никто необъятного объять не может». А на столі в мене тепер лежить книжка¹⁶ Олександра Шугая¹⁷ «Аркадій Казка», де дія відбувається і в Одесі. Чи знаєте таку книжку?

¹⁰ Бойко-Блохин Юрій Гаврилович (справж. прізвище Блохин; 1909–2002) – український літературознавець, театрознавець, славіст, публіцист, критик, педагог, громадсько-політичний та культурний діяч (ФРН).

¹¹ Гордієвський Михайло Іванович (1885–1938) – український історик, педагог.

¹² Мовиться про Гордієвського Ігоря Михайловича (1917–1999), журналіста українського радіо «Свобода».

¹³ Суперфін Габріель Гаврилович (1943) – філолог, історик, архівіст, учасник правозахисного руху в СРСР.

¹⁴ Чернов (Малошийченко) Леонід Кіндратович (1899–1933) – поет, прозаїк, нарисовець, драматург.

¹⁵ Прутков Козьма – колективний псевдонім, під яким у 50–60-ті роки XIX століття писали свої твори Олексій, Олександр, Володимир Жемчужникови та Олексій Толстой.

¹⁶ Див.: Шугай О. Крапля сонця у морі блакити. Казка Аркадій. Вибрані твори. Київ: Смолоскип, 2010. 664 с.

А що Вам відомо про мене?
І. Качуровський» [15.10.2010].

Аби розвіяти тривоги Ігоря Васильовича щодо розуміння надісланого ним тексту, пізнього вечора того ж дня я озвався до літератора двома невеличкими абзацами.

Кажучи правду, я майже заборонив собі ставити поету запитання, оскільки знав, що він обов'язково реагуватиме на них, відволікатиметься на другорядні теми, які можна обговорити пізніше. А головним завданням для мене було спрямувати зусилля Ігоря Васильовича винятково на розшуки листів Л. Куценка. Однак на питання письменника (будь-які, наприклад, «А що Вам відомо про мене?») я мусив відповідати. Навіть коли не було що відповідати... Соромно зізнатися, але на той час про відзначеного Національною премією України імені Тараса Шевченка автора літературознавчої монографії «Променисті силуетки: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки»¹⁸ я мав дрібку, з макове зернятко, знань. Але кривити душею не міг і відповів відверто:

«Про Вас дізнався з подарованої М. Слабошпицьким¹⁹ книжки «25 поетів української діаспори»²⁰, адресу попросив у В. Базилевського. Минулого тижня випадково (а може, так мало бути?) наткнувся у журналі «Дивослово» (2008, № 9) на статтю про Вас Олени Бросаліної²¹... А дійсність – тільки вірш і ліри чистий тон». Прочитав перший раз, а другий – вже з ручкою. Тепер згаданий часопис лежить на моєму службовому столі; стаття помережена зеленою та червоною пастою. Так працюю...» [18.10.2010].

Мабуть, авторитетний учений був немало подивований скромними «знаннями» одеського адресата, але не образився, не дорікнув. Натомість чергову свою епістолу розпочав неочікуваним звертанням як до рівного по літературному цеху (здавалось афористичне Б. Нечерди²²: «Мова – не церква, а цех»):

«Шановний Колего!

Шукаючи загублений матеріал з віршознавства, натрапив на три пакунки листів: від П. Одарченка, від Гр. Костюка²³ та від «Слова»²⁴ – а точніше від Остапа Тарнавського²⁵.

Я, очевидно, приготував був їх для Гаріка Суперфіна (з Бремену), але він чомусь не забрав. Замість Гаріка там тепер двоє росіян, так що україніка того архіву лишилася, так би мовити, «без симпатиків».

Остапа слід, очеви[д]но, вислати Марті Тарнавській²⁶, а Костюка – музею в Проскурові (нині він «Хмельницьк»). Але ні від Марти, ні від Музею вісток давно нема.

¹⁷ Шугай Олександр Володимирович (1940) – український письменник.

¹⁸ Див.: Качуровський І. Променисті силуети: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки / передм. М. Слабошпицького. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 766 с.

¹⁹ Слабошпицький Михайло Федотович (1946) – український прозаїк, публіцист, літературознавець, критик, громадський діяч.

²⁰ Див.: Слабошпицький М. 25 поетів української діаспори. Київ: Ярославів Вал, 2006. 728 с.

²¹ О'Лір Олена (справж. ім'я Бросаліна Олена Геннадіївна; 1976) – українська поетка, перекладачка, літературознавиця, критикиня.

²² Нечерда Борис Андрійович (1939–1998) – український поет, прозаїк.

²³ Костюк Григорій Олександрович (1902–2002) – український учений-літературознавець, письменник, критик, мемуарист, історик, журналіст.

²⁴ «Слово» – об'єднання українських письменників (ОУП) у діаспорі, що існувало у 1954–1997 роках.

²⁵ Тарнавський Остап Давидович (1902–1992) – український поет, перекладач, літературний критик, літературознавець, журналіст, культурний діяч.

²⁶ Тарнавська Марта Теодозіївна (1930) – українська поетка, літературознавиця, критикиня, перекладачка, бібліографія (США).

А Одарченко Вас цікавить сам по собі – чи як КУМ МАЛАНЮКА²⁷?
(Такими прописними літерами надруковано в листі. – І. З.).
Куценко знайдеться тоді, як у ньому вже не буде потреби.
З привітом
І. К[ачуровський]» [24.10.2010].

Я декілька разів перечитував прикінцеві слова листа («Куценко знайдеться тоді, як у ньому вже не буде потреби») й не хотів погоджуватися, що так насправду може статися. Тож знову послав у неблизьку дорогу листика, розмірковуючи:

«Бачите, шукаєте матеріал з віршознавства, а натрапляєте на листи Одарченка, Костюка, Тарнавського. А де ж, у якій теці сховався лист (чи листи) від Куценка? Може, у пошуках Вам допоможе інформація, що Куценко з міста Кіровограда?» [26.10.2010].

І чи мені так здалось, чи я так цього вже дуже-дуже хотів, але у відповіді Ігоря Васильовича зажеврїла нехай і маленька, та все ж надія:

«Шановний Іване Михайловичу!

Поштова адреса Марти Тарнавської: Marta Tarnawsky
6509 Lawnton Place
Philadelphia, PA 19126-3745, USA

Адреса дуже стара – з Мартою не листуюся вже кілька років. Зв'язок з нею має Віра Вовк²⁸.

Електронна адреса: wirawowk@gmail.com

Сьогодні знайшлися поправки до «Віршознавства»²⁹. Десь колись знайдеться й Куценко.

Приємно було довідатися про Євгенію Дейч³⁰.

З привітом І. К[ачуровський]» [27.10.2010].

На наступний «сеанс зв'язку» з ученим я вийшов 19 грудня й найперше поділився звісткою про одержання від М. Тарнавської двох листів Л. Куценка та копії власного, а також вихід у світ впорядкованої мною книжки літературної спадщини та спогадів про одеського поета Б. Нечерду: «Я жив як міг, я не лукавив...»³¹. Водночас сповіщав і про встановлення листовного контакту з літераторкою з Торонто на прізвище Палій³², котру назвав Вірою (у поспіху переплутав з поетесою Вірою Вовк).

Мій далекий кореспондент і цього разу не забарився з відповіддю. Такою ж покачуровськи мудрою, прихильною, доброзичливою:

«Шановний Земляче й Колего!

Приємно було довідатися, що Ви маєте успіхи у своїх розшуках. Яр Славутич³³ на мої листи давно не відзивається. Чув, що в нього погано з очима. Стара адреса така:

Dr. Yar Slavutych
72 Westbrook Drive
Edmonton, Alberta
T6J 2E1 Canada

²⁷ Маланюк Євген Филімонович (1897–1968) – український поет, публіцист, перекладач, літературний критик, культуролог.

²⁸ Вовк Віра (справж. ім'я Селянська Віра Остапівна; 1926) – українська поетка, прозаїкня, драматургиня, літературознавиця, перекладачка.

²⁹ Ідеться про доповнення до підручників І. Качуровського «Метрика» і «Строфіка», які планувалося перевидати разом із «Фонікою».

³⁰ Дейч Євгенія Кузьмівна (1919–2014) – перекладачка, дружина О. Дейча.

³¹ Мовиться про книгу «Я жив як міг, я не лукавив...»: Літературна спадщина Бориса Нечерди: Спогади про письменника / упоряд. І. Задоя. Одеса: Астропринт, 2010. 416 с.

³² Палій Ліда (1926) – українська поетка.

³³ Яр (справж. ім'я Жученко Григорій Михайлович, 1918–2011) – український поет, перекладач.

Від Марти Тарнавської також давно не маю вісток. Певен, що пан Остап залишив у себе копії писаних до мене листів.

Богдана Маланюка³⁴ не знаю. Припускаю, що це син Євгена (у життєписі якого лишається чимало білих плям). Віри Палій з Торонто не знаю. Там була Ліда Палій, що писала кепські «вершки» і цікаві дорожні нариси.

Бажаю видавничих і творчих успіхів у Новому Році.
І. Качуровський» [21.12.2010].

Потім у нашому листовному спілкуванні настала півторарічна перерва. За цей час я майже закінчив укладати збірку спогадів (і не тільки) про Леоніда Куценка. Однак мені муляла, не давала спокою думка, що у книжці не буде епістол професора Куценка до професора Качуровського. І я невідкладно (шаную, поважаю експромти!) надіслав у Мюнхен коротеньку «писульку», у якій попросив Ігоря Васильовича за нагоди ще раз пошукати у власному архіві листи Л. Куценка.

Не відаю, чи то я своєю напористістю «підштовхнув» шанованого історика літератури до відновлення пошуків, чи так мало бути, але через тиждень до Південної Пальміри прибула обнадійлива, так мені здалося, звістка:

«До в[ельми] ш[ановного] п. Задоя, Одеса.

Шановний Земляче! Сподіваюся, що днів через десять ми зможемо долізити до закладених листів і я пошукаю листи Куценка. І. К.» [24.07.2012].

У тривозі, в очікуванні новин минали-тягнулись липневі дні. Здавалося, час із якогось лиха зупинивсь. Я з сумом дивився на стінний календар, у якому позначив день, коли І. Качуровський мав добратися до схованих листів, але вплинути на ситуацію, пришвидшити пошуки не міг. Залишалося єдине – набратися терпцю (у В. Стуса³⁵: «Терпи, терпи – терпець тебе шліфує...») й чекати.

Однак новина з Мюнхена прилетіла раніше від очікуваного дня (і яка!!):

«За третім “нападом” я таки відшукав листи Л. Куценка до Ігоря Качуровського. Жигонуло мене слово “витоки”, що його запровадив “Кур’єр Кривбасу”.

Дайте точну поштову адресу для пересилки листів.

Листи від проф[есора] Одарченка я – скільки пригадую – передав у Ніжен – Астаф’єву³⁶.

Посмертні спогади про Сла[в]утича мають з’явитися у “Березолі”³⁷.

Короткий спогад про іншого Вашого земляка, а мого, можна сказати, друга, др. проф[есора] Федора Великохатька³⁸, вмістила ніженська газетка³⁹.

І нехай лікарні оминають Вас, а Ви – їх.

Ваш Ігор Качуровський» [30.07.2012].

Наступного дня, 31 липня 2012 року, я зранку вже працював за комп’ютером. Поспішав подякувати Ігорю Васильовичу за віднайдений скарб та повідомити свою поштову адресу. Водночас, переживаючи за схоронність епістол (на той час я не знав їхньої кількості),

³⁴ Маланюк Богдан Євгенович (1934–1999) – син Євгена Маланюка.

³⁵ Стус Василь Семенович (1938–1985) – український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, правозахисник.

³⁶ Астаф’єв Олександр Григорович (1952–2020) – український поет, критик, літературознавець, перекладач.

³⁷ Див.: Качуровський І. На відхід старого колеги. *Березіль*. 2012. № 7–8. С. 125–135.

³⁸ Великохатько Федір Данилович (1894–1987) – природознавець, фахівець з іхтіології та орнітології, педагог, професор.

³⁹ Див.: Качуровський І. Вагомий улов великого вченого. *Український дім*. 2012. Число 2. С. 4–5.

пропонував науковцю спочатку відсканувати один лист Куценка й переслати електронною поштою. На мою думку, такий підхід мінімізував би можливі ризики.

Відповіді від літературознавця довго чекати не довелося. І вістка ця була цінна для мене найперше тим, що автор у першому ж реченні сповіщав про кількість віднайдених листів:

«3 серпня 2012

Вельмишановний пане Задоя!

Разом я познаходив 14 листів Куценка.

Ви згадували Славутича та П. Одарченка. Знайшлося по невеличкому пакунку листів одного і другого.

Від Одарченка один лист – діловий – з 1984 р., решта – короткі вітання або подяки. Останній – подяка за вітання зі 100-літтям. Листи від Яра [Славутича] вимагатимуть деяких додаткових пояснень.

Ви згадали Фотія Мелешка⁴⁰. Це був один зі *справжніх* наших прозаїків, тому його ніхто не читав і не знає – останнього, третього тому “Трьох поколінь”⁴¹, здається, він так і не видав.

А про малограмотного Самчука⁴², якого читають і шанують, Борис Олександрів⁴³ сказав колись: “Він думає, що він “батько”, а він – “дядько”.

Якщо Вас цікавить Славутич та Одарченко, вишлемо реєстровною поштою. Ітиме тижнів зо три або місяць.

Чекаю на відповідь.

Ігор Качуровський» [03.08.2012].

... Коли дістав із закордонного конверта епістолярні послання Л. Куценка – усередині похололо. Я тримав оригінали листів. Безсумнівно, це був ризикований крок. Але, думаю, виправдання йому є. У такий спосіб професор Качуровський засвідчив свою безмірну любов до України, якій повертав рукописні тексти її синів.

Я подякував Ігорю Васильовичу за надіслані листи Леоніда Куценка (для мене то напевно був духовний скарб), за увагу до моїх непростих запитань, перепрошував за завдані клопоти. Водночас поцікавився долею Ніни Феденко⁴⁴, невістки політичного діяча й публіциста Панаса Феденка⁴⁵, сподіваючись, що в її родині збереглися епістоли Куценка. До таких міркувань схилили прикінцеві рядки листа Л. Куценка до І. Качуровського від 17 червня 1997 року: «Книги П. Феденка були б цікавими для нас. Я листувався трохи з його невісткою Ніною»⁴⁶. Пізніше, хоча й не без труднощів, вдалось розшукати у Франції телефон Н. Феденко, поспілкуватися. Співрозмовниця, пам'ятаю, скаржилася, що домашні папери постраждали від води, тож вона намагається їх просушити. Того року мій пошук за кордоном епістолярних текстів Л. Куценка не дав результату.

21 лютого 2013 року книга «Я обрав свій шлях...» вирушила в Мюнхен, а рівно через місяць в Одесу прибув надрукований на машинці останній лист Великого Українця:

«5 березня 2013

Дорогий Іване Михайловичу!

Нині прибув бідолашний Куценко⁴⁷: одне авто збило, а друге ще й переїхало...

Авта мене поки що не переїздили, але я став жертвою німецької медицини.

⁴⁰ Мелешко Фотій Минович (1889–1970) – український драматург, прозаїк, мемуарист.

⁴¹ Вийшли тільки перша та друга частини повісті Ф. Мелешка «Три покоління».

⁴² Самчук Улас Олексійович (1905–1987) – український письменник, журналіст, публіцист, редактор.

⁴³ Олександрів Борис Олександрович (справж. прізвище Грибінський, 1921–1979) – український поет, прозаїк, бібліотекар, бібліограф, журналіст.

⁴⁴ Мовиться про Феденко Ніну Юріївну.

⁴⁵ Феденко Панас Васильович (1893–1981) – політичний діяч, історик, публіцист.

⁴⁶ Цитата з книги: «Я обрав свій шлях...»: Леонід Куценко у спогадах, листах, пам'яті / упоряд. І. Задоя. Одеса: Астропринт, 2012. С. 177.

⁴⁷ І. Качуровський повідомляє про одержання книги «Я обрав свій шлях...».

Почну з жінчиної⁴⁸ радості: вона довідалася, що у Відні має відбутися виставка аргентинських художників, серед яких одне з чільних місць займає її батько – Борис Крюков⁴⁹. 9 жовтня вона купила квиток на літак і замовила готель. Того ж вечора її розбив параліч – відняло праву половину (тепер вона їздить на візочку-фотелі і намагається ходити на роляторі).

Обід мені варив представник «пфлегедінсту», на вечерю щось приносили знайомі, а сніданок готував я сам.

І ось у роті в мене з'явився болючий грибок. Тож я харчувався майже самим медом – і дуже ослаб: раз за разом двічі упав із ролятором...

І я – ідіот – дав себе завезти в лікарню. Там мене кілька годин досліджували в неопаленому помешканні: три рази бадали кров – чи не маю цукриці тощо.

А коли врешті забрали до гарячої кімнати, я знепритомнів... Прокинувся на ранок на зимному ліжку голий-голісінський.

У мене грибок у роті і улькус на лівій нозі (на ступні), а я чомусь маю лежати голяка. Від того лежання на лівій п'яті зробилася язва, величенька, але не дуже болюча – у нас казали «пролежень». Так мене тримали сорок днів, грибок, щоправда, зник, але улькус лишився. І додався пролежень.

По сорокаденному лежанні я вийшов без натяку на якісь м'язи, не кажу вже про товщі.

Я переконаний, що лікарі, котрі мене «лікували», були божевільні садисти (пригадується новеля Едгара По⁵⁰, де герой, не знаючи, потрапляє до божевільні, де наглядачі сидять замкнені, а хворі перебрали команду).

Я все боявся, що мене завезуть до притулку старих вар'ятів. Два роки тому були б завезли (щоправда – з іншої лікарні), але тоді жінка ще була повна сил і енергії.

А після сорок[а]денного лежання я вже не людина, а тїнь. Мені треба б ходити й ходити, але права нога підгинається, ліва не розгинається (має форму літери «г») і до того ж поболіє пролежень.

Тепер про літературу. Дещо моє друкувалося в харківському «Березолі»⁵¹, нещодавно була чимала добірка в «Літературній Україні»⁵². Щось ніби написав⁵³ про мою прозу Віталій Мацько⁵⁴, але від нього давно нема вісток.

Має вийти (а може – вже вийшла) книжка пародій та гуморесок «Пародіаріум Хведосія Чички»⁵⁵. Втретє відновилося надія на публікацію капітальної книжари «Погашений спалах»⁵⁶.

Вийшла антологія укр[аїнської] поезії в польських перекладах⁵⁷ роботи пані Криштальської⁵⁸.

Починається з моєї поезії⁵⁹.

Дратує мене загибель української мови. Ось уже яких 40 років, як з нашої мови зникли ДЖЕРЕЛА, лишилися смердючі витюки.

Нема вже степенування прикметників: нема вже зелений – зеленіший – найзеленіший, якнайзеленіший. Є тільки «найбільш зелений» або «самий зелений».

У науковому збірнику на честь Наталії Костенко⁶⁰ – моя розвідка «Силабічний поет Шевченко»⁶¹.

⁴⁸ Ідеться про Крюкову-Качуровську Лідію Борисівну (1935–2020), дружину І. Качуровського.

⁴⁹ Крюков Борис Іванович (1895–1967) – український живописець, графік, мозаїст, театральний декоратор.

⁵⁰ По Едгар Аллан (1809–1849) – американський письменник, есеїст, драматург, літературний редактор і критик.

⁵¹ Див.: Качуровський І. З недрукованих і забутих поезій. *Березіль*. 2011. № 5–6. С. 2.

⁵² Див.: Качуровський І. «Я мрію про квітку за муром...». *Літературна Україна*. 2013. 7 лют. С. 7.

⁵³ Див.: Мацько В. Мовний орнамент в ліричній прозі Ігоря Качуровського. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2013. 76 с.

⁵⁴ Мацько Віталій Петрович (1951) – український поет, прозаїк, літературознавець.

⁵⁵ Див.: Качуровський І. *Parodiarium Хведосія Чички*: пародії, шаржі, епіграми, літ. жарти. Дрогобич: Коло, 2013. 253 с.

⁵⁶ Рукопис книги «Погашений спалах» передано до видавництва «Темпора».

⁵⁷ Див.: *Гравітація взаємності: Антологія сучасної української поезії* / авт.-упоряд., пер. з укр. О. Криштальська; авт.-ред., післямова З. Фрончек. Луцьк: Терен, 2013. 628 с.

⁵⁸ Криштальська Олена Василівна (1943) – українська поетка, перекладачка.

⁵⁹ У згаданій антології надруковані вірші І. Качуровського «Мистецтво» та «Горлиця на підвіконня сіла».

⁶⁰ Костенко Наталія Василівна (1941) – літературознавиця.

⁶¹ Див.: Качуровський І. Силабічний поет Шевченко. *Актуальні проблеми сучасного віриознавства*: зб. наук.-пр. конф., присвяченої ювілеєві доктора філол. наук, проф. Н. В. Костенко. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2012. С. 18–29.

... Одинадцять епістолярних послань Ігоря Васильовича дбайливо зберігаю в окремій папці. Беру їх до рук неодмінно першого вересня – у день народження письменника. Почергово дістаю із файлів листи, перечитую, переосмислюю, розмірковую над долею їхнього автора (мимоволі зринуло в пам'яті поетове чотирислів'я: «Бо калина – символ України»).

Яка велика та могутня постать!

Євген Нахлік

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА ЯК ПОЕТ-ПРЕРОМАНТИК

XVIII століття увійшло в історію духовної культури Європи, зокрема Східної, як «століття Просвітництва». Своєрідність українського Просвітництва XVIII ст. полягає в тому, що в мистецтві воно реалізувалося значною мірою в неадекватному йому художньому явищі – бароко. Водночас у тогочасній українській літературі, просвітительській за ідеологічним спрямуванням і переважно бароковій за художнім методом, збрунькувалися паростки преромантичного руху. Уперше з'явилися вони у творчості Григорія Сковороди, який, до речі, виступав послідовником не природничо-наукової традиції східноєвропейського Просвітництва, як, скажімо, М. Ломоносов, а етико-гуманістичної. Художній доробок цього українського мисленника, з одного боку, «за основними ознаками стилю і поезики належить до барочної традиції»¹, а з іншого – виражає пізньопросвітительські, можна сказати, преромантичні уявлення. Ще І. Франко зіставляв Г. Сковороду як «писателя схоластичного тільки по формі, але наскрізь новочасного по ідеям» із французьким письменником і філософом Жаном-Жаком Руссо, діячем пізнього Просвітництва, із сьогоdnішнього погляду – преромантиком. І. Франко відзначив, що предтеча нової української літератури пропагував «нові ідеї європейської філософії і етики, ті самі ідеї рівності людей, простоти і натуральних їх взаємних відносин, котрі у Франції проповідував Руссо»². За І. Франком, Г. Сковорода є «оригінальним типом письменника-мандрівця, що, подібно до свого сучасника Жана-Жака Руссо, усім своїм життям проповідує відречення від гідностей і почестей світу, від ученої чи урядової кар'єри і поворот до найпростішого, ніби природного життя»³.

Чи не вперше Г. Сковороду назвав преромантиком (точніше – «передромантиком») і детально обґрунтував цю думку Д. Чижевський. Він пояснював, що «Сковорода з'являється перед нами як мисленник та письменник, у якому, з одного боку, збігаються та схрещуються різноманітні лінії розвитку київської науки та літератури до Сковороди, та який, з другого боку, – перехоплює чимало думок пізніших українських мисленників (Гоголь, Куліш, Юркевич...). Сковорода є останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український «передромантик» [...]». За Д. Чижевським, Г. Сковороду з романтизмом і преромантизмом в'яжуть символічний стиль його філософського мислення, «містична символіка», емоціоналістична «філософія серця», наука про людський мікрокосмос. Особливе значення в розбудові своєї концепції про належність Г. Сковороди до преромантичного руху вчений надавав тому, що цей мислитель був послідовником філософії платонізму, виявляв «внутрішню спорідненість» з німецькою містиккою й виступав як «містичний поет». «Що Сковорода де в чому випереджує пізнішу романтику (українську та західну), що він є найцікавіший слов'янський «передромантик», у цьому, – переконував Д. Чижевський, – теж немає дива: традиція розвитку містики та плятонізму вела саме до романтичної філософії»⁴.

¹ Іванько І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. Київ, 1983. С. 108.

² Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1984. Т. 41. С. 44, 60.

³ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1984. Т. 41. С. 257.

⁴ Чижевський Д. Філософія Г. Сковороди. Варшава, 1934. С. 32, 114, 126, 179, 189–193, 205, 208.

Висловлена Д. Чижевським думка про преромантизм у творчості Сковороди знайшла своїх прихильників серед сучасних дослідників історії філософії. «Щодо Г. Сковороди, то його вже можна вважати філософським предтечею українського романтизму», – зазначає І. Паславський, щоправда, не пов'язуючи з преромантизмом літературну спадщину українського поета-мислителя XVIII ст. «Якщо його літературно-практична діяльність цілком відповідала духу Просвітництва, – робить застереження І. Паславський, – то в царині філософських ідей він належав наступній епосі – епосі романтизму. На прикладі Г. Сковороди можна наочно продемонструвати типологічну близькість культурних процесів, які відбувалися в духовному житті різних європейських народів під кінець XVIII ст. [...] європейська романтична філософія формувалася як своєрідна реакція на просвітницький раціоналізм. Аналогічне явище спостерігаємо і в позиції Г. Сковороди»⁵.

Висвітленню міркувань Д. Чижевського про преромантичний характер філософії Г. Сковороди спеціальну статтю присвятив М. Скринник⁶.

Літературознавці, зі свого боку, помітили характерні риси преромантизму в поетичному набутку Г. Сковороди. І. Серман спостеріг, що його поетична збірка «Сад божественных пѣсней» (1757–1785) виражає духовий і душевний світ особистості й уславлює її перемогу над внутрішніми бурями та пристрастями, що тягнуть людину у світ корисливості й насильства. Тим-то, стверджував учений, Сковорода «вже входить у європейський преромантичний рух, який протиставив класицизму поглиблену розробку внутрішніх суперечностей індивідуальної свідомості, що в ній поети-преромантики вбачали відображення суперечностей великого світу з усіма його соціальними конфліктами». Історико-літературна заслуга Г. Сковороди, автора згаданої збірки, полягає, на думку дослідника, у тому, що він «включив українську літературу свого часу в загальноєвропейський рух преромантизму»⁷.

Думку про належність Г. Сковороди до загальноєвропейського преромантичного руху підтримала Н. Калениченко, але, на жаль, не конкретизувала її⁸. Цікавий романтичний мотив у вірші Г. Сковороди «Пѣснь 29-я» спостерегла Г. Сидоренко: «Самотня людина в човні, перед якою розверзлась морська безодня, – типовий образ раннього романтизму». Дослідниця дійшла висновку, що «в окремих своїх творах Сковорода виступав як предтеча романтизму... Багато в чому скований, обмежений у своїх можливостях, долаючи цю скованість і обмеженість, він робив перші, хоч ще і малопримітні кроки, щоб вивести українську літературу на дорогу загальноєвропейського романтизму»⁹. Про те, що Сковорода виступив предтечею романтизму не в «окремих», а в багатьох своїх поетичних творах і що його перші кроки до романтизму були не такі вже й «малопримітні», і поведемо мову в цій статті.

Преромантичні настрої найяскравіше відобразилися у збірці віршів Г. Сковороди «Сад божественных пѣсней», своєрідному ліричному щоденнику філософа. Певним чином проблиски романтичних філософсько-психологічних уявлень у ній розкрив В. Ерн, розглянувши збірку крізь призму авторської особистості. Вихідною точкою у

⁵ Див.: «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. Київ, 1987. С. 44.

⁶ Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції*. Львів, 1991. Т. 222. С. 201–215.

⁷ Серман І. З. М. В. Ломоносов, Г. С. Сковорода и борьба направлений в русской и украинской литературах XVIII в. *Русская литература XVIII века и славянские литературы: исследования и материалы*. Москва; Ленинград, 1963. С. 77, 78.

⁸ Калениченко Н. Л. Українська література XIX ст. Напрямки, течії. Київ, 1977. С. 56.

⁹ Сидоренко Г. К. Поет високого класу. Вісник Київського університету. Серія філології. Київ, 1974. № 16. С. 5, 6.

світовідчуванні Г. Сковороди є, на думку В. Ерна, визнання поетом суперечливої природи людини, «гріховности» світу, наявности зла в ньому. Варто уточнити: це «зло» у трактуванні Г. Сковороди має подвійне походження – індивідуально-психологічне й соціально-моральне (досить згадати його знаменитий вірш «Всякому городу нрав и права»). До речі, у пісні, що завершує прозову притчу «Убогій жайворонок», Г. Сковорода малює таку картину:

*Мір сей являет вид благолѣпный.
Но в нем таится червь неусыпный.
.....
Горе ти, міре! Смѣхъ внѣ являеш,
Внутр же душею тайно рыдаеш.
Украсился ты углами,
Но облился ты слезами
Внутрѣ день и ноцѣ.
Зависть, печаль, страх, несита жажда,
Ревность, мятеж, скорбѣ, тяжба и вражда
День и ноцѣ тя опаляют,
Как сіонскій град плѣняют,
Душевный твой дом¹⁰.*

В. Ерн цитує тільки перші чотири рядки з наведеного уривка, чим дещо завуальовує поетів проти зароджуваного буржуазного прагматизму та жадоби збагачення. Утім, коментар дослідника до цих рядків містить слушні міркування: «Ці потаємні сльози світу, про які згодом геніально заспіває Тютчев, уже підслухані Сковородою, – і підслухані тому, що в його власній душі ридало щось стихійне»¹¹. Справді-бо, український поет не просто малює картину «ридання світу», а й у лірично-сповідальних медитаціях виявляє свої настрої суму та нудьги, як суб'єкт цього недосконалого світу:

*Ах ты, тоска проклята! О докучлива печаль!
Грызеш меня измлада, как моль платья, как ржа сталь.
Ах ты, скука, ах ты, мука, лютая мука!
Гдѣ ли пойду, все с тобою вездѣ всякій час.
Ты как рыба с водою, всегда возлѣ нас.
.....
Звѣряку злу заколеш, естли возмеж острый нож,
А скуки не побореш, хоть меч будет и хорош.*

(«Пѣснь 19-я»)¹²

Ліричний суб'єкт «Саду божественных пѣсней», чутлива, одухотворена особистість свого часу, неодноразово задумується над цими «внутрішніми риданнями душі»:

*Проживи хоть 300 лѣт, проживи хоть цѣлый свѣт,
Что тебѣ то помогает,
Естли сердце внутрь рыдает?*

¹⁰ Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Київ, 1973. Т. 2. С. 132–134.

¹¹ Ерн В. Григорий Саввич Сковорода. Москва, 1912. С. 82.

¹² «Сад божественных пѣсней» цитуємо за виданням: Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Київ, 1973. Т. 1. С. 60–89.

Когда ты невесел, то все ты мертв и гол.

*Завоюй земной весь шар, будь народам многим царь,
Что тебѣ то помогает,
Аще внутрь душа рыдает?*

(«Пѣснь 28-я»)

Ще кілька десятиріч до європейських поетів-романтиків ХІХ ст. Г. Сковорода малює грандіозний образ усепроникного суму:

*Витъ печаль вездѣ лѣтает, по землѣ и по водѣ,
Сей бѣс молній всѣх быстрее может нас сыскать вездѣ.*

(«Пѣснь 24-я»),

а також велетенський, узагальнюючий образ світового горя, що наводить жах на поета:

*Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд,
О горе сущим в нем!*

(«Пѣснь 17-я»)

Як зазначив із приводу процитованих рядків В. Ерн, «ця глибока скорбота Сковороди прикметна. Він носив її в той час, коли в Європі торжествуючий раціоналізм договорився до Теодіцеї Лейбніца, яка проголосила наш світ «найкращим із можливих світів». І якщо наприкінці 50-х років Вольтер повставав проти лейбніціанського оптимізму у своєму «Кандіді», то який блідий і холодний песимізм Вольтера проти глибинного песимізму Сковороди, котрий у той самий час вслухався у незбагненній тузі в потаємні ридання світу»¹³. На мій погляд, мова може йти не так про якийсь усеохопний песимізм Г. Сковороди, як про його проникливіший, ніж у ранніх просвітителів, погляд на світ, про розчарування в раціоналістичних уявленнях, що абсолютизували роль розуму в людському житті й пов'язували надії на вдосконалення світу з діяльністю «освіченого монарха». Найголовніше ж у тому, що ще задовго до Дж. Байрона та послідовників байронізму Г. Сковорода у своїй поезії з великою художньою силою висловив почуття «світової туги»:

Обьяли вокруг мя раны смертоносны.

Адовы бѣды обойшли несносны.

Найде страх и тма. Ах година люта!

Злая минута!

Бодет утробу терн болѣзни твердый.

¹³ Ерн В. Григорий Саввич Сковорода. С. 83.

Скорбна душа мнѣ, скорбна даже к смерти.

Ах кто мя от сего часа избавит?

Кто мя исправит?

(«Пѣснь 8-я»)

В. Ерна вважав, що Г. Сковорода відчув світовий розлад через хаос і розлад власної душі. Як прихильник біографічно-психологічного методу в літературознавстві, цей автор монографії про українського мислителя акцентував – і небезпідставно – поетичне вираження у творах Г. Сковороди його особистої «потаємної психологічної природи». Слід сказати, проте, що хаос у душі Сковороди, схильній до містики, об'єктивно був і відображенням «світового хаосу»: небуденна особистість почувалася незатишно в лещатах феодальної дійсності.

Тут доречно зауважити, що думку В. Ерна про автобіографізм збірки «Сад божественных пѣсней» спробував свого часу спростувати Д. Чижевський: він твердив, ніби вірші Сковороди не можна використовувати «як джерело його біографії», позаяк «це джерело сумнівне не тільки щодо хронології, але й тому, що майже всі мотиви релігійної поезії Сковороди викликані традицією!» Заперечуючи «автобіографічні ноти» в ліриці Сковороди, Д. Чижевський підкреслював, що в її «загальному елегічному тоні» бачити «більше, ніж вияв деякого жанру, ми не маємо, власне права»¹⁴. Гадаємо, це спрощення – зводити пристрасну, хвилюючу поезію Сковороди до суми «традиційних елементів». Названі Д. Чижевським паралелі у віршах Г. Сковороди та творах деяких українських і західних письменників (В. Лазаревського, Г. Кониського, К.-Т. Ставровецького, Г. фон Гофмансвальдау, Д.-Ц. фон Лоенштайна, І.-Хр. Гюнтера, Г.-Ф. Гарсдерера, Г. Арнольда, Ангела Сілезія, Ф. Шпее) свідчать радше про типологічну духову близькість між авторами, які могли приходити до подібних переживань і уявлень, а відтак і до перегуку поетичних мотивів незалежно один від одного. На наш погляд, доцільніше вести мову про певну спорідненість почуттів і духових пошуків у Г. Сковороди та його сучасників, найближчих типологічних попередників і наступників. Автор оригінальних «божественных пѣсней» творив традицію, а не йшов за нею.

Ще до появи на арені світової історії романтизму Г. Сковорода як поет та мислитель, як особистість відчув і виразив той психологічний стан, що згодом став невід'ємним атрибутом романтичного світовідчуження: з одного боку, почуття «світової туги», болісні меланхолійні переживання, а з іншого – мрії про спокій та гармонію:

О покою наш небесный! Гдѣ ты скрылся с наших глаз?

Ты нам обще всѣм любезный, в разный путь разбил ты нас.

(«Пѣснь 24-я»)

Та тут якраз і криється істотна відмінність між преромантиком Г. Сковородою та романтиками. Адже мрії Дж. Байрона, М. Лермонтова, Т. Шевченка про психологічний спокій та тонку життєву ідилію так і залишилися нездійсненими. А Сковорода прийшов до певної внутрішньої гармонії, до впорядкування свого душевного хаосу:

¹⁴ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. С. 193, 197.

*Здравствуй, мой милый покою! Во вѣки ты будешь мой.
Добро ми вѣ быти с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.*

(«Пѣснь 12-я»)

Як відомо, у центр своєї філософії Сковорода поставив проблему щастя. Слід підкреслити, що він розглядав її у філософсько-психологічному, особистісному аспекті: чи може людина взагалі почуватися щасливою і якщо може, то за яких умов? Спостерігаючи звиродніле буття пересичених і знудьгованих суспільних верхів, Г. Сковорода, як і Ж.-Ж. Руссо, звернув погляд до здорової моралі простолюду:

*Кажется, живут печали по великих больш домах.
Больш спокоен домик малый, естли в нужных сят вещах.*

(«Пѣснь 24-я»)

Отже, людина, щоб почуватися щасливою, повинна, за Сковородою, насамперед відмовитися від плотської пересиченості:

*Бездна дух есть в человѣцѣ, вод всѣх ширшій и небес.
Не насытишь тѣм во вѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюда-то скука. Внутрь скрежет, тоска, печаль.
Отсюда несытость. Из капли жар горшій всталь.
Знай! не будет сят плотским дух.*

(«Пѣснь 11-я»)

Не знаємо, наскільки Г. Сковорода був ознайомлений з творами Ж.-Ж. Руссо. Що чув про нього – відомо достеменно. М. Ковалинський, український та російський письменник і освітній діяч кінця XVIII – початку XIX ст., згадував французького мислителя в листі до Г. Сковороди від 19 січня 1779 р.: «Бесѣду Вашу получил. Сорадуюсь обращению Вашему с Плутархом. Он из греков лутшій мой друг; из римлян – любомудрствующій царедворец Сенека; из французов – Боннет, из республикантов – Жан-Жак Руссо [...]»¹⁵. Хоч би як там було, а в поезії «Пѣснь 12-я» та в деяких інших віршах Г. Сковорода висловив думки, типологічно близькі до русоїстських: про потребу повернення до природи, про розходження науково-пізнавального й технічного поступу з людськими пошуками щастя, про чисте сумління та нелукаве серце як найцінніші людські якості, про перевагу морального виховання над інтелектуальним:

*Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить.
Буду вѣк мой коротати, гдѣ тихо время бѣжит.
О дуброва! о зелена! о мати моя родна!*

¹⁵ М. Ковалинський – Г. Сковороді. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 2. С. 477.

В тебѣ жизнь увеселенна. В тебѣ покой, тишина.

.....

*Не хочу и наук новых, кромѣ здраваго ума.
Кромѣ умностей Христовых, в коих сладостна дума.*

.....

О дуброва! о свобода! в тебѣ я начал мудрѣть.

До тебе моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть.

В історії європейського Просвітництва вчені розрізняють два етапи: ранній і пізній, причому перший характеризується переважанням раціоналістичного світорозуміння, піднесенням до ідеалу людини цивілізованої, тоді як другий – активізацією ірраціональних уявлень, пошуками ідеалу в середовищі не освічених кіл, а простолюду, у «природному стані». Уже не стільки висока освіченість, скільки чутливість і моральність, природна простота й щирість стають у преромантиків мірилами людської цінності. Яскравим представником раннього, раціоналістичного етапу східноєвропейського Просвітництва був М. Ломоносов, котрий, розрізняючи цивілізовану людину та «непросвещенного человека», рішуче віддавав перевагу першій: «Один майже вище смертних жереба поставлений, інший ледве тільки від безмовних тварин відрізняється; один ясного пізнання приємним сяйвом звеселяється, інший у похмурій ночі нецтва ледве буття своє бачить»¹⁶. На відміну від М. Ломоносова, Г. Сковорода відкинув абсолютизацію науки, і, звернувши свій погляд до «природного стану», побачив у «природній людині» моральні й почуттєві переваги. Отже, у філософії та поезії українського мислителя зародилася типологічно близька до руссоїстської концепція людини й суспільних цінностей.

Як і Ж.-Ж. Руссо, знайдемо в Г. Сковороди й поетичні пейзажі з вираженням у них «культу природи», от хоча б у вірші «Пѣснь 13-я», де «натюризм» поєднується і з буколічними, і з антиурбаністичними мотивами:

Ах поля! поля зелены!

Поля цвѣтами распецренны!

.....

Ах вы вод потоки чисты!

Ах вы берега трависты!

Ах ваши волоса! вы кудрявые лѣса.

Только солнце выникает,

Пастух овцы выганяет.

И на свою свирѣль выдает дрожливый трѣль.

¹⁶ Ломоносов М. В. Слово о пользе химии. *Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений*. Москва, 1951. Т. 2. С. 351.

Пропадайте думы трудны!

Города премноголюдны!

А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

Феномен Г. Сковороди як мандрівного поета й філософа ще потребує свого осмислення. І тут знову ж таки не обійтися без паралелей. Одну з них, нехай приблизно, знаходимо в колі романтиків: німецький поет першої половини минулого століття Йозеф фон Айхендорф створив своєрідну мандрівничу романтичну ідилію. Герой його ліричних «Пісень мандрівника» та найкращої повісті «З життя одного гультіпаки» хоч і не вдається до філософських пошуків істини та сенсу буття, а все шукає на лоні рідної природи (а також в екзотичній Італії) життя одухотворене, поетичне. Мотивація мандрів в українського та німецького поетів почасти збігається. «Подумаймо не тільки про те, куди йде подорожанин Айхендорфа, – писав його російський перекладач П. Карп. – Згадаймо, звідки він пішов. А пішов він із світу гендлярів, з краю, де панують міщани. З відомства, де кожен, як бик у запрягу, – звідти, де людині, здатній почувати, любити, страждати, радіти, дивуватися, місця уже нема. Жорстокість, сваволя, індивідуалізм, при якому власний успіх з лишком окупає чужу загибель, ненависні Айхендорфові»¹⁷.

Однією з ознак зароджуваного в Російській імперії з 1760-х рр. преромантичного руху було духовне розкріпачення особистости від влади дворянської держави. Уже не обов'язок перед феодално-абсолютистським суспільством, державою й царем, а право людини на особисте щастя виходить на передній план у світовідчужанні певної частини дворянства. Просвітительсько-класицистична ідея державного обов'язку нерідко поступається місцем пізньопросвітительській, преромантичній ідеї цінности особистих почуттів, родинного щастя, сімейно-побутової моралі¹⁸. І в поезії Г. Сковороди одухотворена особистість протиставляє офіційним уявленням власні морально-етичні погляди, знецінює такі ознаки людської значимости в самодержавному суспільстві, як військова чи адміністративна кар'єра: «Не хочу за барабаном ити, плѣнять городов // Не хочу и штатским саном пугать мѣлочных чинов» («Пѣснь 13-я»). Натомість ліричний суб'єкт збірки «Сад божественных пѣсней» звертає свій погляд таки до природного стану:

Вас Бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть.

А мой жребій с голяками, но Бог мудрости дал часть.

(«Пѣснь 24-я»)

Цілком у помірковано-просвітительському дусі Г. Сковорода проповідує: щастя людське – у невибагливості:

Хочеш ли жить в сласти? Не завидь ниждѣ.

Будь сыт з малой части, не убоися вездѣ.

(«Пѣснь 30-я»)

¹⁷ Карп П. Йозеф Эйхендорф. *Эйхендорф Й. Стихотворения*. Ленинград, 1969. С. 7.

¹⁸ Див.: История романтизма в русской литературе. Возникновение и утверждение романтизма в русской литературе (1790–1825). Москва, 1979. С. 30–34.

Але такими прозоро-просвітительськими житейськими настановами поет не обмежується. «Мистик и моралист» – так висловився про Г. Сковороду І. Франко¹⁹. А що це означає? Те, що в діяльності Сковороди поєдналися романтично-іраціональні та просвітительсько-раціоналістичні, дидактичні тенденції, а це якраз і характерне для преромантизму.

У своєму розумінні людини як такої Сковорода розрізняв у ній дві натури: «рабскую» («скотскую») та «господственную» («божественную»). Людину, таким чином, трактовано як осереддя одвічної боротьби сил Добра і Зла. Першоосновою вселюдського хаосу в цього філософа виступає зла воля – жадоба плотських втіх:

Правду Августин н ъвал: ада н ът и не бывал.

Воля – ад, твоя проклята,

Воля наша – пещь нам ада.

Зар ъж ту волю, друг, то ада н ът, ни мук.

Воля! о несытый Ад! Вс ъ теб ъ ядь, вс ъм ты яд.

День, ноц челюстьми з ъваешь,

Вс ъх без взгляда поглощаешь.

Убий ту душу, брат! так упрядниши весь ад.

(«Пѣснь 28-я»)

Відтак шлях до щастя людини лежить через пізнання «божественної» натури. Лише «средственный труд» – праця за покликанням – може дати людині моральне задоволення. «Сроднаго себѣ щастія» можна досягти тільки в самопізнанні («быть счастливым – [узнать], найтить самого себе»), у моральному самовдосконаленні, «в упокоєніє мыслей, обрадование сердца, оживотвореніє души»²⁰. Як і Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода апелює до серця людського:

О роде плотскій! Нев ъжды! докол ъ ты тяжкосерд?

Возведи сердечны в ъжды! взглянь выспрь, на небесну твердь.

(«Пѣснь 11-я»)

У ліричних рядках Г. Сковороди поетизується піднесена людська душа, вчувається абсолютизація духовного начала, протиставленого тілесному, буденному, відтак вимальовуються контури романтичного «двосвіту», і до цього уявного, одухотвореного світу якраз і лине ліричне «я» поета, прагнучи звільнитися від пут мирської суєти:

¹⁹ Франко І. Южнорусская литература. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Т. 41. С. 117.

²⁰ Сковорода Г. Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни. *Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т.* Т. 1. С. 338–339.

Остав, о дух мой, вскорѣ всѣ земляныи мѣста!

Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет Свята,

Гдѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣта.

Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣта.

Остав земны печали и суетность мірских дѣл.

Будь чист, хоть на час малый, дабы ты выспись возлетѣл.

.....
Душа наша тѣлесным не может довольна быть.

Она только небесным горит скуку насытитъ.

Как поток к морю скор, как сталь к магниту прядет,

Пламень дрожит до гор, так дух наш к Богу взор рвет.

Кинь весь мір сей прескверный. Онѣ то вточь есть темный ад.

Пусть летит невѣж враг черный. Ты в горный возвысись град.

(«Пѣснь 2-я»)

Прикметно, що Г. Сковорода вдається до лірично-поетичного опрацювання Біблії, а не античної, насамперед римської, літератури, як це робили західноєвропейські класицисти, чи французького класицизму, що було притаманне російським та польським класицистам.

Автор так і називає свою збірку – «Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн Священнаго Писанія». Саме Біблія стала одним із мистецьких джерел зароджуваного романтизму. Романтичному світовідчуванню стали суголосними образ Христа як месії з Його здатністю на самопожертву, антитеза «тернового вінка» і внутрішньої свободи й чистоти, одухотворене сприймання життя, абсолютизація особистісної правди, увага до «життя серця», до проблеми совісти, мирський аскетизм і духовне розкрилля. Біблія для Г. Сковороди – це джерело загальнолюдських цінностей, наука жити за переконаннями совісти. Отож і сама ідея Бога у Г. Сковороди – то ідея піднесеного, одухотвореного й душевно чистого світосприймання, злету до висот людського духу, до абсолютного Сумління. Неважко помітити, що «Сад божественных пѣсней» репрезентує секуляризовану ідею Бога – ліричний суб'єкт збірки вдається до позакультурного, духового спілкування із всевишнім. Це не сентименталістська інтимізація, коли чутлива особистість звиряється Вседержителю у власних імпровізованих сповідях, а не в традиційних молитвах і через церковного посередника. Звільнення ідеї Бога від культової обрядовості в поезії Сковороди відбувається не в інтимно-особистісному сенсі, а загальногуманістичному, ідеально-духовному. Отож й Ісуса Христа поет сприймає як оновлювача душі, внутрішнього ества людини («Сей Мессія обновит естество все ваше» – «Пѣснь 6-я»).

До речі, М. Ковалинський наводить вельми показовий вислів Г. Сковороди в одній із розмов. Якось губернатор Харкова запитав мандрівного філософа: «Г. Сковорода! О чем

учит Библия? – О человеческом сердце, – отвечал он. – [...] Библия учит, как облагородствовать человеческое сердце»²¹.

На відміну від просвітителів-раціоналістів, Г. Сковорода переносить акцент із суспільно-політичних, громадянських діянь людини на її внутрішнє, особистісне оновлення, розкріпачує неосяжний потенціал свободи сумління й розкриває безмір духу зароджуваної «суверенної особистості». Відкривши безодню людської душі, поет-філософ зробив висновок про те, що її неможливо наситити матеріальним багатством, плотськими втіхами, а можна вдовольнити тільки співмірною їй безодною духового, піднесеного («Піснь 11-я»).

Ненаситній жадобі збагачення, мирській суєті Г. Сковорода протиставив життя у згоді з власним сумлінням («Піснь 10-я» – «Всякому городу нрав и права»). Естетичний ідеал поета – «Тот, чья совесть, как чистый хрусталь...» У вірші «Піснь 20-я» автор знову-таки уславлює особистість з чистим сумлінням і протиставляє її «сильним світу цього»:

*Кто сердцем чист и душою,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность – то его броня,
И невинность – алмазная стена.
Щит, меч и шлем ему сам Бог.*

У другій строфі цього вірша вчувається полеміка з ранньопросвітительською доктриною «освіченого абсолютизму», з тими філософами-раціоналістами, які свої надії на побудову справедливого суспільства пов'язували з діяльністю «освічених монархів»:

*О мире! Мир безсовестный!
Надежда твоя в царях?
Мнишь, что сей брег безнаветный?
Вихрь развеет сей прах.*

На відміну від іншого преромантика – свого сучасника Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода привертає увагу читача (слухача) не до «суспільного договору» (хоч іронічним висловом «Мір безсовестный!» щиро шкодує, що світ сам собі не може дати ради), а до пошуків у самому собі морально-етичних цінностей. Людина мусить у своїй душі, у її етичній чистоті знайти опору, щоб протистояти «гріховному світові»:

*Сей свят град бомб не боится,
Ни клеветнических стрел,
И хитрых мин не страшится,
Всегда цѣл и не горѣл.*

²¹ Ковалинський М. Жизнь Григория Сковороды. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 2. С. 465.

Гдѣ жь есть оный толь прекрасный град?

Сам ты град, з души вон выгнав яд.

Святому Духу храм и град.

Як на час панування феодально-патріархальних, станово-корпоративних умовностей, то було незмірно високе піднесення особистості, можна сказати, радикальне оновлення філософії психології. Це возвеличення «совісливого серця» до єдиного, верховного судді власних учинків передувало в історико-типологічному плані В. Гюго, Жорж Санд, Е. По, етичним поглядам близьких до романтиків американських філософів-трансценденталістів.

Сковорода, цей один із найяскравіших і найоригінальніших речників європейського преромантичного руху, а конкретніше – його етико-гуманістичного, філософсько-психологічного крила, запропонував людині шукати щастя в самій собі. Найвищою гуманістичною цінністю він наділив духовий космос людини, а ідеалом проголосив внутрішню, психологічну гармонію, духовий і душевний комфорт. У цьому принципова відмінність між ним і гуманістами Відродження, котрі в центр буття поставили земну людину, проголосили ідеалом її гармонійний розвиток, опоетизували людське тіло, земні радощі та плотські втіхи, а своє ставлення до світу виразили через проблему реалізації природних можливостей, потягів і потреб homo universalis. Світоглядна концепція цього філософа-лірика відрізняє його й від просвітителів-раціоналістів, котрі абсолютизували людину розумну, інтелект як найціннішу людську якість і висунули завдання перебудови суспільства на засадах розуму і просвіти. Г. Сковорода, проповідуючи гедонічний аскетизм, возвеличення розуму доповнював возвеличенням сумління, «голосу душі», чистоти людського серця.

Ідея власної умиротвореної, спокійної, світлої душі як «свят града», найнадійнішого пристановища цілісної, одухотвореної особистості свідчить про дотичність творчості Г. Сковороди до тогочасної масонської філософії. Адже тодішнє масонство орієнтувало людину не тільки на духову підготовку до щасливого життя в потойбічному світі, а на пошуки щастя в собі самій під час земного існування. Так, Христіан-Фелікс Вейсе (1745–1804), німецький поет, драматург, прозаїк, автор комічних опер і комедій, повістей та оповідань для юнацтва, у сільській драмі «Аркадський пам'ятник» повчав: «Не мучьтесь никогда желаньем – // Вы, юные сердца, – // Найти Аркадию под солнцем! // Вы можете найти // Аркадию в душе спокойной. // Ищите там ее» (переклад М. Карамзіна, опублікований у журн.: Детское чтение. 1789. Ч. 8. с. 150).

Недолі в реальному світі Г. Сковорода протиставив – і це буде таким характерним для романтиків! – благородство душі, світлі обшири духового:

Брось пожалуй думать мнѣ, сколько жителей в лунѣ?

Брось коперниковски сферы!

Глянь в сердечныя пещеры.

В душѣ твоей глагол, вот будеш с ним весьол!

Глянь пожалуй внутрь тебе! сыщеш друга внутрь себе.

Сыщеш там вторую волю,

Сыщеш в злой – блаженну долю.

В тюрьмѣ твоей там свѣтъ, в грязи твоей там цвѣтъ.

(«Пѣснь 28-я»)

Понад усе поет цінує особисту свободу:

...мнѣ вольность одна есть нравна,

И безпечальный, препростый путь.

Се моя мѣра в житіи главна.

Весь окончится мой циркуль тут.

(«Пѣснь 9-я»)

Виражена в ліричній поезії Г. Сковороди філософія особистісної психології передувала романтичним уявленням з їх абсолютизацією самоцінної людської душі. Водночас сквородинську поетизацію духово-емоційного, особистісного начала не варто перебільшувати. Адже вона в нього межує з відмовою не тільки від матеріального нагромадження, чиновницької кар'єри та буденної суєти, а й від активного втручання в суспільно-політичне, державне життя, від інтимно-почуттєвого щастя. «Что есть страсть?» – запитував Г. Сковорода й цілком у дусі просвітительсько-раціоналістичної поміркованости та християнських настанов відповідав: «Есть то же, что смертный грех»²². Ясно, що мова тут не тільки про споживацькі пристрасті, а й про пристрасті як такі. Лірика Г. Сковороди є лірикою одухотвореного стоїка, у якого особиста моральна поведінка набула громадянської значимости. Визнавши духове «я» альфою й омегою людського буття, поет орієнтує не так на зміну світу, як на духове вдосконалення особистости. Мандрівний філософ і сам навчився «керувати душею» й «почуттями», «приборкувати пориви», «нерозумну душу», «скеровувати розумом», «очищати» її читанням «блаженних книг» (такі настанови поет давав у латиномовному вірші «Ти питаєш, якщо щастя в кожному з нас...»). А це, як відомо, далеко не завжди вдавалося романтикам.

Душа зароджуваної «суверенної особистости» звільняється од феодально-корпоративних оков, авторитарних уявлень і шукає нові моральні засади, бо ж відчуває не тільки власну самоцінність, а й нерідко свою неприкаяність у світі, навіть «гріховність». От і збентежена душа Сковороди нудить світом, а тому очищення, самозаспокоєння й марить своєю Голгофою: «Сраспи мое ты тѣло, спригвозди на крест...» («Пѣснь 7-я»); «Я на Голгофу поскорю поспѣю...» («Пѣснь 8-я»). Це ж так характерно для доби формування «автономної індивідуальности»! Одухотворена особистість, яка страждає від індивідуалістичного самовідчуття, болісної самозаглиблености, прагне очиститися чимось високим і благородним. І преромантик Г. Сковорода знайшов-таки свою земну Голгофу – у самозреченні від земних радощів: кохання, сімейного щастя, а головне – у моральному самовдосконаленні, у впорядкуванні свого внутрішнього «царства», в «облагородженні

²² Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 1. С. 73.

серця». А романтик Байрон прийшов до своєї земної Голгофи в багатостраждальній Греції, охопленій полум'ям визвольної війни.

У філософсько-психологічних медитаціях Г. Сковороди, цього найяскравішого предтечі українського романтизму, прострумують і якісні зрушення в суб'єктній організації лірики як літературного роду. «Сад божественных пѣсней» виявляє не просвітительсько-класичні, раціоналістичні логізування з приводу філософських проблем буття, а поетичну сповідь автора, художню проекцію його душі з її роздвоєнням, печаллями, болісними сумнівами у виборі життєвого шляху, у пошуках свого місця у світі. Наскрізний духовий і почуттєвий автобіографізм збірки Г. Сковороди безсумнівний. Філософські роздуми про людське існування взагалі були особистою драмою поета. Саме тому універсальні проблеми буття переломлюються в його збірці крізь призму його ж індивідуального світовідчуження. Її ліричний суб'єкт викладу, співвіднесений з автором, є водночас ліричним суб'єктом дії. Таким чином, ліричне «я» збірки «Сад божественных пѣсней» виявляє рух від традиційного для давньої літератури образу власне автора до образу ліричного героя, котрому суджено було стати вже дитям романтизму.

Тим-то переконливо звучить думка Ю. Барабаша про Сковороду як про першого українського лірика²³. Заслужують на увагу і слова О. Білецького: «Небагато є в давній українській літературі письменників, кожна фраза яких мала б такий чіткий відбиток властивого лише їм літературного стилю. Щодо цього, крім Сковороди, в українській літературі феодальної доби можна відзначити лише Івана Вишенського»²⁴. Це проникливе спостереження тим паче варто згадати, бо ще й досі побутує думка про те, нібито ознаки індивідуального стилю в нашій літературі вперше з'явилися в Тараса Шевченка.

У поезії Г. Сковороди можна завважити романтизацію традиційних класицистичних жанрів. Так, Ю. Барабаш спостеріг, що «в пісні 25-й особистісне начало, безпосереднє почуття, живі враження тіснять піітичні канони. “Старий міх” латино-польської системи тріщить під напором цього “нового вина”. Ми стаємо свідками переходу з однієї якості в іншу, “проростання” нової форми крізь попередню: традиційний панегірик, ще зберігаючи свої особливості, водночас здобуває вже контури іншого жанру – дружнього послання з яскраво вираженим ліричним забарвленням»²⁵. Ота форма дружнього послання, породжена преромантичним рухом, вельми популярна в сентименталістів і романтиків (Пушкіна, Міцкевича, Шевченка, Шашкевича), була знаменням тієї доби, коли акцент переносився з «життя розуму» на «життя серця», а на зміну однописній традиції йшла, зокрема, інтимізація поетичного вислову.

Треба підкреслити, що сама ідейно-художня система бароко, під впливом якої значною мірою розвивалася філософія і стиль мислення Г. Сковороди, сприяла зародженню в його творчості преромантичних уявлень, адже романтизму виявилися близькими такі характерні риси бароко, як звернення митців до теми космосу, пов'язаної з темою людської долі; прагнення розбудувати всеохопну картину світу; відчуття особистістю своєї самотності і неприкаяності в загадковому Всесвіті, безмежному й хаотичному; ірраціоналізм (правда, ще в поєднанні з раціоналізмом); трансцендентність онтологічних настанов і устремлінь; увага до Біблії, християнського розуміння світобудови і євангельської

²³ Див.: Барабаш Ю. Спудей Киевской академии. Григорий Сковорода: годы учения. *Дружба народов*. 1986. № 9.

²⁴ Історія української літератури: у 2 т. Київ, 1995. Т. 1. С. 253.

²⁵ Барабаш Ю. Спудей Киевской академии. Григорий Сковорода: годы учения. *Дружба народов*. 1986. № 9. С. 253.

моралі, до культурних надбань і релігійно-філософських моделей середньовіччя; усвідомлення дисгармонійності світу і мрії про гармонію; тяжіння до контрастів, антитез і антинормичності; уявлення про суперечливість самої людини, схильної за своєю природою й до добрих, і до злих учинків, і про те, що особистість залежить від могутніх сил природи, які не контролюються людським розумом і волею; «психологічний динамізм» (зображення мінливості душевних станів і переживань та інтенсивності духового життя персонажів); мотив швидкоплинності життя; рух до суб'єктивного (сугестивного) вираження особистості автора, прагнення до посилення емоційного впливу на читача; інтимізація поетичного й навіть прозового викладу (нерідко від першої особи); циклізація малих форм; культивування пейзажу та інші.

Виріши на національному ґрунті, засвоївши передові надбання європейської філософії та літератури від античності до сучасності, український поет і мислитель Г. Сковорода самостійно, одним із перших у Європі прийшов до преромантичних уявлень. Висловившись за життя згідно із законами природної простоти, за чутливість та одухотвореність у поєднанні з поміркованістю в почуттях і стоїцизмом, Г. Сковорода тим самим попереджував класичну формулу зароджуваного сентименталізму, згодом розвинену в українських повістях Г. Квітки-Основ'яненка. В українському романтизмі знайшли продовження сквородинські ідеї повернення до природи, «природного стану», ідеї рівності і природної простоти людських взаємин, увага до «голосу серця», абсолютизація совісті. Загалом же філософсько-психологічній, особистісно-медитативній лінії, започаткованій преромантиком Сковородою, не судився яскравий розвиток в українському романтизмі. Філософсько-психологічний струмінь в українській романтичній літературі не набув такого поширення, як у російській чи польській (особистість як така виводиться на рівень зв'язків із макрокосмосом лише в нечисленних творах і фрагментах Т. Шевченка, А. Метлинського, М. Костомарова, пізнього П. Куліша, у класичному вірші М. Петренка «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...»). Ніхто з українських романтиків, крім хіба що певним чином П. Куліша останнього періоду його літературної діяльності (80–90-ті рр. XIX ст.), не займався філософсько-психологічним, філософсько-етичним обґрунтуванням сенсу свого буття так, як Г. Сковорода. Проблеми національно-патріотичного руху, культурного відродження, визвольної боротьби відсунули на задній план філософські питання особистісної психології. Своєрідність українського романтизму, зокрема, у тому, що його розвиток, сягаючи своїми витокami філософсько-психологічних медитацій такого преромантика європейського рівня, як Г. Сковорода, пішов, однак, в основному не по лінії філософії психології особистості, а по лінії філософії національної історії, започаткованій трактатом «Історія русів».

Сковородинська ідея пізнання й морального самовдосконалення знайшла відгомін і продовження у Льва Толстого, який виявляв велике зацікавлення філософсько-етичними ідеями українського мистецтва.

Філософія індивідуальної психології, уперше виражена в ліриці Г. Сковороди, була далі розвинена в українському красному письменстві кінця XIX – початку XX ст. у творчості І. Франка, П. Куліша, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської. І – у східнослов'янському символізмі та модернізмі, де центральною викристалізовувалася проблема «людина й універсум» (недарма ж Сковороді присвятив таку натхненну монографію російський релігійний філософ початку XX ст. В. Ерн!). І в цьому немає нічого дивного, бо літературний модернізм у своєму філософському варіанті виступив наступником філософсько-психологічної течії в романтизмі. Безперечно, є досить підстав говорити про Г. Сковороду як про одного з далеких предтеч модернізму. Слід, однак, сказати, що його прихильникам виявилася суголосною у Г. Сковороди тільки вихідна проблемна ситуація:

відчуття «гріхопадіння світу», суперечливої людської природи, «ридання душі», «світова туга», особисте душевне сум'яття, болісна невдоволеність собою, відчуття в собі «злої волі» й бажання її побороти. Проте Г. Сковорода як філософ-просвітитель знищив у собі проблиски «розірваної свідомості», упорядкував свій душевний світ і створив позитивну життєву програму. Модерністи ж, діти свого часу, як звичайно, «застрягали» на «непізнаванності» світу й людини, на відчутті особи як «піщинки» в незбагненному макрокосмі, а якщо й долали ці уявлення, то тільки у процесі осмислення соціальних проблем – власне, уже за межами модерністичного світовідчування.

Насамкінець хотілося б відзначити: філософсько-поетичні ідеї Сковороди, висунуті ним понад два сторіччя тому, і сьогодні зберігають загальнолюдську значущість.

Більше того, в умовах наукового прогресу нове життя дістали думки Руссо-Сковороди про «природну людину», «природний стан», про необхідність повернення до природи. Ще у XVIII ст. ці видатні мислителі, вихідці з патріархальних країв – Швейцарії та України – уперше заявили про неоднозначність поступу цивілізації, про ілюзорність сподівань досягти щастя через самодостатній розвиток науки й техніки, не забезпечений високою культурою душі, про небезпеку бездуховності й жадоби збагачення. Цьому присвячено чимало віршів, притч і діалогів Г. Сковороди, проти цього ж він застерігає і в «Разговоре пяти путников о истинном щастии в жизни»:

«Я сам часто удивляюсь, что мы в посторонних околичностях чрезчур любопытны, рачителны и проницателны: измѣрили море, землю, воздух и небеса и обезпокоили брюхо земное ради металлов, размежевали планеты, доискались в лунѣ гор, рѣк и городов, нашли закомплетных миров неисчетное множество, строим непонятныя машины, засыпаем бездны, воспящаем и привлекаем стремления водния, чтоденно новыя опыты и дикія изобѣртенія.

Боже мой, чего не умѣем, чего мы не можем! Но то горе, что при все том кажется, что чегось великаго не достает. Нѣт того, чего и сказать не умѣем: одно только знаем, что недостает чегось, а что оно такое, не понимаем... Сіє явное души нашей неудовольствие не может ли нам дать догадаться, что всѣ сіи науки [не] могут наших насытить? Безодна душевная оными [видиш] наполняется. Пожерли мы безчисленное множество обращающихся, как на а[н]глийских колокольнях часов, [систем], с планетами, а планет с горами, морями и городами, да однако ж алчем: не умаляется, а раждается наша жажда.

Математика, медицина, физика, механика, музыка с своими буими сестрами; чем избилнѣе их вкушаем, тѣм пуще палит сердце наше голод и жажда, а грубая наша остолбѣнелость не может догадаться, что всѣ они служанки при госпожѣ и хвост при своей голове, без котрой весь тулуб недействителен. И что несытѣе, беспокойнѣе і вреднее, как человекское сердце, сими рабынями без своей начальницы вооруженное? Чего ж оно не дерзает предпрять? Дух несытости женет народ, способствует, стремится за склонностию, как корабль и коляска без управителя, без совѣта, и предвидѣнія, и удовольствія»²⁶.

Як по-сучасному звучать ці думки Сковороди! Варто наголосити: філософ не відкидає наук як таких – він тільки проти їх абсолютизації: «Я наук не хулю и самое послѣднѣе ремесло хвалю; одно то хулы достойно, что, на их надеясь, пренебрегаем верховнѣйшую

²⁶ Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. Т. 1. С. 335–336.

науку, до которой всякому вѣку, странѣ і статьи, полу и возрастут для того отворена дверь, что щастіе всѣм без выбора есть нужное, чего, кромѣ ея, ни о какой наукѣ сказать не можно»²⁷. «Найверховнішою» Г. Сковорода вважає науку про духовий і душевний світ людини, її щастя й наголошує на потребі самопізнання й морального самовдосконалення, «облагородженні серця».

Коли ми сьогодні говоримо про необхідність гуманістичного, морального забезпечення кожного технологічного рішення, то витoki такого погляду ведуть нас до ідей Ж.-Ж. Руссо та Г. Сковорода. Тоді ще не стояло питання про екологію природи. Та питання про екологію людської душі в ту добу безмежної віри в людський розум, в умовах поширення раціоналізму та прагматизму в науці й техніці, літературі й мистецтві, у «життєвській філософії» і практичних взаєминах між людьми вже постало.

Руссо пощастило більше, ніж Сковороді: його почув увесь світ. Щоправда, згодом, в умовах небаченого науково-технічного прогресу, забув або ж дивився як на «дивака», котрий кликав суспільство «назад до природи»... Нині ж, коли в усьому світі загострилися суперечності на рівні «техніка – природа», «наука – мораль» і людство протверезіло у своєму науково-технічному оптимізмі, коли зросли матеріальні потреби, не забезпечені відповідною мірою духовости, породжують споживацькі пристрасті, саме життя спонукає уважно прислухатися до думок обох видатних мисленників.

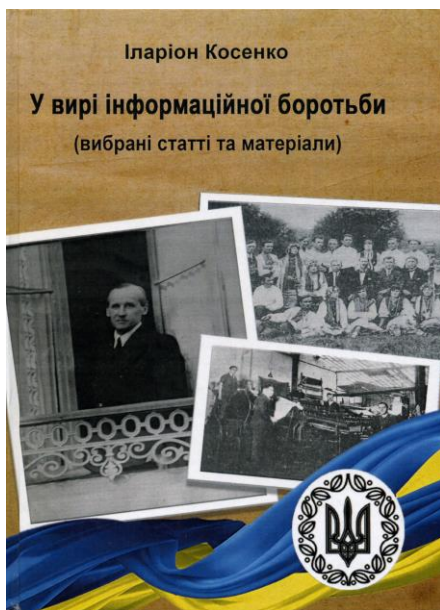
²⁷ Там само. С. 337.

ІЛАРІОН КОСЕНКО: «ТВОРИМО ВЕЛИКУ ЧАСТКУ, ЩОБ СТВОРИТИ ВЕЛИКЕ ЦІЛЕ»

Ця книга, мені дав почитати її Олег Пустовгар, регіональний представник Українського інституту національної пам'яті в Полтавській області, стала для мене і відкриттям, і джерелом натхнення й віри в українську перемогу, а ще додала яскравий штрих до образу моєї малої батьківщини – Зіньківщини. «Іларіон Косенко. У вирі інформаційної боротьби (вибрані статті та матеріали)» – так називається це видання, що 2018 року здійснила громадська організація «Українська ініціатива», яку очолює Юрій Косенко – правнук Іларіона Федоровича Косенка. Книга не лише знайомить читачів з мало відомою широкому загалу постаттю видатного діяча УНР, соратника Симона Петлюри, уродженця Зінькова, але й дає нам, українцям, у руки зброю для перемоги в нинішній інформаційній війні, що веде проти України Росія.

Козацькому роду нема переводу

Іларіон Федорович Косенко народився 19 жовтня 1888 року в Зінькові на Полтавщині в родині Федора Омеляновича Косенка й Ганни Данилівни, у дівочтві Головні, із села Пірок, що побіля Зінькова.

Рід Косенків – давній, козацький, Іларіон завжди цим пишався. Шестирічним почав він навчання у Зіньківській міській школі, якою завідував Костянтин Іраклійович Зеров – батько трьох відомих в історії української літератури й науки братів Зерових – Миколи, Михайла, Дмитра. Потім навчався в Поневезькій реальній школі, на економічному факультеті Петербурзької політехніки. Талановитий, освічений юнак із осені 1909 до грудня 1917 року був головою й секретарем Української студентської громади при Петербурзькій політехніці, співробітником журналу «Український студент» і членом Драгоманивського гуртка у Петрограді. За національно-революційну пропаганду в 1911–1912 роках перебував під негласним наглядом поліції. Протягом наступних двох років був генеральним секретарем Союзу українських студентських організацій Петрограда. 1917 року Косенко – член Українського революційного комітету й голова організації українських соціалістів-революціонерів у Петрограді.

Та ось до влади прийшли більшовики. Над ним нависла загроза арешту через його проукраїнську політичну діяльність, і 2 січня 1918 року Іларіон Косенко повертається в рідну Україну. Працює начальником фінансово-адміністративного відділу Міністерства пошт і телеграфів. Коли головорізи Муравйова захоплюють Київ, Іларіон Косенко з родиною переховується на Полтавщині, біля Гадяча, і навіть на прохання Олени Пчілки заміняє її на посаді редактора газети Гадяцької земської управи. Потім Міністерство пошт і телеграфів відкликає його в Київ і призначає директором адміністративно-господарського департаменту. Під час виборів до Українських Установчих Зборів Іларіон Косенко обраний за списком українських есерів (1919 року він вийде із цієї партії, де був навіть членом ЦК, і

пояснить свою позицію тим, що соціалістичні експерименти дуже небезпечні для держави, яка має відстояти право на своє незалежне існування).

«Дім будується по цеглині, так само і нація»

Працюючи на різних державних посадах в уряді УНР, Іларіон Косенко виявляв як високі професійні, ділові якості, так і глибоке розуміння тих викликів, що постали перед відродженою Українською державою. І сьогодні актуальними залишаються його думки, висловлені у статті «Питання української національної перемоги»:

«Дім будується по цеглині, так само і нація. Може, не нам доведеться бачити дах нашої хати, але тим з кращою енергією необхідно продовжувати будувати фундамент, будувати його так, щоб на ньому можна було збудувати щось дійсно велике й міцне. Держави великі через те, що збудовані творчими народами, народи творчі через те, що мають одиницю, в якій закладена вся сила. Нам про це не слід забувати ні на мить. Творімо велику частку, щоб створити велике ціле».

Іларіон Косенко палко любить свій народ, але й бачить ті вади, які сформувалися у багатьох українців після століть поневолення, апогеєм якого стала влада більшовиків.

«Багато можна закинути нашому індивідуумові і масі, але не треба думати, як Куліш, що це є вродженним. Цієї гнитючої спадщини наш нарід може позбутися вихованням: просвітою, усвідомленням, що приносить з собою і честь, і пуття. [...] Повне переродження нашого народу прийде лише з переродженням ідейним індивіда. Коли безвілля перевернеться у волю, несвідомість у свідомість, бездумність у філософію, беззапальність у релігійне горіння, безцільність у цільність, коли з'явиться почуття расової самоохорони, присуще дорослим, коли відкриються очі на цінність загальності і єдності...»

Добірна частина нашої нації, еліта, так би мовити, знаючи основну мету сучасного історичного менту, якраз мусіла б іменно працювати в цьому напрямі. Прищеплювати одиницям ті ідеї, які виховують і мобілізують масу з однією найвищою метою національного звільнення, від якого залежить все».

Чи виконала наша еліта це завдання? Навіть через століття після доби УНР – не зовсім. Інакше б не хиталися шальки виборчих терезів від очільників Помаранчевої революції – до бандитів-яничарів, від яскравого спалаху Революції Гідності – до загрози захоплення влади всілякими проросійськими «жопами» і шаріями...

Для Косенка ж найважливішим було «витворення типу української одиниці, що думала б і творила суцільно-національно, що ставила б національний інтерес превище всього, що будучи сама не роздвоєною і не розтросною, а монолітною, і свою мету створення української незалежності в формі своєї держави розуміла б як нерозривну єдність».

Нести світові правду про Україну

Здібності Іларіона Косенка не лише до управлінської роботи, а й до інформаційної, його талант публіциста-мислителя не залишилися непоміченими. Коли наприкінці травня 1919 року український уряд повернувся з Галичини до Кам'янця-Подільського, Косенка призначають товаришем міністра преси і пропаганди, а в листопаді того ж року він став редактором газети «Наш шлях» – офіційного органу Головноуповноваженого УНР у Кам'янці-Подільському.

У кабінеті Андрія Ливицького Косенко був міністром пошт і телеграфів – до серпня 1920 року, коли емігрував у Францію.

Нова сторінка в житті Іларіона Косенка починається в жовтні 1925 року, коли Симон Петлюра запрошує його стати адміністратором тижневика «Тризуб» – видання, що відіграло велику роль у тому, щоб згуртувати українців для подальшої боротьби за свободу, передавати ту естафету боротьби новому поколінню. П'ятнадцять років, до початку Другої світової війни, працював Косенко на цьому інформаційному полі, і його статті, уміщені в книзі, про яку йдеться, засвідчують те, якої ваги наш мудрий земляк надавав і згуртуванню всіх українців, і створенню правильного уявлення про Україну та її боротьбу за визволення з колоніального московського ярма у світі. Годі й говорити, наскільки це актуально сьогодні, у роки нової підступної агресії Росії та неадекватного ставлення до неї деяких запроданих європейських лідерів.

У статті «Одно із завдань української еміграції» Іларіон Косенко писав, що українська еміграція за кордоном мусить вести «колосальну працю для того, щоб в політиці, в науці, у геть чисто у всьому викоринити ті неправдиві погляди, які вкорінилися у чужинців, навіть і освічених, відносно України і всього українського».

Автор подає кілька прикладів зі шкільного підручника географії у Франції, де повно таких помилок, «що доводиться лише жаяхатися чи сміятися»: «Десяток рядків, і в цих десяти рядках тисяча помилок. Нарівні з правдивою назвою “українці” вживається назва нашого народу, вигадана московською владою; наряду з правдивою характеристикою нашого населення як хліборобів, вживається слово “мужики”, що по-українськи зовсім не означає селяни, а лайку. Крім цього, цим нещасним перехрещеним навиворот і вилаяним людям накладається спеціальний устрій, якого вони зроду-віку не мали: “комуна” (мір) дійсно є історичним інстинктом, якому й зараз московські селяне не противляться».

«Які мають бути ліки на це?» – запитує Іларіон Косенко. І говорить про обов'язок кожного українця-емігранта, учених, наукових товариств, преси нести світові правду про Україну.

Сьогодні, коли маємо незалежну Україну, на перше місце в цьому ряду повинні поставити державні інституції. На жаль, сьогодні ми програємо інформаційну війну Росії, яка кидає мільярди доларів на підкуп політиків і утримання своєї агентури по всьому світу, нав'язуючи думку, що у нас на Донбасі – громадянська війна, а Крим – «ісконнорусская земля». Лише окремі державні інституції, як Інститут національної пам'яті, Український інститут при Міністерстві закордонних справ та Інститут книги працюють послідовно, несучи і своїм громадянам, і закордонним українцям правду про нашу історію і лицарів боротьби за Українську Свободу.

Хоча процеси, започатковані в роки після Помаранчевої революції та Революції Гідності, усе ж тривають, переважно завдяки громадянському суспільству. Нині в Полтаві зібрано кошти на встановлення дошки Євгенові Коновальцю. На сесії міськради узгоджено місце для пам'ятника Симонові Петлюрі в центрі міста, неподалік від місця, де він народився.

«Які б не були обставини, мусимо боротися до кінця»

У книзі «У вирі інформаційної боротьби» є дуже цікаві нотатки Іларіона Косенка про спілкування з Головним Отаманом військ УНР, Головою Директорії, зокрема стаття-спомин «Один день з Симоном Васильовичем». У ній Петлюра постає як живий, зі своєю привітністю, гумором, а ще свідомістю свого обов'язку перед рідним народом. «Які б не були обставини, мусимо боротися до кінця», – мовить головний отаман.

Стоячи на березі Бистриці, він каже: «Кругом, як на Полтавщині...» Іларіон Косенко говорить про глибоку любов Симона Петлюри до краю, де він народився і зростав: «Зоставшися після обіда за склянкою кави самі, згадували довго ще з Головним Отаманом рідну Полтавщину, згадували ми знайомих, земців, місцевості, звичаї, бурсу, де вчився Головний Отаман... С. В. з захопленням говорив і розказував про все полтавське. Він зовсім серйозно не тільки глибоко любив рідну Полтавщину, але й ставив її вище других частин України. Так ми проговорили, здається, до години четвертої, коли сповістили про те, що надходить потяг з П. І. Холодним».

Вдумаємося в ці слова: очільник Української держави ставить Полтавщину часів УНР вище інших частин України. Коли йдеться про Петлюру, це означає, що він бачить у своїх земляків вищий рівень національної свідомості й жертвовності в боротьбі за Незалежність України. Тож пора нам, дорогі земляки, у пору нової російсько-української війни знову стати прикладом для всіх українців, перестати голосувати за гречку чи аптечку, прирікаючи і національно свідомих полтавців на те, що в другому турі мерських виборів вони муситимуть обирати між поганим і дуже-дуже поганим...

Даруйте за цей відступ. Повертаюся до статті Косенка: «Цілу ніч, вертаючись до Тарнова в набитому пасажирами потязі, під ритмічний перебіг передумував кожне слово з наших балачок з С. В. З почуттям великої персональної симпатії до нього зв'язувалася у мене тоді віра в наше майбутнє і в продовження його блискучої кар'єри до переможного кінця. Ввижався він мені лицарем українського народу, що вступає до Києва назавжди й сповняє старі і нові мрії про свою волю в своїй хаті... Так не випало. Довелося провозжати в могилу».

Під час процесу над підступним убивцею Симона Петлюри, більшовицьким агентом Шварцбардом, у Парижі було видано 10 номерів «Тризуба», що тоді виходив щоденно й публікував матеріали процесу, а також кілька книг, які розкривають правду про те, хто такий Шварцбард. Іларіон Косенко дав на процесі над убивцею правдиві свідчення про негативне ставлення Симона Петлюри до погромів, але що вдієш – процес над Шварцбардом, як на основі архівних документів встановили науковці, був однією з найуспішніших таємних операцій радянських спецслужб, у результаті якої підлого вбивцю виправдали.

У статті «Большевицько-шварцбардівська протиукраїнська пропаганда» Іларіон Косенко пише про те, що як тільки українське питання почало цікавити міжнародну політику, «в большевизанській чи просто большевицькій пресі у Франції, Бельгії, Англії, Америці й Канаді почали з'являтися статті про погроми на Україні, процес Шварцбарда і т. д. Не так давно сам Шварцбард приїхав до Америки читати лекції про погроми на Україні і свій “геройський вчинок”. Нахабство цього “героя” і тих, що його підтримують, дійшло до того, що убийник навіть поїхав до Канади, де є чимало українців. На цей раз йому не пощастило. Завдяки протестові торонтських українців “героя” випроваджено з Канади протягом 48 годин. Але, звичайно, ті, кому ходить про роздмухування протиукраїнської агітації, на цьому не заспокояться; очевидно, брехлива пропаганда буде вестися і далі, тим більше, що на цю пропаганду грошей не забракне. Мета цієї пропаганди ясна: ходить про те, щоб напередодні рішучих подій компромітувати всюди визвольні змагання українського народу».

Через рік після підступного вбивства Симона Петлюри Іларіон Косенко пише статтю «В річницю горя», де закликає сучасників і співробітників Головного Отамана «згадати й занотувати найдрібнішу рисочку його життєпису, не минаючи ані титли, ані тії коми; мусимо знайти все, що стосується до в'яснення його особи як втілення символу українських бажань великої доби, як сина свого народу, як українця, що з замолоду прийшов до повної

свідомости своїх національних повинностей і, незважаючи на виняткові труднощі свого життя, до смерті й на протинку не зрадив своїх шляхетних засад».

Ці рядки сприймаються як характеристика не лише Симона Петлюри, а й самого Іларіона Косенка. Він був невтомним і жертвним сином України. Працюючи адміністратором тижневика «Тризуб», що вимагало великих зусиль, наш видатний земляк у 1925–1936 роках був також головою Української громади в Парижі й заступником голови та генеральним секретарем Союзу українських організацій Франції, заступником голови Товариства прихильників Ліги націй, скарбником Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, членом-заступником Комітету приязні народів Кавказу, Туркестану та України. А ще – членом Французького комітету українознавства, Товариства «Франція – Схід», ревізійної комісії Церковної ради Православної парафії в Парижі. Він робив усе для того, щоб єднати українців, долати партійні розбіжності в ім'я головної мети – визволення України. Ось кілька його думок на цю тему:

«Союз (українських організацій Франції – Г. А.) і окремі Громади словом і ділом увесь час ведуть атаку на малоросійство, на несвідомість національну. Де лише можна, відтягають вони від ворогів українські душі. Це тим легше робити, чим вище пропаганда стоїть культурно» (стаття «Культурно-просвітне життя української еміграції у Франції»).

«З початку мусить бути концентрація сили, а потім її вибух: не забуваймо цього. Не забуваймо, що сучасність є зібрання наших сил для вибуху в належний мент» («На черзі»).

«Що не вдалося славному гетьманові Орликові, те мусить доконати (тоді вживали і такий синонім слова довершити – Г. А.) у Франції вірна його заповітам сучасна наша еміграція.

Не змарнуймо часу! Не занехаймо великої ролі, яку нам доручила відограти незрима рука історії» («Перед третім з'їздом Союзу Українських Організацій у Франції»).

«Від кожного дуба лишаються жолуді»

Є у книзі статей Іларіона Косенка й публікація, що знайомить читача зі ще одним зінківцем – лицарем Свободи: генерал-поручником Генштабу, виконувачем обов'язків Військового міністра УНР Сергієм Дядюшею (26.09.1870, Хорол – 23.05.1933, Каліш, Польща). Його родове коріння також із села Пірок Зінківського району. Сергій Дядюша був козацько-шляхетського роду, як багато хто в наших краях. Дід Іларіона Косенка, по матері Данило Головня, й батько Федір засідали з батьком Сергія, полковником і учасником російсько-турецької війни Іваном Дядюшею, у суді присяжних. Цей полковник був такою гуманною людиною, що, маючи трьох синів і доньку, дбав про освіту не лише їх, а й хлопця-турка, якого «по доброті взяв десь під Плевною». Гарно говорив рідною українською мовою, незважаючи на довге перебування у війську, де українська не звучала, залишив по собі добру пам'ять у селян, із якими охоче спілкувався. От і виріс його син Сергій свідомим українцем, і з квітня 1918 року він уже був «в шерехах української армії».

Ще одна велична і трагічна постать – етнограф, археолог, музейник Данило Щербаківський, який 6 червня 1927 року покінчив життя самогубством, кинувшись у Дніпро, протестуючи проти «кваліфікованої підлості» співробітників-провокаторів, із якими випало працювати в Київському історичному музеї. Цитуючи поминальну статтю з «Пролетарської правди», де говориться, що слово, переконання Щербаківського «було тверде, непохитне: здавалося, що це говорить сама совість», Косенко гірко зауважує: «А що “його слово й переконання” видавалося “самою совістю” – це було навіть незносно в стороні, де взагалі не може бути переконань і чесного слова, а “совість” – контрреволюційний забобон». І далі:

«... такій Україні, загідженій і спотвореній кацапськими “растлітелями”, сьогодні не потрібні люди, котрих можна назвати “дубами”. Для окупантів – вони страхіття; для їхніх прихвоснів-плазунів – вони живий докір. Для перших – це будівничі й реставратори того, що вони за всяку ціну намагаються знищити; для других – жива образа, що підкреслює їхню нікчемність і підлу “шатость”...

Та знаємо ми, що недовго їм “ходити гоголями”. “Сотка поляже, тисячі натомість стануть до борні”. Дуб зламався, ще зламається чи й зламалось їх чимало. Але ж від кожного дуба лишаються жолуді.

І жадні отари гадаринські не зжеруть всіх жолудів, з них виростуть нові дуби, що підтримають один одного й заглушать сьогочасні українські бур’янища!..

В цій непохитній вірі спокійно зносимо нову велику втрату».

Іларіон Косенко також вірив, що молодь, яка має за собою Крути, яка своєю кров’ю засвідчила безмежну любов до України, уже не відступить назад. У статті «Молодь на совітській Україні» він цитує записані від утікачів з УРСР частівки:

Не журися, наш батеньку,
Що ми комсомольці,
Як виростем, то будемо
Вільні запорожці.

Не журися, наш батеньку,
Що ми піонери,
Як виростем, то поб’ємо
Всі ворожі двері.

Не журися, наш батеньку,
Що ми жовтенята,
Як доростем, то виріжем
Усі комунята.

На Полтавщині, голодуючи в школах одного з придніпровських районів, діти співали таку пісню:

Коли був Петлюра,
Хліба була хура.
Стали комуністи,
Глину стали їсти.

«Ми на нашу молодь не лише надіємося, – ми твердо знаємо, що вона ніколи не зрадить своєму народові», – резюмує Іларіон Косенко. І він має рацію, бо незважаючи на весь дурман комуністичної пропаганди, Україна матиме й покоління дисидентів-шістдесятників, і покоління дітей хрущовської відлиги, до якого належу я і мої ровесники, котрі стали рухівцями-чорноволивцями та просвітянами, і молодих лицарів Студентської революції на граніті, Помаранчевої революції й Революції Гідності, Героїв Небесної сотні й воїнів, які захищають Україну від путлерівської орди.

«... роль героїв є великою в житті народів, але ніде вона не є такою великою, як у народів, що борються за свою свободу», – це Косенко цитує французького поета й

політичного діяча, давнього приятеля України маркіза Ксав'є де Мегалона, який виступив з лекцією «Поезія – душа народів та українська поезія», організованою заходами Комітету Франція – Схід Комітету приязні народів Кавказу, Туркестану та України.

Косенко подає кілька промовистих тез із доповіді Мегалона. Прочитуємо тут чотири з них:

*Україна має захоплюючу історію, незрівнянну оригінальність і красу природи, вона вічно боролася і бореться за свою незалежність духовну і матеріальну, за свою особистість.

*Україна живе і бореться. Ця боротьба докотилася аж до Франції. Герой української боротьби за незалежність Симон Петлюра падає, забитий в Парижі.

*Є великий контраст між героїчною історією України і тим, як французька юстиція розсудила справу вбивства. Це є сумний випадок, який ніяк не в'яжеться з цілою історією Франції, що завжди співчувала ідеї незалежності народів і в традицію якої входить бути з пригнобленими, а не з гнобителями.

*Україна мала героїв, поетів, великих людей, історію, незрівнянну поезію, в своїй творчості виявила великий дух і душу. Така країна не може загинути. Така поезія, як українська, і такий поет, як Шевченко, виконали своє завдання. Вони воскресили українську душу і дали зброю тому героєві, який доведе справу української боротьби до кінця.

Іларіон Косенко стежить за літературним процесом у Франції й рецензує ті книжки, у яких виявляється зацікавлення українським життям, українською історією чи психологією. Рецензуючи роман-хроніку Оскара Метеньє «Міна-Марія», він цитує такі його рядки: «... на початку XVIII в. Україна не належала до Росії. Це був вільний край, і ніякий інший народ не цінував більше свободи, як українці».

Взірець у родині, у праці, у людяності...

Упорядники книги Юрій Косенко та Юлія Тимчишин зробили дуже мудро, на завершення книги вмістивши «Спогади про Іларіона Федоровича Косенка» Івана Рудичева, ще одного видатного полтавця, уродженця села Кишеньки Кобеляцького повіту, громадського діяча, просвітянина, одного із засновників Револьюційної української партії, директора Бібліотеки імені Симона Петлюри у Парижі.

Рудичів так характеризує Косенка: «Коли ми оглянемося на 25 літ життя нашої еміграції у Франції (а зокрема в Парижі), ми скрізь на чільних становищах бачимо Іл. Ф. Він скрізь є відповідальний, активний, незамінимий. Потрібний і всіма бажаний. Ні, не всіма. Бо були люди інших поглядів, іншого наставлення і претензій та амбіцій.

Іл. Фед. не шукав ніде жадних вигод. Це був працівник строгий до себе і до інших, а понад все це був чистий УНРівець, був український легітиміст».

Іван Рудичів високо оцінює 15-річну працю Косенка адміністратором тижневика «Тризуб», який «під умілою рукою набуває передплатників, набуває кореспондентів. Сам І. Ф. також і співробітничав, подаючи статті під прізвиськом Заташанський».

Працю Іларіона Косенка при створенні Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі Рудичів так само дуже цінує, а також говорить гарні слова про його дружину Софію: «То не лиш він особисто, а і його дружина пресимпатична, а між тим й культури неабиякої, йшла йому на допомогу, приходила до бібліотеки писати коректи, реєструвати надіслані дари книжкові й інші».

«Назагал скажу, що сьогодні дивлюся на Іл. Фед. як на зразок чи взірець, і то в багатьох відношеннях: в родині, в праці, в людяності...», – пише Рудичів, і кожен, хто прочитає цю книгу, згодиться з ним.

... Життєвий шлях Іларіона Косенка обірвався рано – 10 жовтня 1950 року. Причиною стала хвороба, що він дістав, коли гітлерівці під час окупації Франції погнали його на примусові роботи – копати ями, будувати бліндажі.

«Поховали його при великому зборі українців. Смерть його вразила й пригнітила всіх.

З трудом дружина добула гроші, щоб купити місця на кладовищі PereLachaise. Місце було невідходяще, вогке, але й інші місця також було не добре, бо там поховано тіла французьких комуністів. Там і спить вічно Іл. Фед. Косенко, міністр УНР», – пише Іван Рудичів.

Увічнимо пам'ять Іларіона Косенка

Іларіон Косенко похований далеко від рідного краю, але настала пора повернення його духовного спадку землякам і увічнення пам'яті цього лицаря Свободи в Україні, передусім на Зіньківщині. Регіональний представник Українського інституту національної пам'яті Олег Пустовгар ініціює встановлення меморіальної дошки видатному синові України на приміщенні Зіньківського краєзнавчого музею. Будинок, де народився Косенко, не зберігся, тож музей, у якому під керівництвом директора Віктора Литуса робиться так багато для повернення із забуття імен видатних земляків, буде гарним місцем для такої меморіальної дошки. Вірю, що мої земляки-зіньківці радо підхоплять цю ініціативу – у ім'я тієї високої мети, про яку говорив Іларіон Косенко: по цеглині будувати дім нашої вільної української нації.

Ольга Збожна

**ВІД БАТЬКІВ ДО СИНІВ, АБО
«ЛАМПАДУ ОДНІ ДРУГИМ ПЕРЕДАДУТЬ»**

*Ніхто з нас не зробить націю,
Коли ми самі нацією не схочемо бути.*

Василь Литинський

«Лампаду одні другим передадуть»... Цими словами Іван Пулюй, засновник і найактивніший член тернопільського таємного товариства української учнівської молоді «Громада», закінчив свою невіголошену «Промову» на могилі кирило-мефодіївця Пантелеймона Куліша. Невіголошену, бо на похоронах не був. А свою «Промову» в листі прислав його дружині Олександрі.

Споконвіку в українських родинах батьки всі свої напрацювання передавали дітям. Діти їх примножували й лишали наступному поколінню. Так було з Пантелеймоном Кулішем, який належав до покоління батьків Івана Пулюя. Позналилися вони у Відні. На той час Іван Пулюй був студентом Віденського університету філософського факультету. Пантелеймон Куліш приїхав до нього, щоб разом перекладати «Новий заповіт». Цю нелегку працю вони зробили дуже швидко. Чотири «Євангелії» переклали й видали коштом Пантелеймона Куліша. Тоді то «працю» для «добра свого народу», як «Лампаду», Куліш передав Пулюю. Той її прийняв, тому й закінчив свою невіголошену «Промову» на могилі Куліша словами: «Лампаду одні другим передадуть».

У Львові на Личаківському цвинтарі, праворуч від входу, бачимо поруч дві могили: перша – Маркіяна Шашкевича – найвизначнішого діяча «Руської трійці», друга – Володимира Барвінського, вихованця тернопільської «Громади», засновника й першого редактора газети «Діло», громадського діяча. На могилі Володимира Барвінського височіє постать українки зі смолоскипом («лампадою») у руці, високо піднятою над головою, що пильно вдивляється в далину, виглядаючи тих, хто прийме цей смолоскип (лампаду), а це – любов до рідної Мови, рідного Народу та рідної Землі, а разом з тим і нелегку працю для «добра свого народу».

Відтоді, як Русь-Україна втратила свою самостійність, а її землі загарбали й поділили між собою «добрі сусіди», українська молодь не переставала боротися за відродження своєї Держави. На час, про який ідеться, східні українські землі були окуповані Російською імперією, а західні – 1772 року увійшли до складу Австрії. До цього вони були під окупацією Польщі. Ці імперії склалися з земель різних народів. Діти поневолених народів обох імперій вчилися в однакових школах, і дуже часто входили до однакових молодіжних товариств. Та коли заходила мова про боротьбу одного народу за волю Рідної землі «коштом» іншого (ідеться про українців), то наша молодь виходила з таких товариств і засновувала свої.

Львів. Личаківський цвинтар. Могили Маркіяна Шашкевича (праворуч) та Володимира Барвінського (ліворуч), між ними – група студентів

Так було і в 60-ті роки XIX ст., коли польська молодь почала підготовку до чергового повстання проти Росії (ідеться про січневе повстання 1863 року). Тоді частина польських і східноукраїнських земель були окупувані Росією. У той час прогресивні студенти Київського університету, що походили з колись українських шляхетських родин, котрі з часом спольщилися, усвідомили, що мають служити тому народові, серед якого живуть, а тому відмовилися брати участь у цьому повстанні, «заявляючи, що це повстання не обіцяє нічого доброго українським народним масам, бо ведеться під старими не демократичними гаслами, що місце кожного справжнього сина місцевого краю – не в польському шляхетському таборі, а серед українського сільського люду, якому це повстання чуже і не потрібне» [1].

Група київських студентів зробила сміливий крок, оповістивши себе українцями, вийшла з польських студентських товариств і разом зі студентами Лівобережжя заснувала таємні товариства української молоді, які назвала «Громадами». «Громади» були засновані в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Одесі та інших містах підросійських українських земель. Їх організував студент Київського університету Володимир Антонович. Ці таємні товариства єднали українську молодь. Громадівці одягалися в народний одяг (див. світлину Володимира Антоновича).

**Володимир Антонович
(30.01.1834 – 21.03.1908),
засновник «Громад» на
підросійських українських
землях**

Студент Харківського університету, вихованець харківської «Громади» Василь Мова (Лиманський) у своїй поезії «Гук до товариства молодечого віку» про цей час [2] написав:

<i>Гей, давно, за літ</i>	<i>Її з злиднів рятувати,</i>
<i>хлоп'ячих,</i>	<i>Та будить народ з</i>
<i>Був нас гурт метких,</i>	<i>дрімоти,</i>
<i>гарячих;</i>	<i>Та піднять його з</i>
<i>Ми горнулися в громаду,</i>	<i>темноти,</i>
<i>І була в нас рада в раду</i>	<i>Та на путь звернути</i>
<i>За Вкраїну сміло стати,</i>	<i>праву,</i>
	<i>Путь шаноби, честі, й</i>
	<i>слави.</i>

За працю «серед українського сільського люду» їх називали «хлопоманами». Ця назва походить від польського слова «хлоп», що українською мовою означає селянин. Вони ж називали себе «громадівцями». Пам'ятаймо це! Не «хлопомани» вони, а «громадівці».

Польська молодь, яка до того перебувала разом з українською в одних і тих самих товариствах, звинувачувала їх у зраді. Та українська молодь їх не зраджувала. Вона повернулася до народу, з якого вийшла й серед якого жила. Володимир Антонович на сторінках петербурзької «Основи» (1862) у статті «Моя Сповідь» про це написав так:

«Доля хотіла, щоб я народився в Україні шляхтичем, [...], але коли прийшов час самопізнання, я спокійно зважив своє становище в краю, зважив усі його хиби, всі стремління суспільності, серед якої поставила мене доля, – і побачив, що її становище морально безвихідне, якщо вона не відмовиться від свого виключного погляду, від своїх претензій на край та на його народність, – я побачив, що шляхтичі-поляки, які живуть в Україні, мають перед судом власного сумління тільки два виходи:

- або полюбити нарід, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутись до народності, колись покинутої їх предками, і невсипущою працею та любов'ю в міру сил спокутувати все зло, яке вони заподіяли народові, котрий вигодував багато поколінь вельможних зайд-колоністів і якому оті зайти платили презирством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, гідності;

- або ж, коли на це не стане моральної сили, переселитися в польську землю, заселену польським людом, задля того, щоб нарешті визволитися самому перед собою від сумного докору в тому, що, мовляв, і я також зайда-колоніст».

Антонович заявив, що «вибрав перший вихід і тому не боїться ніяких докорів, бо має чисте сумління: він повертається до народності своїх предків, із табору чужинців-визискувачів переходить у табір, який хоче працювати для добра українського народу» [3].

Щоб не наражатися на закид революційної діяльності, молодь задекларувала, що вона працює задля освіти народу. І вже 1859 року почався рух за створення недільних шкіл. Він ширився в Києві та інших містах. Недільні школи організовували для ремісничої молоді, міщан і, загалом, для неписьменних людей. Навчання проводили у приміщеннях шкіл, гімназій і навіть в Київському університеті. Учителями були студенти й гімназисти старших класів. Тоді ж вийшли друком «Грамматика» Пантелеймона Куліша та «Буквар» Тараса Шевченка.

У січні 1863 року вибухнуло польське повстання проти Росії. У цей час реакційна преса, на чолі якої стояв Катков, зчинила гвалт, що за польським повстанням вибухне й українське. Підливали масла в вогонь і москвофіли на сторінках своїх видань. Не допомогла призупинити антиукраїнський рух навіть колективна заява членів київської «Громади», що

підписали: Володимир Антонович, Тадей Рильський, Павло Житецький та інші – усього 21 особа. Авторитетні діячі заявили протест проти обвинувачення їх у пропаганді державного сепаратизму й наголосили, що єдиним бажанням було «вжити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитися, самоусвідомитись, усвідомити свої потреби і вміти їх заявити, одним словом через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який ставить закон» [4].

Громадівцям не повірили, адже підвищувати освіту українців та ще й рідною мовою не входило в плани російського уряду, оскільки разом з освітою зросте їхня національна свідомість. Такий народ рано чи пізно вимагатиме Волі і своєї Держави. Тож у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві та інших містах, де були «Громади», провели арешти серед української інтелігенції. Найактивніших членів заслали до далеких північних губерній Росії, багатьох перевели на службу до інших місць або звільнили з посад, декого заслали в маєтки їхніх батьків без права виїзду, як це зробили з Тадеєм Рильським – батьком Максима Рильського. 1862 року закрили недільні школи.

У липні 1863 року міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв видав циркуляр, згідно з яким заборонялося друкувати книжки, написані українською мовою, тому що «никакого особенаго малоросійського языка не было, неть и бытъ не можетъ».

У відповідь на валуєвську заборону вихованець харківської «Громади» Василь Мова (Лиманський) у присвяті Олені Пчілці з болем про це написав [5]:

<i>Я з зорею встав до справи,</i>	<i>Та знялась лиха година,</i>
<i>Україні долі ждучи,</i>	<i>Що Вкраїну обхопила</i>
<i>І зростив в душі буявій</i>	<i>І надій цвітучих вроду</i>
<i>Гарний куц надій цвітущих.</i>	<i>Лютим холодом</i>
	<i>прибила.</i>

За Валуєвським циркуляром (1863 р.) вийшов Емський (1876 р.). І на цю заборону відгукнувся громадivecь Василь Мова (Лиманський) [6]:

Не пустуй, моя голубко,	По-злодійському
Не турбуйсь мене смішить –	звичаю,
На душі моїй сьогодні	І сказали, що нема!
Мов тягар важкий лежить.	.....Спить Вкраїна,
Аж волосся вгору лізе	І настане колись час –
Й під краплястий криє ліб,	Її збудять знов до життя
Як обійме мене думка,	Народовців чесний глас.
У який глибокий гріб	Любко мила, любко
Поховали Україну...	рідна!
Поховали крадькома,	Україна – то народ,
	А народи не вмирають,
	А живуть із рода в род.

Після закриття таємних товариств «Громад» їхні вихованці почали створювати нові товариства, метою яких було продовження й поглиблення праці громадівців.

У кожній учнівській та студентській «Громаді», що діяла в той час, виховувалася українська національна еліта, світочі української нації.

Так, вихованцями київської «Громади» були:

Володимир Антонович – організатор молодіжних «Громад» на землях підросійської України, історик, археограф, етнограф, літературознавець, дійсний член НТШ у Львові, почесний член львівської «Просвіти»;

Павло Житецький – мовознавець, літературознавець, дійсний член НТШ у Львові;

Федір Вовк – етнограф, археолог, антрополог, дійсний член НТШ у Львові;

Павло Чубинський – кандидат права, етнограф, фольклорист, автор слів Державного Гімну України «Ще не вмерла України...», організатор Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (РГТ), відкриття якого відбулося 13.02.1873 р.;

Тадей Рильський – економіст-аграрій, педагог, директор школи, створеної ним у родинному маєтку на власні кошти;

Михайло Драгоманов – історик, учений;

Микола Лисенко – композитор, диригент, основоположник української класичної музики, етнограф;

Михайло Старицький – письменник, поет, театральний і громадський діяч та інші.

У чернігівській «Громаді», що називали «Курінь», виховалися:

Степан Ніс – лікар, етнограф, фольклорист, письменник, автор праці з народної медицини. 1874 року в Києві вийшла його перша книжка, написана українською мовою «Про хвороби і як їм допомогти». З розгромом «Громад» його звільнили з роботи, заслали в Росію.

Леонід Глібов – учитель гімназії, організатор недільних шкіл і видання книжок для дітей, редактор «Черниговского Листка», який видавали громадівці з червня 1861 р. до серпня 1863 р., письменник-байкар, автор слів пісні «Журба» («Стоїть гора високая» 1859 р.), музику до неї написав Миколо Лисенко. З розгромом «Громади» його вислали до Ніжина.

Олександр Тищинський – співавтор маніфесту «Заклик до українців» (1860 р.), співробітник «Основи», «Черниговского Листка», львівської «Зорі» та «Дзвіночка».

Були членами «Громади» Опанас Маркович, Д. Лавріненко, П. Борсук та інші.

(Про це та більше читайте у книзі Ольги Збожної «Учнівські та студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти», с. 51–68).

Звістка про те, що на підросійських українських землях наша молодь заснувала таємні товариства – «Громади», швидко «перетнула» російсько-австрійський кордон і опинилась на західноукраїнських землях – у Львові. Адже кордон ділив лише землі українські на: підросійські та півавстрійські, але ніколи не різнив народ! Він завжди був один – українці. Вістку про молодіжні «Громади» «привезли» до Львова Пантелеймон Куліш і громадівці з підросійських українських земель, які часто їздили до Західної Європи. Вони розповідали львівській молоді про діяльність «Громад» та привозили книжки тогочасних українських письменників.

З часом і у Львові виникло таємне товариство української молоді – «Громада». Його організував і очолив вихованець Львівської духовної семінарії Данило Тянякевич. Під його керівництвом, окрім Львова, «Громади» були засновані у Тернополі, Бережанах, Станіславові (нині Івано-Франківськ), Коломиї, Чернівцях, Дрогобичі, Самборі, Перемишлі (після Другої світової війни це, колись українське місто, відійшло до Польщі) тощо.

Іван Франко у своїх спогадах про Остапа Терлецького, який під час навчання у Станіславівській гімназії, входив до тамтешньої «Громади», писав: «Ті громади, зав'язувані потаємно з метою самоосвіти та підтримання патріотичного духу, мали між собою тісні зв'язки... Духовним центром цього національно-патріотичного руху була львівська «Громада». Серед її членів особливо виділявся Данило Тянякевич, тоді ще слухач теології, натура наскрізь ентузіастична, здібна запалювати себе і запалювати інших. Він обсилав ученицькі громади листами або з'їжджав сам чи посилав кого іншого на інспекцію» [7].

Данило Танячкевич
(06.11.1842 – 21.04.1906),
вихованець Львівської духовної
семінарії, засновник «Громад» на
підавстрійських українських
землях

Саме через Данила Танячкевича Пантелеймон Куліш підтримував першу «Громаду», що виникла на західноукраїнських землях серед вихованців Львівської духовної семінарії.

Великий вплив на формування українськості в молоді мали журнал «Основа», що видавали українці в Петербурзі та твори письменників з підросійської України, насамперед Тараса Шевченка, що привозив або передавав Пантелеймон Куліш. Про це довідуємося з листа львівського семінарста Йосифа Могильницького, написаного 16 жовтня 1861 року: «Питомці нашого богослов'я з самою головою нашої літератури Кулішом в дуже стислому стосунку стоять і дуже часто листи і книжки від него достають» [8].

Молоді громадівці у своїй праці основну увагу зосередили на освіті народних мас українською мовою. Вони вчилися самі та вчили інших. У той час появилися народовецькі часописи «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Правда», до яких часто дописував і Данило Танячкевич.

Про Данила Танячкевича читаємо в спогадах Олександра Барвінського: «Душою львівської громади був палкий, здібний і рухливий, навіяний месіанізмом Данило Танячкевич, питомець духовної семінарії, відомий зі своїх писань у «Вечерницях», а опісля і в «Меті» під прибраною назвою Грицько Будеволя. «Письмо до Громади» Гр. Будеволі, об'ємиста розвідка про сучасні наші задачі, поміщена у «Меті» і розширена окремою відбиткою між руською молодіжею, зробила в наших кругах незвичайне вражінє і викликала велике одушевленє» [9].

1867 року Данило Танячкевич написав перший маніфест народовецького руху: «Письмо народів руських до редактора політичної часописі «Русь», у якому виступив на захист українського народу: «І є він (український народ. – О. З.) проти волі всіх гегемонів і узурпаторів, що раді б його по своєму знівелювати і згладити з картини світу – є самостійним народом» [10].

У Тернополі засновником «Громади» був Іван Пулюй, тоді учень 6-го класу тернопільської гімназії. Було це за часів польського повстання 1863 року [11].

**Іван Пулюй
(02.02.1845 – 31.01.1918),
засновник тернопільської
«Громади» та інших товариств
української молоді**

За словами Івана Пулюя, «ціль товариства була: жити в чистоті моральній; пильно вчитись в школі; познайомитись з історією свого народу і його літературою; ставати в обороні рідного слова проти ворожих заходів москвофілів (святоюрців) і поляків; говорити всюди рідною мовою; спомагати бідних учеників; піддержувати “Мету”, що тоді виходила під редакцією Ксеноф[онта] Климковича у Львові до 1865 року».

І далі: «Ціль товариства була висока, моральна, гарна і патріотична». Як бачимо, високу мету поставили перед собою громадівці. Дуже високу. Це і стало основою тогочасної Програми навчання та виховання української національної еліти.

Першим пунктом цієї Програми є «жити в чистоті моральній». Лише дотримуючись цього, можна виконати решту зобов'язань. А раз так, то стати членом «Громади» було не просто. До неї приймали гімназистів старших класів. Їх готовили до вступу ще з молодших класів, про що вони навіть не здогадувалися. Після ретельної підготовки й відбору кожен її майбутній член складав присягу, «що нічого і нікого не зрадить і що весь вік буде трудитися для добра свого народу». Кому не під силу було виконання цієї Програми, той виходив з товариства відразу. Однак ніколи й нікому не видавав його таємниці.

Другим пунктом у програмі громадівці поставили навчання. Адже, за висловом Олександра Барвінського, «Громада» була «рідною школою». Ця школа, за словами Івана Пулюя, працювала три рази на тиждень: в середу, суботу й неділю з 5-ї до 6-ї години вечора. У середу громадівці вивчали історію, у суботу – літературу, а в неділю дискутували на теми, що висвітлювали в середу та суботу, а також декламували вірші українських поетів, особливо Тараса Шевченка. Для громадівців було великою честю знати напам'ять найбільше віршів Тараса Шевченка, хоча не всі вони бачили на власні очі «Кобзар», виданий 1860 року на кошти Платона Смиренка. Шевченкові твори тернопільські громадівці переписували з рукописного «Кобзаря», зробленого рукою Миколи Михалевича, семінариста Львівської духовної семінарії, що львівська «Громада» подарувала «тернопільській посестрі», тобто «Громаді».

Оскільки товариство було таємним, то для навчання його вихованці винаймали окреме приміщення. На початку заснування «Громади» вони винаймали кімнату на «піддашню» будинку, що знаходиться за теперішньою адресою – вулиця Листопадава, 2 (4 листопада 2014 р. на цьому будинку відкрили Дошку пам'яті).

За словами Івана Пулюя «... Тернопільська молодіж усіма силами прикладається до наук. В науці видить вона свою і свого народу будучність, вона бачить яких мужів-апостолів нам треба. Тому й усіма силами старається вона, щоб свій вік не змарнувати. Коли хто

здібний, а голоден хліба насущного, то вона ділиться з ним коли б і останнім засилком – щоб тільки той учився».

Мали громадівці бібліотеку. У листі Пулюя від 21.01.1864 р. читаємо: «У нас у громаді ведесь діло добре – бібліотека своя є до 70 книжок та й буде ось незабаром історія Маркевіча» [12].

Книжки купували за свої гроші: у складчину. Бібліотека знаходилася в помешканнях, де квартирували гімназисти. Вона працювала в суботу після обіду. Завідувачами бібліотеки були гімназисти-громадівці старших класів. Кожен читач при поверненні книжки переповідав бібліотекареві, про що написано там і лише тоді отримував іншу.

Як знаємо, кожна громадська організація для своєї діяльності потребує коштів. «Громада», молодіжна організація, ще й до того таємна, також мала видатки, і то немалі. Кошти потрібні були на придбання книжок, адже українських у гімназійних бібліотеках не було. Крім того, гроші необхідні були на передплачування українських газет, винаймання приміщення, де збиралися члени «Громади» для навчання та проведення літературних вечорів, на друкування запрошень, на поштові витрати, на відзначення свят, проведення Богослужінь, на стипендію імені Григорія тощо.

Стипендія імені Григорія – це іменна стипендія імені Григорія Яхимовича, який 1848 року очолював Головну Руську Раду, а в 1860–1863 рр. був Галицьким митрополитом. Її давали бідним, але здібним і старанним гімназістам – членам «Громади». Гроші на стипендію складали самі громадівці. Серце радується за тодішню українську молодь. Так і хочеться сказати, що у своєму житті вона керувалася гаслом: «Молодь сама собі!» Так, сама вчилася, сама виховувалася українцями, сама гроші складала на книжки, часописи, газети, сама випускала газети, допомагала бідним гімназістам. Тим самим готувалася до праці «для добра свого народу». Григорій Яхимович похований у Львові на Личаківському цвинтарі, а його портрет знаходиться в Соборі Святого Юра (на стіні з лівого боку від входу).

Продовжимо читати лист Івана Пулюя від 20 січня 1864 року: «Як же ж мені не радуватися, згадавши но ті щирі молоді серця, котрі пізнавши нашу народну ідею пламеніють горичою любов'ю до сестриці нашої України, в котрих жие дух правдивого патріотизму; котрі готові суть (вже – О. З.) принести Отчині (Батьківщині – О. З.) в дари все що їм є найдорошчого, навіть сльби (якби) – того треба було своє життьє, свій цвітущий вік! Честь Вам, молодіжи, Руська честь Вам, патріоти Руські, честь Вам най буде за ваші труди від всього Руського міра!» [13]. Руського – це значить українського. Адже наша держава колись називалася Русь.

Яка велика жертвність молоді. Чи ж то раз вона клала своє життя на вітвар Вітчизни-України? Чи ж то раз?.. Адже Україна була, є й буде єдиною, неподільною землею для всього українського народу. У це вірили громадівці, про це написав 4 січня 1864 р. учень 8-го класу тернопільської гімназії Кирило Лукасевич: «У нас в Тернополі єсть братня любов, єдність, одна мисль, одна гадка, всі з Вкраїною тримаємось» [14].

Ці слова нам нагадують, що ми завжди були, є й будемо разом! Тож тримаймося разом, колись казали «купи», учімося і працюймо для добра українського народу, а це значить і для себе.

Якщо на східних українських землях царський уряд раз за разом видавав циркуляри про заборону української мови, то на західних, де ті «бумаги» не мали сили, бо ж інша держава, поширював москвофільство. Складний то був час для нашого народу. На зросійщення українців Росія ніколи не шкодувала й не шкодує грошей. Українців, які цим займалися, «купували» серед греко-католицьких священників, вчителів та інших представників української інтелігенції. Прикро про це писати. Та були Стефан Качала, Маркіян

Шашкевич. Підросло молоде покоління українців, яке виховувалось у «Громадах», а вирісши – дало бій москвофільству. У Тернопільській гімназії його не було, хоча спроби запровадити траплялися. Іван Пулюй у своїх «Споминках о Тернополі» (її можна прочитати у книжці Ольги Збожної «Учнівські та студентські “Громади” – школа виховання української національної еліти») [15] подає широку викривальну картину тих, хто прийшов у Тернопільську гімназію й насаджував українській молоді москвофільство для початку етимологічним правописом. А як знаменито Пулюй починає свої «Споминки о Тернополі», що були надруковані у львівському часописі «Мета», ч. 15, 1865 р.: «Не показуй пугачеві зеркала, бо він сам знає, що красний (гарний. – О. З.)». Пугачами Пулюй називає викладачів гімназії, які прийшли до Тернополя з єдиною метою – зрусифікувати нашу українську молодь. Та це їм не вдалося. Не було москвофільства ні від початку заснування тернопільської «Громади», ні до кінця її існування, а діяла вона з січня 1863 року до липня 1877-го.

Молодіжні «Громади» підтримували між собою дружні зв'язки. Громадівці переписувалися, обмінювалися рукописними газетами, що видавали самі, книжками, телеграмами. Частково все це збереглося в архівах.

Після закінчення гімназії та школи-«Громади» українська молодь підавстрійської України подавалася на навчання у міста, де були високі школи. Найчастіше вона їхала до Відня, столиці Австрійської імперії, адже західноукраїнські землі входили до її складу. Так, восени 1865 р. Іван Пулюй став навчатися у Віденській греко-католицькій духовній семінарії. Про це довідуємо з його листа, написаного до Данила Тянячкевича: «одна тільки надія – що і там будуть сини України – каже серцю утихомириться. Іду в семінар, ходитиму також на руське (українську мову – О. З.), математику і фізику. Дасть Бог, що й громада гарна буде» [16]. Отже, мрія про «Громаду» «поїхала» до Відня разом з Іваном Пулюєм. І вже «при кінці 1865-го року заложив Пулюй дружне товариство, до котрого належали спочатку самі семінаристи, Русини з Галичини». Цікаво, чим займалися віденські громадівці у вільний від навчання час? А ось чим. «Дня 10-го мар[ця] (березня – О. З.) обійшлисьмо Роковини Шевченка. Та славно вже відбулися! Усі Слов'яне здивувалися! Ми хоть числом від них менчі то таки що до діла їм наперед нас не виривать ця. Усі допитувалися кільки нас є у Відні та все дуже чудувалися, коли вчули відповідь до двадцятьох. Відбувся нам на любу втіху, а ворогам на безголовля!» [17]. У Відні ворогами українців були москвофіли в особі редакторів журналів «Страхопуд» і «Вѣстника для русиновъ Австрійской Державы», яких на вечір не запрошували, та вони прийшли: «Його Страхопудіє було також хоть непростене. Ходив як не свій, бо думав що вдасть му ся дещо знайти щоби потім тільки висміяти міг, а тут мусів мимо волі тільки чудуватися. Ніхто з ним не хтів говорити. Вістника також непросилисьмо хтів ся пімстити. Но і то йому не вдалося! Гостей було до 300, а може і більше» [18].

Отак на східних українських землях діяли валуєвські та емські циркуляри про заборону української мови, а на західних – ширили москвофільство. Та українці вистояли! Що допомогло їм? Були вони, як ті прутики у вінику: зв'язані українською Мовою, Вірою і Працею «для добра свого народу». Вірили, що буде колись незалежна Україна, тож працювали на її майбуття.

Західноукраїнські вихованці «Громад» закінчили високі школи у Львові, Відні, Празі та інших містах. Найбільше серед них було священників, учителів. Навіть Пантелеймон Куліш приїздив до Тернополя довідатися, які в Галичині наукові сили, щоб тут видавати підручники для шкіл українською мовою. Були серед них редактори й засновники українських газет. Були й лікарі, юристи тощо. Це вони, громадівці, з приїздом до Відня,

столиці Австрійської імперії, заснували таємну «Громаду», що згодом реорганізували у відкрите «явне» «Академічне товариство “Січ”». Із часом у Львові вони заснували «Руську Бесіду», «Просвіту», Літературне товариство ім. Т. Шевченка, що 1892 року реорганізували в Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а вже воно стало прообразом Національної академії наук України. А починали це все вихованці «Громад» східних і західних українських земель. «Хто був поза “Громадою”, то опісля в прилюдному житті нічим не визначився», – читаємо в «Споминах мого життя» Олександра Барвінського.

Про роль тернопільської «Громади» в навчанні та вихованні української національної еліти читаємо в «Споминах...» Олександра Барвінського: «Такі, для котрих байдужою була народність і доля руського народу, остали поза “Громадою” і ці опісля в прилюднім життю нічим не визначилися».

Євген Олесницький, останній вїйт тернопільської «Громади», оцінюючи її роль у навчанні та вихованні української молоді, у своїх спогадах написав: «Коли я в пізніших літах, беручи участь у публічному житті, стикався з найширшими верствами нашої суспільності в цілм краю, то стрічав часто колишніх тернопільських «громадян», і то між найкращими і найбільш заслуженими діячами». І далі: «... перейшли через Тернопільську гімназію цілі ряди наших найліпших діячів з минулого століття. [...] жила там традиція сильного, зорганізованого студентства, що на кожному кроці маніфестувало свою українську національність і своє національне завзяття, маніфестувало словам, пісню, козацькими строями та щирим українським світоглядом» [19].

Метод виховання українських патріотів у тернопільській «Громаді» передавався від старших її членів до молодших. Старші опікувалися молодшими і виховували їх українцями.

Свої мрії громадівці передали наступним поколінням. «Лампаду» від них перебрали представники покоління їхніх дітей, найяскравішим представником якого був Кирило Трильовський (у серпні 1907 року він приїздив у гості до Івана Пулюя) [20], вихованець Данила Танячкєвича, доктор права, адвокат у Коломиї, засновник спортивно-руханкових товариств «Січ», які згодом він реорганізував у товариство «Січові стрільці», що після Першої світової війни стало основою Української армії.

Тож якими вони були самі, такими виховали і своїх дітей. Однак прийшов уже інший час. Діти заснували інші товариства. Та свято дотримувалися гасла своїх батьків: «Жити і працювати для добра свого народу!»

Їхнім дітям випала інша доля. У роки Першої світової війни вони воювали, а дехто й поліг за Україну, за її волю. Був на цій війні Олександр – син Івана Пулюя. На щастя, повернувся додому живим. Костянтин – син Данила Танячкєвича загинув. Вічна йому пам'ять.

Воювали за волю України Січові стрільці; київські студенти, які загинули в бою з військами Муравйова біля станції Крути; члени ОУН; воїни УПА; шістдесятники ХХ століття; наша відважна студентська молодь – учасники Революції на Граніті; учасники Помаранчевої революції; євромайданівці та сьогоднішні українські воїни, які захищають нашу рідну Україну від навали Росії, що колись називали «старшим братом».

Бережімо Україну і працюймо для добробуту нашого народу.

Література

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ, 1991. Т. 2. С. 295–296.
2. Мова (Лиманський) В. Поезії. Київ, 1965. С. 162.
3. Збаражчина: збірник споминів, статей і матеріалів (без вказаного місця та року видання).
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Київ, 1991. Т. 2. С. 297.
5. Мова (Лиманський) В. Поезії. Київ, 1965. С. 138.
6. Мова (Лиманський) В. Поезії. Київ, 1965. С. 56.
7. Франко І. Збірання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 33. С. 304.
8. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». Львів, 1994. С. 5.
9. Барвінський Олександр. Спомини з мого життя. Львів, 1912. Ч. 1. С. 49–50.
10. Отець Данило Тянячкєвич. Вибрані праці та листи / упоряд.: О. М. Збожна. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2014. 308 с., іл. («Письмо народоців руських до редактора політичної часописі «Русь» яко протест і меморіял». С. 63).
11. ЦДІА України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2221.
12. Іван Пулюй. Листи. Тернопіль, 2007. С. 23.
13. Іван Пулюй. Листи. Тернопіль, 2007. С. 21.
14. ЛНБ ім. В. Стефаніка АН України. Відділ рукописів. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 560.
15. Ольга Збожна. Учнівські та студентські «Громади» – школа виховання української національної еліти. Тернопіль, 2012. 232 с. + іл. С. 200.
16. Іван Пулюй. Листи. Тернопіль, 2007. С. 35 (лист № 2).
17. Іван Пулюй. Листи. Тернопіль, 2007. С. 37 (лист № 3).
18. Іван Пулюй. Листи. Тернопіль, 2007. С. 42 (лист № 4).
19. Євген Олесницький. Національний рух та організація серед української гімназійної молоді в Тернополі. Тернопільська Громада.
20. Іван Пулюй. Листи. Тернопіль, 2007. С. 404 (лист № 236).

Дарія Бобрик

МОВА – ТО Є ПРОСТО ЗВУКИ?!

*Отечество ж собі грунтуймо в ріднім слові:
Воно одно, воно від пагуби втече,
Піддержить націю на предківській основі, –
Хитатимуть її політики вотще;
Переживе воно дурне вбивання мови,
Народам і вікам всю правду прорече.
П. Куліш*

Уже протягом кількох століть мовне питання для України є гострим, злободенним та складним. Розглянемо, яка мовна ситуація склалася в українській діаспорі з проекцією на статус державної мови на «матеріку».

На V Міжнародній конференції «Українська мова у світі», що відбувалася у Львові, Роман Данилишин, координатор курсів Українського культурного товариства «Просвіта» в Буенос-Айресі, зазначив: «Мова – це перша жертва в асиміляційних процесах» [3, с. 2].

Зважаючи на це, українських емігрантів умовно можна поділити на дві категорії:

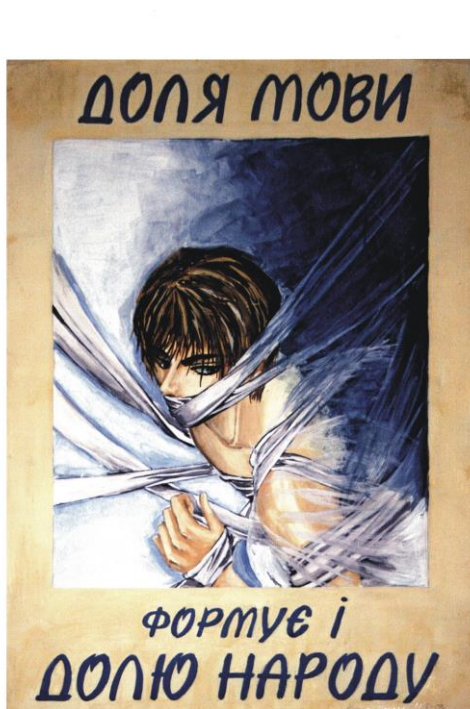
1) Національно активні кола – особи, які не тільки зберегли свою належність до українського джерела, але й закликають до цього «материкових» українців. Вони добре володіють українською мовою та прищеплюють почуття поваги до української культури своїм нащадкам, хоча тривалий час перебувають в іншомовному оточенні та вже мають іноземне громадянство.

2) Емігранти, які асимілювалися: хисткі національні почуття таких індивідів розчинилися в чужій культурі, вони розірвали будь-які зв'язки з Україною.

У цій розвідці мовитиметься насамперед про першу категорію.

Для українських діаспорян, які мешкали в Західній Європі, станом на 1990 рік характерною була наявність численної українськомовної періодики та книжкової продукції, функціонували суботні та недільні школи з вивченням української мови. Водночас, як зауважує український мовознавець, професор Олександр Тараненко, «у східній українській діаспорі в межах СРСР цього не було зовсім, а в самій Україні, наприклад, станом на 1990 рік в обласних центрах Лівобережжя: Чернігові, Харкові,

Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі шкіл з українською мовою викладання лишилося вкрай мало або й не стало зовсім» [11, с. 66]. У цьому аспекті тоді позитивно вирізнявся Ніжин (місто в Чернігівській області). Незважаючи на вплив токсичного сусіда, що постійно намагався збільшити свою сферу впливу, зокрема й мовну,

Автор ідеї Ірина Фаріон. Автор роботи Наталія Кузіль

Авторка ідеї – Ірина Фаріон
Авторка роботи – Наталія Кузіль

більшість ніжинських шкіл були з українською мовою навчання, і лише дві з сімнадцяти – сьома та третя – російськомовні.

У зв'язку з цим цікавими видаються результати всеукраїнського опитування, що проводив Київський міжнародний інститут соціології на замовлення клієнта з 28 лютого до 11 березня 2019 року. На запитання «Як ви вважаєте, скільки часу повинно відводитися на вивчення російської мови в українськомовних школах?» респонденти відповіли так:

- стільки ж часу, як і на вивчення української мови – 29,9 %;
- менше, ніж на вивчення української мови, але більше, ніж на іноземні мови (англійську, німецьку та інші) – 25,9 %;
- така ж або менша кількість часу, ніж на вивчення іноземних мов (англійської, німецької та інших) – 25,4 %;
- не треба її вивчати взагалі – 7,8 %;
- не змогли відповісти або відмовилися відповідати – 10,3 % [7].

Як бачимо, на території материкової України досі присутній великий відсоток громадян, які ставлять російську на один щабель з українською мовою або ж вирізняють її з-поміж інших іноземних, надаючи їй особливого статусу. Можна було б припустити, що така ситуація є відлунням радянської політики «злиття націй» та поширеної тоді ідеології «Номо Sovieticus», але «особливе» ставлення до російської мови трапляється й серед молоді, яка народилася вже в незалежній Україні. Радянський манкуртський світогляд настільки укорінився в головах українців, що його мізми ледь не на генетичному рівні проникають у мозок українців нової, постколоніальної генерації.

«Вплив громадськості західної української діаспори на соціальний статус української мови почав поширюватися на межі 80–90-х років далеко не останньою мірою завдяки вже самому факту спілкування її представників цією мовою під час перебування в Україні» [11, с. 67]. Особливу увагу привертало публічне спілкування українською мовою людей, які мали репутацію відомих у світі, успішних, заможних. Наприклад, економіста Богдана Гаврилишина, бізнесмена Петра Яцика, сума пожертв якого на українські інституції перевищує 16 мільйонів доларів. Серед вагомих проєктів, фінансованих Яциком, можна виокремити такі: Український науковий інститут Гарвардського університету, Енциклопедія українознавства, Канадський інститут українських студій, Міжнародний конкурс знавців української мови.

Професор Олександр Тараненко називає парадоксальною мовну ситуацію, за якої представники материкової України, які супроводжують, зустрічають або обслуговують гостей з української діаспори, розмовляють з ними або за їхньої присутності російською мовою й переходять на українську, лише ніби виявляючи певні поступки іноземним українцям, або й взагалі не намагаються цього робити. Таке становище української мови обурило американського історика, професора Ратгерського університету (США), політолога й письменника Олександра Мотиля, який народився в Нью-Йорку, але має українське коріння. Він активно досліджує політику України, Росії та СРСР, вивчає імперіалізм та націоналізм. Після поїздки в Україну 2010 року пан Олександр написав таке: «Не розумію наших офіціантів і продавців. Звертаюся до них українською, а половина відповідає російською. Далі говорю українською, а половина вперто тримається російської... У Нью-Йорку, де існує ціла суміш рас, націй і національностей, кожен продавець одразу перейде на мову покупця. Або принаймні скаже кілька “ламаних” слів» [10, с. 9].

Нині мовна ситуація в нашій державі, порівняно з 2010 роком, поліпшилася: громадяни стали свідоміше ставитися до державної мови. За даними загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною

службою Центру Разумкова з 13 до 18 грудня 2019 року, у всіх регіонах України, за винятком окупованих територій, виявлено, що 69 % українців вважає, що українська має залишатися єдиною державною. 81 % громадян підтримують твердження, що українська мова є важливим атрибутом незалежності України.

З одного боку, ситуація ніби й змінилася на краще, однак у квітні 2020 р. Київський міжнародний інститут соціології, досліджуючи думку громадськості, запропонував респондентам обрати одне з двох запропонованих тверджень:

- 1) російська мова загрожує незалежності України;
- 2) російська мова – історичне надбання України, яке необхідно розвивати.

Перший варіант обрали 27 % опитаних, другий – 48 %. Цікаво, як може мова іншого народу бути історичним надбанням українців? Дещо абсурдна ситуація, якщо врахувати той факт, що ми маємо власну мову...

У нас російською розмовляють не тільки нацменшини. Професорка, докторка філологічних наук Лариса Масенко зауважує: «Деформованість мовної ситуації України полягає в тому, що співвідношення українськомовної та російськомовної частин населення не відповідає співвідношенню українців та росіян на її території» [9, с. 116]. Безсумнівно, українці можуть вивчати будь-яку мову. Але якщо ми дбатимемо про розвиток та активне поширення іноземної на території України, то хто ж тоді буде обстоювати інтереси україномовного населення? Хто клопотатиметься про повноцінне функціонування державної мови? Наслідки таких дій будуть невтішними...

У Росії, де мешкає близько 8 мільйонів українців за походженням, немає жодної державної української школи, а єдина Бібліотека української літератури в Москві остаточно була ліквідована 2017 року. Історик Олександр Авраменко у своїй статті, написаній ще 2008 року, зазначає: «Про те, що українська мова в Росії витіснена на узбіччя, говорять і дані Російської книжкової палати: навіть у перекладі з аварської мови, з івриту, з угорської мови друкують більше книг, ніж у перекладі з української» [8, с. 10].

Незвичними здаються випадки, коли наші громадяни, які донедавна жили в Україні й розмовляли винятково російською, після від'їзду за кордон починають цікавитися українською культурою та намагаються розмовляти українською в колі наших діаспорян. Зокрема, про такі випадки розповідає Тетяна Тарнавська, директорка Українського культурного центру «Веселка» в місті Сантарень. Наприклад, російськомовна родина із Запоріжжя почала розмовляти українською, коли опинилася в Португалії. Подібні випадки неодноразові. Можливо, така поведінка обумовлена тим, що для українських діаспорян мова – чи не єдина виразна ознака, за якою можна пізнавати «своїх» у чужорідному оточенні.

У цьому аспекті цікавою є думка докторантки факультету соціальних наук Університету Оттави, активістки двох найбільших українських діаспор – Росії та Канади – Клавдії Татар: «Коли живеш в Україні, ти сприймаєш українську мову, культуру як належне, щось рутинне, що постійно з тобою. Виїжджаючи за кордон, змінюється кут бачення: цінність мовного та культурного оточення одразу зростає. Людина в діаспорі стає сентиментальною. Саме в Росії я почала колекціонувати українські предмети побуту, привезені з кожної подорожі додому, читати більше сучасних українських авторів, слухати українську музику» [5].

Ще одним показовим явищем є те, що наші діаспоряни, які жодного дня не жили в Україні, вивчають рідну мову й досить непогано нею володіють. І мовиться зараз не лише про осіб, котрі мешкають у країнах із розгалуженою системою українських суботніх та недільних шкіл. Наприклад, Тарас Чернега, нині голова українського культурного фонду

«Ватра» в Астані, народився в Казахстані й понад 50 років там живе. У дитинстві він не мав змоги відвідувати українську школу, бо її просто не було. Він міг чути рідну мову лише під час канікул, коли їздив до бабусі та дідуся на Вінниччину, це була його мовна практика. Усе ж таки в Казахстані з 1992 року почала функціонувати українська недільна школа, а з 1994 року тут видають республіканську газету українців Казахстану «Українські новини» – це єдиний українськомовний часопис у всьому азійському просторі.

Колоритним та вагомим представником української діаспори є уродженець Полтавщини, фундатор українського шкільництва в Австралії – Дмитро Нитченко. Він, перебуваючи на Зеленому континенті, виховав свого онука Юрія Ткача справжнім патріотом України. Під час презентації книги Дмитра Васильовича «Від Зінькова до Мельборну», приуроченої 115-й річниці від дня народження, його онук розповідав про діда таке: «Він навчив мене читати і писати по-українському ще до того, як я пішов до школи» [1, с. 7]. А Олександра Ткач (Леся Богуславець), донька Дмитра Нитченка, згадуючи батька, зауважила: «Де б ми не були, ми завжди були в Україні. Якщо ми жили в таборі в Німеччині – я вчилася в українській гімназії, була в Пласті. І коли наставало Різдво, ми ходили колядницьким гуртом і виконували всі традиційні українські обряди. Ціла вулиця була українська. Біля нас жили Григорій Костюк, Улас Самчук, Микола Степаненко, який потім був віцепрезидентом уряду УНР в екзилі. Тато викладав у гімназії в Новому Ульмі, працював у газеті, коли ми сідали в потяг їхати з того сільця, де жили, до міста, то до нас підсідали інші українці, тож навіть у потязі ми були в українському оточенні. І, приїхавши до Австралії, я теж була серед земляків. Діти мої ходили в Пласт і українську школу, хоча й далеко було возити. У житті батько був дуже принциповим. Не любив конфліктувати, сваритися, але коли йшлося про Україну, про українську мову, був непохитний» [1, с. 7].

Рідна мова – потужний інструмент для утвердження національної ідентичності, зокрема й українців за кордоном, тому її вивчення та збереження – найважливіше завдання діаспорних громад. Однак у сучасному глобалізованому, мультикультурному світі національна мова в середовищі діаспори перебуває перед загрозою зникнення. Виникає запитання: «Чи можливо все ж таки вивчити українську за кордоном?»

Непросто навчити дитину, для якої рідною мовою вже є англійська, французька, іспанська тощо. Здебільшого маленькі українські діаспоряни опановують мову в суботніх та недільних школах і дитсадках або в літніх мовних таборах. Але є велика різниця між тим, щоб удосконалити свої знання, і тим, щоб вивчати українську як іноземну «з нуля». Окрім того, складно мотивувати дитину вчитися у вихідний, коли її однолітки відпочивають. Примусом у такій важливій та непростій справі нічого добитися не можна. Тут має бути інший підхід. Таким можна назвати проєкт «Мовограй», проведення котрого зініціювала Спілка українських освітян діаспори, що сформувалася 2018 року. Суть проєкту полягає в тому, що учнів закордонних українських шкіл залучають до перекладу творів з мови країни їхнього проживання на українську. Треба зазначити, що раніше ці праці не виходили в україномовному варіанті, це своєрідний виклик для дітей.

Ще один спосіб довести малим українським діаспорянам, що українська мова – то не мертва латина, а засіб спілкування, яким можна й треба активно послуговуватися – це встановлення зв'язків з українськими школами на материк. Наприклад, така практика є в Рідній Братській школі святого Андрія в Австралії. Завдяки колишній директорці школи пані Барчинській вони налагодили зв'язок зі школою імені Івана Франка в Дрогобичі. Учні з Австралії пишуть українською листи своїм ровесникам з України, натомість дрогобицькі діти пишуть англійською листи в Австралію.

Ще один ефективний спосіб – це безпосереднє ознайомлення з культурою, мовою, архітектурою України під час подорожей. Наприклад, за останні десять років учні Рідної Братської школи Святого Андрія разом з учителями та Сестрами Василянками тричі відвідали Україну. Перша подорож відбулася 2009 року під гаслом «Мова нас єднає» з нагоди 40-річного ювілею Рідної Братської школи імені Святого Андрія та 60-х роковин з дня, відколи з'явилися перші поселення українців в Австралії. Удруге приїхали в Україну 2013 року з девізом «Мова – наша сила», третій вояж «Ми діти твої, Україно» здійснили 2016 року. Мета таких турів – відвідати школу в Дрогобичі та Український католицький університет, пізнати Батьківщину, удосконалити свою українську мову, відвідати деякі культурні та історичні місця, підтримати родини, які постраждали під час воєнних дій на Сході України.

Одарка Брецько, яка майже 30 років обіймає посаду директорки школи, наголошує, що сьогодні завданням старшого покоління є показати молодшому, як зберегти українські традиції. «Я вірю, що лише своїм прикладом ми можемо навчити. Ми мусимо показувати, що ми є гордими українцями як в українській спільноті, так і за її межами. Що те, що ми українці, дає нам велику перевагу. Треба, щоб діти відчули ту гордість, щоб любили та шанували українське» [2, с. 7].

3 лютого 2020 року Спілка українських освітян діаспори (СУОД) звернулася з відкритим листом до Міністерства освіти і науки та Міністерства закордонних справ України із закликом до співпраці. Відповідальність за майбутнє українства у світі нині покладена на українських освітян діаспори. Педагоги українських шкіл за кордоном чинять чи не найбільший опір асиміляції, роблять усе, щоб українська мова, культура і традиції не зникли й не розчинилися. У листі натрапляємо на таке застереження: «Якщо шкільництво в діаспорі не отримає підтримки, уже наступне покоління українців, наприклад, у Європі 2030, українською не заговорить. Українські школи, створені мігрантами останньої хвили (а це 30 років тому і пізніше), не мають, м'яко кажучи, нічого. Навіть не згадуючи вже матеріальну базу, а говорячи тільки про програмно-методичне забезпечення. Немає програм та підручників з української як іноземної для дітей, що могли б використовуватися в наших школах» [4].

25 червня Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» провів у режимі онлайн дискусійну панель «Українська мова у світі: імпульси з України». Стефан Романів, виконавчий директор Австралійської федерації асоціацій етнічних шкіл, перший віцепрезидент СКУ, розглядаючи проблему мовної асиміляції нашої молоді за кордоном, зауважив: «Усе починається в Україні – якщо буде повага до української мови в Україні, буде й у світі. Паралельно треба лобювати визнання української на державному рівні за кордоном, аби можна було скласти іспит з оцінкою в офіційному дипломі, – це сприятиме більшому зацікавленню учнів і студентів».

Юрій Шевчук, лінгвіст, професор Колумбійського університету, аналізуючи вплив «материка» на закордонне українство, зазначив: «Позитивні імпульси, які ми відчуваємо в США, йдуть від культурного середовища, насамперед це сучасна українська література та кінематограф. Українська культура виходить за рамки містечковості, у яку її намагаються ввібгати, вона глобальна й цікава не тільки українцям. Негативні імпульси – це насамперед маргіналізація української мови в самій Україні. Важко викладати іноземним студентам, які потім приїжджають в Україну і бачать, що українська тут необов'язкова. Небезпечні також змішування мов (російської з українською) і надмір суржику».

Національно активні кола української діаспори плекають рідну мову далеко за межами Батьківщини. Це досить складне завдання, існує ціла низка викликів: це брак

методичної літератури та професійних кадрів, проблема мотивації навчання. Однак попри все вони намагаються зберегти свою національну ідентичність. Чого не можна сказати про деяких громадян материкової України, які навчаються в українських школах, де їм українську мову викладають дипломовані спеціалісти. Але в деяких індивідів така міцна броня українофобства, що жодне слово її не проб'є. З Україною в них винятково формальний зв'язок: ну так уже склалося, що вони народилися й живуть тут...

Іван Дзюба казав: «Хто хоче пошарпати собі нерви й помучити душу – хай встане в оборону української мови» [6, с. 4]. На жаль, ця фраза актуальна й донині. Але, на щастя, у нас є категорія проукраїнських пасіонаріїв, які йдуть своєю тернистою національною дорогою!

Література

1. Антипович Г. Наша легенда під сонцем Австралії. *Український дім*. 2020. № 1 (99). С. 7.
2. Бобрик Д. Наш цвіт в Австралії. *Український дім*. 2020. № 2 (100). С. 7.
3. Бобрик Д. Як довго ждали ми своєї волі слова. *Український дім*. 2018. № 5 (91). С. 2.
4. Відкритий лист освітян діаспори уряду України. URL: <http://meest-online.com/diaspora/world-diaspora/vidkrytyj-lyst-osvityan-diaspory-uryadu-ukrajiny/>. (дата звернення: 09.06.2020).
5. Гіржов В. Клавдія Татар: «У людини, яка емігрує за кордон, різко зростає цінність мовного і культурного оточення». URL: <http://kobza.com.ua/ukrajina-svit/6228-klavdiia-tatar-u-liudyny-iaka-emihruie-za-kordon-rizko-zrostaie-tsinnist-movnoho-i-kulturnoho-otochennia.html>. (дата звернення: 10.06.2020).
6. Дзюба І. «Бо то не просто мова, звуки...»: цикл статей. Повторне вид., зі змінами і доповненнями. Дрогобич: Коло, 2012. С. 4.
7. Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії у складі України: березень 2019 року. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=2>. (дата звернення: 07.05.2020).
8. Іваннікова Л. Лінія фронту – Кубань. *Слово Просвіти*. 2020. 13–19 лют. (№ 7 (1059)). С. 10.
9. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ: КМ «Академія», 2004. С. 116.
10. Мотиль О. Не розумію ваших офіціантів і продавців. *Газета по-українськи*. 2010. 13 трав. С. 9.
11. Тараненко О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 66–67.

НАУКОВІ РОЗВІДКИ**Олександр Астаф'єв****«...НАЙВИЩИЙ ТРИУМФ ПОЕТИЧНОЇ ТЕХНІКИ»****(НОВЕЛІСТИКА ЙОСИПА ПОЗИЧАНЮКА)**

Я ще з 90-х років зацікавився новелами Йосипа Позичанюка і вибірував деякі з них з емігрантських видань. Та найбільшу добірку його творів надіслав мені львівський історик Володимир Мороз. Йому належить і спроба бібліографії прозової спадщини героя. Частину публікацій Позичанюка мені вдалося звірити з першоджерелами, в інших випадках посилаюся на нього.

Деякі з творів Йосипа Позичанюка багато разів передруковували в різних еміграційних виданнях: «Український самостійник», «Шлях перемоги», «Авангард», «Українська думка» та інші. 2010 року в часописі «Transitus» (ч. 1) я опублікував п'ять його новел, а Микола Ільницький у «Дзвоні» подав 11 новел і статтю про письменника.

Про художню творчість Йосипа Позичанюка є відгуки авторитетних учених. Чи не першим ґрунтовно схарактеризував його новели Б. Подоляк (Григорій Костюк). Володимир Мороз зазначає, що псевдо «Б. Подоляк» мав ще сотенний УПА Богдан Мостиський – «Вершник», автор 10 мемуарних публікацій у повстанському журналі «Чорний ліс», надрукованому у 3-му і 4-му томах основної серії «Літопису УПА». Тому їх не слід плутати. Б. Подоляк (Григорій Костюк) у статті «Йосип Позичанюк – поет, революціонер, член УГВР», зокрема, зазначає: «Позичанюк у своїх новелях розробляє і поглиблює ті стилеві позиції нашої модерної літератури, що беруть свій початок від М. Коцюбинського, В. Стефаника, В. Винниченка і востаннє виявилися в творах Г. Косинки та А. Любченка. Пластичність розповіді, лаконізм, простота і ясність мови – це перше, що виразно підкреслюємо, читаючи новели Позичанюка... Друга характеристична особливість його новель – це відсутність манірности, надуманості і штучної вигадки. Безпосередність, щирість, інтимність і людяність відтворюваних образів, ситуацій і подій (“Синок”, “Життя”, “В житі”). В основі розгортання сюжету завжди лежить принцип контрасту...»

Тематичний розмах новель досить, як на їх кількість, широкий. Тут і образи підсоветських людей, котрі під терором і страхом переслідування тікали в найдальші закутки Советського Союзу – на далекий Схід, на Амур, на Біле море, у далеке південне плавання. Це життя, повне небезпеки і пригод, гартувало характер, волю і здоров'я цих людей, ростило їх відважними і винахідливими. Рівночасно росло і міцніло почуття дружби, взаємодопомоги і взаємопорятунку (“Гуляйпільські хлопці”). Тут і психологічний малюнок безвихідного стану заґратованого в'язня (“Пута”). Тут і партизанщина з її свавіллям, жорстокістю і героїзмом (“Зелений шум”). Тут і трагедія знищеної війною родини (“Синок”). Тут і страшний малюнок з Другої світової війни, масові жертви, смертельно ранений брат і розпач сестри (“В житі”)...» (Подоляк Б. Йосип Позичанюк – поет, революціонер, член УГВР. *Сучасна Україна*. 1951. Ч. 4. С. 12–13, 15–16).

Юрій Шевельов (Юрій Шерех) у спогадах «Я – мені – мене... (і докруги)» пише: «Я знав дещо з творів Позичанюка. Це були гранично сконденсовані й гранично короткі

новелетки Василе-Стефаниківської сили й ощадности, але не про сільські злидні й болі, а про смертельні конфлікти українських партизанів з ворогами нації. Сьогодні, коли в моді белькотіння про гуманність, демократію й рівність націй, вони належать до нецензурних. Але війна й жорстокість – поняття нерозлучні, і жага ворожої крові й готовність до власної загибелі були природні. Навіть тоді ці, далеко не пацифістичні, але які ж потужні новелетки друкувалися частіше не в Львові, а в далекій Празі, в журналі мельниківців “Пробоем” (Шевельов Ю. Я – мені – мене... і довкруги: спогади. Харків – Нью-Йорк: Березіль; Вид-во М. П. Коць, 2001. Ч. 1: В Україні. С. 399). А в статті «Стилі сучасної української літератури на еміграції» він зазначає: «Зрештою, і в Костецького ця джойсівсько-гемінгвейвська манера – не єдина, і жанр «новелі з недоговореннями», «новелі з прихованими психічними ходами», «новелі-пісні», що вже має міцні національні в нас традиції від В. Стефаника й М. Черемшини, через Г. Косинку й Й. Позичанюка – чимраз більше, здається, приваблює автора» (Шерех Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Харків, 1998. С. 176).

Микола Ільницький у статті «Йосип Позичанюк – воїн і письменник» розкриває сторінки його біографії, простежує еволюцію творчості. В етюді «Старе» (із циклу «Мініятюри»), на його думку, «ніяких подій, ані конфліктів, але виразно помітна імпресіоністично схоплені зміна вигляду води, берегів, обрїю в різні години, зміна декорацій веде за собою зміну настроєвої тональності» (с. 105). Етюд «Мартини» «теж нав'язаний спостереженням над природою» (с. 105). «Тільки руйнівне втручання порушує гармонію між споконвічною, первісною і рукотворною природою, “другою” природою, твореною людиною, яка цю первісну природу доповнює, облагороджує. А з іншого боку, чи не відчувається у цьому етюді тривожне передчуття появи “ревучих нічних птахів”, від яких гинутьимуть не тільки мартини?!» (с. 106). Далі вчений аналізує сільські історії тематики письменника («Чемпіон»), зародження кохання («Іскра»), війна на заваді кохання («Життя»), національна психологія хлопця («Синок»).

На думку Ільницького, у новелах Позичанюка «переважає гранично стиснений час і простір з різким протиставленням ідей і позицій, як в оповіданні «Гуляйпільські хлопці», де «більшовицькі порядки намагаються зруйнувати народну традицію, зламати дух свободи», але наштотвхуються на спротив, того ж Леоніда Ширая, Дениса Шаблюка, Євмена Рубана, Лавра Байдаченка. «Така фольклорно-епічна інтродукція готує читача до якоїсь виняткової події. І справді така подія не забарилася і сповнена вона справжньої гостроти і психологічної напруги» (с. 106–107). Ідеться про сцену в ресторані й «карнавалізацію» поведінки «червонокраватників» та появу міліціонера. Жорстокі сцени ідейних протистоянь помічає Ільницький у новелах «Зелений шум», «Три брати і всі однакові». Він доходить висновку: «На тлі цих драматичних сюжетів, навіть при усвідомленні неминучої суворой реальності жорстокого часу, людина у творах Й. Позичанюка знаходить можливість для вияву глибинних людських почуттів вірності, дружби, кохання» (с. 108).

Творчість Йосипа Позичанюка характеризувати складно через те, що він пройшов певний шлях еволюції, і хай навіть на її коротких щаблях весь час прогресував, змінював фон свого світоспоглядання, а головне – змінював «внутрішню межу» подій, про які писав. Деякі з його творів були надруковані в радянській пресі й орієнтовані на офіційний канон тодішньої літератури, «правдиве, історично-конкретне зображення дійсності в її революційному розвитку». Такою є його новела «На рідній землі» (Література і мистецтво. 1941. Ч. 1). Вона уславлює вояків кавалерійської бригади Григорія Котовського, відомого в минулому кримінального злочинця, авантюриста і грабіжника, чиїх вояків 1920 року скерували в Україну, на радянсько-польський фронт. Саме завдяки підтримці кавалерійської

дивізії Котовського більшовики в бою під Малими Міньками завдали поразки Волинській групі армії УНР (командувач – генерал-хорунжий Юрій Тютюнник, у якого Євген Маланюк був ад'ютантом). Після цього котовці прославилися тим, що придушували селянські повстання проти більшовиків на Волині. Очевидно, що це кон'юнктурний радянський твір. Позичанюк переступає через тенденційність в окремих мимовільних спалахах асоціацій, коли передає трагедію рідної землі («Гей, скільки пшениць сколосилося, скільки дубових хрестів виросло за царинами, відколи не бачив тебе, краю мій рідний!); «Та не раз червона заграва по цей бік заглядала у вікна приземкуватих хат, розсівалась на верховіттях садів і ламкими блискавицями сікла збручанські води...»). Або коли апелює до рідних синів землі: «Де ж ви, незнані борці, месники, палії, Довбушеві сини! Залізом сповивали ваш поступ, пили вашу силу, розпинали серця. Вогонь і муки зводили чорні крокви над клечаними селами». Або: «Ні, хай би ворог попалив сосни і закидав розпеченим залізом села – землю цю вже не зробиш бранкою, людей звідси не викуриш. Пошлемо синів у небо, сядемо в панцерові машини, по краплі кров стікатиме, та вже не схилимось, не відступимось ніколи!». Тут можна говорити про певне викривлення дійсності заради радянського ідеалу. А ототожнення котовців з козаками («примчали козаки виручати наші села») хибне. Це саме можна сказати і про його нариси «З дороги» (Література і мистецтво. 1940. Ч. 4), де маніфестовано радянські цінності («вождь», «комуністична партія», «комсомол», «Клим Ворошилов» і т. д.). Радянськими реаліями і стереотипами насичені й такі його майстерно написані речі, як «На могилі поета» (про Василя Стефаника (Вільна Україна. 1941. 23 травня), де нарівні з промовистими деталями неповторної карпатської природи і традиції довбушуків часом проступає шило радянської ідеології:

«Уставай! Ти побачиш щасливу Україну! Ти для неї жив! Казав – прийде час – сім'я моєї батьківщини зійдеться до купи».

І наприкінці твору знову:

«Уставай же, брате, червоним прапором рум'янить схід нового дня».

Новий день бачиться оповідачеві у вигляді кентавра – Олекси Довбуша й радянського воїна-«визволителя». Дуже природна й органічна новела «Різьбар» (Література і мистецтво. 1949, ч. 1), що перегукується із «Портретом теслі» Богдана Ігоря Антонича, але й вона не позбавлена радянських штампів – про записи до колгоспу, про агітацію до Верховної Ради і навіть про бевзя «з Києва, з самого ЦК більшовицької партії». Усі ці реалії аж ніяк не з традицією «майстрування церков», у якій виріс Гераній Куга. Очевидно, ці твори – вихідний пункт перебудови світогляду колишнього комсомольця на національного героя, зміни життєвої позиції і включення до системи його світоспоглядання нових уявлень та ідеалів, переконання важливості національної ідеї.

Окремо слід торкнутися теми змалювання природи в ранніх творах Йосипа Позичанюка. В етюді «Старе» із циклу «Мініятюри» (Проблем. 1943. Ч. 3) описано мандрівку на річковому пароплаві Дніпровським лиманом, що нагадує етюд Івана Нечуя-Левицького «Ніч на Дніпрі», стилізацію під античну ідилію. Можна погодитися з Миколою Ільницьким, що цей твір імпресіоністичний, свого роду емоційна психограма, де за головний принцип узято філософію враження від життя й автор конструє це враження з буденних прикмет та рис, схоплених у згусткові миті. Вони змішані й подані у вигляді фрагмента. В Івана Нечуя-Левицького – ясний, широкий погляд обсерватора на красу Дніпра, у Йосипа Позичанюка – миттєве враження, спроба передати невимовне, зокрема відчуття кольору («... Ніби спадала на пароплав чорна задуха! Місяць ховався за кучугурами придніпрових верб. Не видно берега! Де ж ті клени, де ті кладки яворові й дівчина з трояндою в руці...») Для новеліста, сказати б словами Івана Франка, «головна річ людська душа, її стан, її рухи в таких чи інших

обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє оточення залежно від того, чи вона весела, чи сумна» (т. 35, с. 108).

До болю милий авторові тихий український вечір, золоте пшеничне поле, що розкинулося при воді. Краса України – це тихі води і ясні зорі, зелені сади й білі хати. Позичанюк своєю творчістю славить патріотичні почуття та емоційно-ціннісне ставлення до живої природи. «Почались пологі береги Дніпровського лиману. Місцями шуміла густа пшениця при самій воді. Обабіч пароплава жовтими килимами вигравала на сонці дрібна водорость. Зустрічали нас рибацькі шаланди. Спускались на них жінки з дзвінками блискучими балцанками, рогазиними кошиками і давніми як світ клунками. Коли обрій взявся передвечірньою сизиною – з-за густих комишів виріс Херсон. Біля плавучого доку ми урочисто розминулись з грецьким торговельним судном, звідти поглядав знайомий нам херсонський лиман.

Весь час люди товклися на палубі, смалилися під липневим сонцем. Спека натомила людей, уже мало хто розмовляв уголос...

На залитій світлом пристані на пароплав чекала юрба дівчат, які поверталися з роботи.

Вода завирувала, а дівчата зійшлись до гурту і заспівали пісню про любов. Голоси знялись над рікою, перехлюпнули води й віддалились у придніпрових гаях. Здавалось – за плавнями всипали дуби крислаті і майнули вітряно шовкові стрічки...

В салонах на мить припинили гру, з баку поволі почали спускатися хлопці, з кают повиходили поважні лисії. Вабила їх пісня, вона збудила потаємні чуття, морці згадали коханих, а старі свою молодість.

І місяць вийшов з-за верб та встелив срібну дорогу на Дніпрі. Легкий вітер доніс духмяність недалеких лук, з високого берега усміхалась білостінна Кахівка і кликали темні левади».

Люди забувають про спеку, почувши пісні про кохання. Від них віє бадьорістю і впевненістю у перемозі над будь-якими смутками. У них відчувається могутня сила народу, невмируща краса його душі, невмируща пам'ять, вони хвилюють правдою, ліризмом, народною мудрістю. Так авторові вдається поєднати співвідношення реального й ідеального в красі природи і пісні.

У новелі «Мартини» (Наші дні. 1943. Ч. 5) розповідається про птахів, мартинів, що покинули солоні береги морської затоки, де жилися рибою, і перебралися на поля, де плуг оре масний чорнозем, а вони йдуть за ним і виловлюють із землі черв'яків і комах. Автор роздумує над їхньою долею: «Яка химерна доля загнала їх в цю каламуть, на засиджені, вкриті іржавою ошуркою, сідала? Вони таки звабилися на крихти і жебрати стали. Принадили морщені обличчя в чудернацьких плетінках, одутловаті роти з брунатними цурпалками, метушливі писклята з полудними очима. Чорноголові кинули солоний берег, гостролистий очерет. Тепер на втіху перехожих скльовують шматочки пригорілих спідняків зі старих очіпків, а ковтнувши, знову благально споглядають одним оком – чи не кине хто милостині. Вола в них пошабатурилися, кожен бо тепер дорожить спідняком».

Так, це нова дійсність, поранена технічною цивілізацією, і вони до неї пристосувалися. Повернення до колишнього раю, до природно-органічного життя немає, вони стають жертвами життя технічно-організованого, де реальність – «темна мертва вода», «моторовий баркас», «слизистий бетон», «передмостові кригозатримні бики», «електропоїзди» і т. д.

«А біля мого моря, мабуть, ходять тепер борозною мої мартини. Заклопотані, хитрі й насторожені. Масний чорнозем п'є сонце, бреньять степові марева. Таврієць з-під Скадовська кладе свіжу скибу, а мартини полюють на приголомшених хробаків, штовхаються крильми,

чубляться, регочуть. Ратай обертає плуга, вони сідають подалі на присохлій ріллі, ватажок вмовстився на перієстій грудці. Дзьобачком клюнув вогнистого дикого маку і не злиняє. Шукав поживи, з глибини добував, – аж на голові земля засіла, так і ходить чорноголовий. Та ще крильми бив, злітаючи, і ніяк не змиє темних край пер. На плечах мачком застиг ранковий степовий туман».

Твір закінчується оптимістично:

«Ратай не цвйохає на птицю, з кіньми гомонить. Реготун торкає кігтиком білий обідок навколо чорного зернистого ока, глядить – відки б то зайти, бо вже не рано, а роботи ще го-го, а хробаків тьма. Третього дня він зітхне, добре витре дзьоба об торішній курай і кигикне: от і зорали. Зашумить, заколоситься яре. Зерниста пшениця закипатиме гребенями. А в паркі липневі дні пролетять чайки-реготухи в гості до косарів. Сядуть як трударі, а не крихоїди».

Якщо говорити про «сільські картинки» Йосипа Позичанюка, то тут слід звернути увагу на сатиричний шкіц «Периферія» (Український перець. 1945. Ч. 3) – про райуповноваженого «по заготівлі конячих, свинячих, а також кролячих і всіх інших шкір» товарища Єпіфана Васильєвіча Падонка, який приїжджає в село Камаровку і при зустрічі з місцевими мешканцями (пастушком, тіткою, у якої радянська влада рекувізувала спідниці, а в сусідки забрала корови – «чи то які вороги пролізли в красну армію?»); приходять «на село, стріляють на хлопів, палять хати, шукають, чи не закопано чого»; головою сільради) виявляє суть шкуродера і грабіжника, прагне «ударно стянуть с них кожу». Його приїзд на село завершився тим, що він вступив у «перестрілку з районною податковою комісією, яка того самого передвечір'я верталася з Березного. Подонкові прострілили вухо, а він продірявив живота уповноваженому по хлібоздачі. Може, у силу своєї сатиричної природи цей твір не схожий на інші за своєю технікою. Тут надто багато обсервації, опису хиб суспільного устрою. Позичанюк майстерно використовує прийом комізму, недорозуміння (як і Гоголь в «Ревізорі»), щоб надати образу Подонка трагікомічного характеру. Звісно, будь-який комічний образ неможливо змалювати середовищем, ізольовано. У стосунках із представниками села виникає конфлікт між особистістю Подонка і хлопцем, тіткою, головою сільради. Через натяки, інтонації, сатиричний портрет героя, його самохарактеристику письменник дає нам знати, що такі особи, як Подонок, втратили риси людяності, вони мертві, механічні, а їхнє бажання нажитися зведене «на рівень автомата» (згадаймо, як він оглядає селянську корову в селі: «Харошая кожа на юхт. Плохо, что калхоза нет. В едінолічніков не так легко загатавлять»). Автор підводить читача до узагальнення, що такими є всі номенклатурні працівники радянської влади, призначені «згори», і в їхніх руках монополія на владу.

До цього ж ряду належить «Оповідання про те, як большевики революцію з'їли, як Сталін перевішав українських комуністів та про найвищих секретарів компартії на Україні», опубліковане як листівка ОУН 1944 року під прізвиськом Богдана Рубайгада, старого українського моряка й повстанця.

«Сільську тематику» розвиває й новела «Чемпіон» (Пробосм. 1943. Ч. 4) – про непокірного бугая Біяна, якому «прокололи ніжного носа», вставили кільця завбільшки в добрий бублик і налигачем прив'язали до «ясенового стовпа».

«Погрозливо зігнув голову, колупнув куцим рогом стовпа і тричі обійшов його. Еге, забили добре. Лобом хряснув раз! Стовп не подавався.

Кров у ньому жбухнула. Розпалився, різко мотнув головою – мотуза як не було. – Ех, рай – воля! Бугай оглянувся згорда, ревнув з радості, легко ступив до воріт і гребонув землю. Кім'я чорноземлі хмарою гряхнули на дах коровника.

Гей, хто там на нього залізо кує? Хто вориння зносить? Молиться до неба! Пропадайте обори! – Пішов на огорожу, взяв ворота на роги, а позаду залишаються тільки

тріски та розчехнуті молоді щепи. Рвонувся в село. Всі перехожі метнулися в города, поза тини, а дехто скочив у сіни, взяв на засув двері і крадькома визирав крізь дірку для ключа.

На вулиці показався райуповноважений по м'ясопоставці у вишневій сорочці. Напханий шкіряний портфель і жадібний погляд м'ясозаготівника, видимо, звернули увагу Біяна. Він поволі, ніби підкрадаючись, ішов, а далі підтюпцем пустився за уповноваженим. Той вмить перестрибнув через високі шляхетні ворота, перелетів трьохметрову канаву і за кілька секунд опинився в конторі».

Вдавшись до прийому створення комізму обставин і характерів, автор змальовує, як бугай Біян женеться за «райуповноваженим по м'ясопоставці». Аристотель свого часу визначив комічне через його протиставлення з трагічним. Новела ніби розвиває його тезу, нівелюючи джерело трагічної напруги на селі у зв'язку з м'ясопоставками. «Поведінка» бугая Біяна – це художня відповідь автора на екзистенційну травму, нанесену людині здирницькою політикою радянської влади. Та знову ж таки, цікаво те, що ця проблема – не єдина в творі, бо для таких, як Йосип Позичанюк, «окруження само собою їм мало інтересне і вони звертають на нього увагу лиш тоді й остільки, коли й оскільки на нього падають чуттєві рефлексії тої душі, що розлита в них» (т. 35, с. 108). Варто було з'явитися доглядачеві (і господареві) бугая Олександрові, як він «м'як і пішов покірно за ним». Виходить, людяність, доброзичливість, довіра, щирість, великодушність здатні приборкати непокірного звіра.

Може здатися, що Йосип Позичанюк фіксує у своїх творах (свідомо чи несвідомо) вічні теми: константи буття, його фундаментальні властивості, такі природні начала (універсалії), як хаос і космос, рух і статика, життя і смерть; антропологічні мотиви, по-перше, власне духовні начала людського буття з їх антиноміями (відчуженість і причетність, гординя і смиренність, готовність створювати або руйнувати, гріховність і праведність і т. п.); по-друге, сферу інстинктів із їхніми душевно-тілесними прагненнями людини (жадоба влади, потяг до матеріальних благ, престижних речей, комфорту і т. п.); по-третє, те, що в людях визначається їхнім віком (дитинство, юність, зрілість); і, нарешті, по-четверте, змальовує надепохальні ситуації людського життя, історично стабільні форми існування людей (праця і дозвілля, будні і свята, мирне життя, війна і революція; життя в своєму домі і перебування на чужині, громадянська діяльність і приватне життя і т. п.).

Усе у нього, безперечно, є, і його сліди ми знайдемо мало не в кожному із його творів. Однак є один важливий нюанс, що не можна пропустити. Більшість творів Йосипа Позичанюка – особливі з погляду їхньої мовної організації. У його творах ми маємо справу не зі світом як таким, а зі світом змодельованим, де на першому плані – настанова автора не на об'єкт зображення, а на властивості мовного потоку (план вираження), на те, що Роман Якобсон називає «поетичною функцією мови». Тому більшість творів Позичанюка, хай навіть із погляду їхнього ритмічного ряду, не описують властивості світу (що характерно для того ж Івана Нечуя-Левицького), а їх мотивують, обґрунтовують, інтерпретують, коли поетична мова твору сама продукує свою семантику й семіотику.

У новелі «Гуляйпільські хлопці» (Пробоем. 1943. Ч. 4) ніби порушено вічну тему «свободи і насилля». Ідеться про гуляйпільських хлопців Леоніда Ширая, який був «царем вулиці», «грав на скрипці, дрімбі, вищипував на бандурі, захлинався переборами на гармонії, тям на цимбалах, брав міру на лірі, на «весіллі вимантачував вихилясту польку й одночасно обговорював зі світилкою празникові масові сцени»; Дениса Шаблюка, кочегара, машиніста, який міг вилізти на вершок димаря в паровому котлі, «не боявся вогню і припалював цигарки в паровичній топці»; Євмена Рубана, котрий міг «загнуздати дикого коня», не хотів «радісно жити в артілі і колом відмахувався від райуповноважених», цікавився туризмом; Лавра Байдаченка, який «возив шаландами кавуни до Херсону»,

«круглий рік купався у Дніпровому лимані», любив «кулачні бої, часом виходив на ринг побити рило якому-небудь чемпіону зі Серпухова».

Тепер ці одчайдухи зібралися разом, згадали медову кутю, колядки, свячену воду. Зайшли до ресторану на вечерю. Два вовкулаки за українську пісню накинулися на них з кулаками. Рубан виставив їх за двері. Підійшли ще чотири «новомодних червонокраватників з короткими, повище сідниць підрізаними піджаками». Рубан і їх виставив за двері. Тут наспів міліціонер. «Він зразу ж взявся за матраса.

– Прошу со мной!

– Не заважай святкувати.

– Гражданин! Давайте не будем. – Міліціонер намагався потягнути матроса, але він уперся і взяв доглядача закону за рамено. Мундир тріс по швах.

– Браток! – розпалився моряк. – Не тривож нас.

Міліціонер уже дещо бачив на своєму віку. Йому не треба було довго розшолопувати, але він не попускав.

– Давай назад, гуляйпільщина!

Байдаченко зирнув йому не в очі, а в саму душу.

– Так, гуляйпільщина! По-вашому, це означає, коли ти мені раз даси у вухо, то я тобі розмалюю все рило, вирву язика і подроблю щелепи! Краще жий з нами у згоді, товаришу. Я жалію тебе. Пішли, хлопці!

Рушили, а за ними покурилась пісня».

Автор завершує новелу таким реченням:

«Вгодований директор ресторану, член місцевого кагалу, аж затіпався.

– Махновци! І нельзя сказать. Уб'ют».

Звернімо увагу на парадигму мотивів твору: степове місто – міський ресторан – тайна вечері – коляда – вовкулаки, що обурюються: «– Слишь, закрой гортань! Ми не васпрінімаєм эта пеніє» – новомодні червонокраватники («– Что же ты нашэво Карешка глушішь, хахлацкая твая душа?») – бійка – поява міліціонера – хлопці покидають ресторан. Усі ланки наведеної парадигми мотивів є трансформацією попередніх. Так, мотив «степове місто», «вітрянє степове місто» виведений не лише з факту, що хлопці вирости в цьому місті, тут пройшло їхнє дитинство, а й із їхньої життєвої «географії». Леонід Ширай «чкурнув на Далекий Схід, служив підводником на Тихому океані», бродив «по Зеленому Клині з кобзою й піснями». Денис Шаблюк «минув Біле море та й поїхав вантажити судаків до Мурманська». Євмен Рубан стріляв «дичину в Усурійському краю», «валив сосни на Амурі». Лавро Байдаченко служив «на семи торговельних кораблях», заїжджав «до Стамбула кальян, пражився під спечним сонцем у Бомбеї, куштував рис Йокагамі» і т. д. Із цих мотивів помітно, що автора цікавлять не події, які відбулися за участю хлопців в історичному часі в різних країнах, а їхній життєвий досвід, екзистенційний час напруги їхніх переживань, страждань.

Можна взяти й парадигму мотиву «Святий вечір» («Друзі згадали медову кутю, колядки, свячену воду. Та де ж ти куті посмакуєш? Рідко хто святкує. Вирішили зайти до звичайного міського ресторану на тайну вечерю»; «– Не заважай святкувати» (до міліціонера) і т. д. Для Позичанюка важливо не те, що людина живе в хронотопі Святого вечора, а те, що він живе у ній, як в екзистенційному часі, отже, дійсність залежна від змін у людині. Мало сказати, що автор використовує вічні теми. Кожну з них він вибудовує як тему з варіаціями, де кожна є трансформацією вихідної й попередньої.

Це ж саме ми помічаємо і в новелі «Іскра» (Пробоем. 1943. Ч. 4), хоч написана вона була ще в Херсоні. Ідеться про репетицію в театрі драми «Назар Стодоля», де роль

закоханого головного героя зіграв Кость, підмінивши шофера Антона Грибка, який зазвичай це робив. Доньку сотника Галю грала Орися, у якій він раніше «не помічав душевної іскри». Та роль закоханого спонукала до переоцінки поглядів.

«Перед самою виставою вони сиділи у кленовому парку за північ. Тільки небо іскристе бачило їх. Орися дивилась на волосожар, біля нього спалахнула зоря, білою стрілою черкнула небо і впала за обрій.

– Гарна в тебе роль... – шепче дівчина. – Назар. Гаряче серце мав той Назар...

Знову полетіла зоря, ніби впала в Буг.

– Падуча зоря... Хотіла б я, Костю, в житті зорею засвітитись. Горіти і залишити по собі вогненний слід. – Вона схилила голову на його плече. – Хіба в руках моїх нема того вогню? Зробити за свій вік таке, щоб люди не забули. Ото пам'ять і буде зоряною стежкою...

Кость поривисто обняв дівчину. Припав до вуст. Вона горнула до хлопця, колихалась в обіймах». Особливо його взяли за живе її слова про падучу зору.

Вічний мотив кохання тут розгортається за рахунок тематичних комплексів: Орися виводить пісню – грає доньку сотника Галю – іде з хлопцями на край села – дивиться на волосожар – зустрічається з Костем у хлібах. На думку автора, справжнє кохання відбувається у вічності, в екзистенційному переживанні їхніх душ. Воно понад часом, у ньому нема розходження між минулим, теперішнім і майбутнім, у ньому відбувається звернення містерії духу.

За принципом варіацій збудовано й інші твори Йосипа Позичанюка, де вчинкова дія й екзистенційні переживання спроектовано одразу на дві площини: майбутнє переживається в теперішньому й навпаки. Він ніби пише варіації про самого себе, свій екзистенційний час і свою причетність до переломних моментів історії (війна, революція, боротьба за незалежність), коли вирішується доля державності й загроза нависає над рідною землею та над Європою. Тут його тривожні передчуття катастрофізму переплітаються з декадентськими та есхатологічними настроями модернізму.

У новелі «У полі» (За українську державу. 1945. Ч. 6) чотири повстанці виходять із оточення «царицинських освободителів». «До умовного місця збору було ще далеко. Голодні й підбиті хлопці ледве проточувалися половілими житами. Ройовий Опара оглянувся на заточливих, п'яних від утоми побратимів і сів на межі неподалеку дороги. Хлопці не сіли, а попадали коло нього». Дехто зневірений, душу роздирають сумніви. «Автоматник з-над Стрипи, в запорошеній вишиванці, довго дивиться в землю та починає клясти світ... Ні братів, ні сестер в цьому зазбручанському Поділлі. Як не в Воркуті, то в Нойгамері. Інший в далекій Карелії біжить на фіна, висотуючи кишки на колючий дріт. А zostалим давай літаків з танками, бо вони не вірять у свої сили. Я б тобі дав, коли б у Коломиї та в Проскуріві були зброярні...».

Та хлопців надихає пісня школяра-пастуха. «Поцвйохує собі пилуку, покрикує довірливо на Лиску. Навколо ні душі, пастух гомонить з собою, шукає якоїсь ноти та, порівнявшись із заляглими повстанцями, починає задьористо:

Мандрували ми лісами

За лютими ворогами...

Хлопці, підемо

Боротись за славу,

За Україну, за її права...»

Значить, їхня справа не даремна. Вона мають продовжувачів в особі молодших поколінь. Ліси, місця їхньої дислокації, несуть у собі силу спогадів і мають стійкий та довгий зв'язок із історією боротьби «за Україну, за її права». Тривалість і неперервність боротьби

переходить з мови інстинктів на мову усвідомлення, переростає в духовну силу землі, множить цінності й міфи, що не знищать окупанти. Про це нагадує пісня школяра-пастуха, який уже віддалявся від них, аж поки «не загубився серед передвечірнього стрекоту затятих коників.

Ройовий ще довго ловив пісню, потім підвівся і запитливо глянув на своїх хлопців. Вони усміхнулися, повеселішали, бадьористо стали на ноги...

– Гайда, хлопці! До півночі будемо на місці».

У складній діалектиці екзистенційного переживання розкривається семантика новели «Синок» (Пробоем. 1943. Ч. 5). Хлопчик, якого виховує тітка Леся, весь час думає про маму, спогад про неї допомагає втамувати душевну рану. Сумління стиснуте, мов пружина:

«Синок сперся руками на стіл, ніби читає. Річки ниточками синіми, як на ялинці шпильок – так їх багато. Мамо, оце Буг? Ма, ти ж мені сама казала. Як тут усі річки, то наша Володавка де?». Хлопець не лише переживає, він конструює свою ідентичність через сімейну генеалогію. «Знову водить пальчиком по ниточках річок, доріг, по горошинках міст. Дійшов до самого низу.

– А в цьому Дніпрі, що ти казала, є щупаки? Хай татко приїде, підемо з ним по рибу... Правда, тітко Лесю?».

Лаконічними стефаниківськими штрихами окреслено, що місце генологічної цінності сім'ї тепер заступає індивідуальна ідентичність. Вона народжується у винятковому горизонті трагічної життєвої історії хлопчика.

«Сонце уже в застільному вікні, розбруньковується чіпкий бузок.

– Ма, ходім сьогодні до колії. Бач, ти не водиш мене, а Катруся вже не хоче. Вона каже, що тато не приїде, бо він за Дніпром...». Та мама нічого не відповідає на це. Комунікація між ними перервана. «Вона дивиться на нього зі стіни, яка півонія з рути, в стрічках, а мережка аж очі бере». Замість мами на його питання відповідає тітка: «Тітка Леся каже "так" і дивиться за ним – от куди він повернеться, а вона очі за цим водить». Вважає гранична стислість, емоційна наснаженість вихоплених шматків душі.

«Дивиться на маму.

– Як пішов тато, то було літо, а тепер знов літо, а тата нема... Ма, ходім до стації, може, приїде сьогодні. Мамусю, скажи мені щось, чуєш? Бач яка ти, мамусю, чого ж ти обернула, га, матусю? Я за ним сам піду...»

Автор ніби конструює міст від душевної травми хлопця, котрий втратив батьків, до героїчного чину. Не розкрито, що трапилося з батьком? Але гранично ошадливі деталі, те, що батько «за Дніпром» і хлопець «чіпляє блискучу бомбу до боку, готується до походу», дає відповідь на це питання. Так народжується героїчний міф. Хлопець не може жити в полоні свого минулого. Щоб уникнути психологічної деформації, він повинен повірити в майбутнє і своїми вчинками наближати його. По суті, новела моделює ритуал ініціації, перехід від дитинства до зрілості, до того, що Ніцше називає пануванням волі над пам'яттю.

Насичена незламною вірою в перемогу й новела «Нащадки» (Література і мистецтво. 1941. Кн. 5) – про представників покоління, вихованого на бунтарських традиціях повісті «Борислав сміється» Івана Франка. Подія відбувається в роки Другої світової війни. «Вертав Федь від Басараба і не бачив вулиці за собою». Та антропонім «Басараб» і Басарабові слова «І не всміхнеться вже Борислав» нагадують читачеві образи братів Андруся й Сеня Басарабів із їхньою стихійною ненавистю до підприємців і найманців. Ще зі школи пам'ятаємо, як вони йшли на збори, розповідали про злочини підприємців та їхніх найманців і карбували ці злочини на тонких палицях. Таке собі ліщинове письмо ненависті. У новелі йдеться про товаришів Федя і Франека, які були братами по боротьбі. Тільки карбами ненависті мічені не

ліщинові палиці, а їхні душі. «Обох їх у в'язниці підвішували за руки і вибивали стільці спід ніг, обидва після мук знову пробирались на масівки, а в травні маяли червоними полотнищами у прибориславських лісах». Можливо, у минулому вони були прибічниками соціалістичних ідей. Тільки далі Позичанюк нашаровує на франківський сюжет біблійний мотив Авеля й Каїна. Злочин здійснив Франек, він виступає в ролі Каїна. Його помітили «з поліцаєм», через нього «двох товаришів з дрогобицького комітету накрыли шпигуни». Він зрадив й іншого разу, коли домовились про масівку за Бориславом, з'явився, і «поліцаї шелестіли в кущах». Змінили місце зустрічі – тепер уже біля акційної спілки «Малопольща», «Франек прийшов на призначену годину», та «поліцаї теж задалегідь добрались, у порт'єрці вешталась. Каїн у сім'ї причаївся!».

І Федь має покарати товариша, «весь час дуднять у вухах Басарабові слова: «І не всміхнеться вже Борислав»... Хто ж то докоряв? Старий, із роду паліїв». Письменник використовує рідкісний лексичний засіб: слово-привид, щось на взірєць «поручника Кіже» Юрія Тинянова. «А він же його онук» – тобто Федь – онук літературного героя Басараба. «Виріс у ропі та в арештах. Хіба ж послала б комірка на таке діло кого-небудь?..». Байрон протиставив Люциферу Каїна як одноступця й соратника, знищивши мотив задрощів і помсти. У Позичанюка Франек бунтує проти етичного кодексу патріотів і борців за Україну. Федь долає в собі душевну скорботу і безвихідність («А на кого ж вістря підносити? На товариша!») та виводить Франека в ліс.

«На всохлому дубі старечо крякнув крук. Федь аж підсікся на хистких ногах. Пропустив Франека вперед.

– Стій! Більше товаришів не видаси!..

Тьмяне залізо в руках ріпника затяло провокатора.

– За скільки золотих купили тебе, юдо! – питає своєю мовою.

Стояв під березою білий, як її кора.

– Не розумію китайських слів!

– Час уже тямити, на чийй землі живеш.

Той плигнув з місця, – і сполошилися чорні гілки, посипався березовий лист».

Федь не належить до галереї демонічних особистостей, як змалював Каїна Байрон. Він вихований на бунтарських традиціях повісті «Борислав сміється» Івана Франка. Підприємець у цьому творі казав робітникам: «Борислав вас висміює», на що ті відповідали: «Борислав, паночку, то ми! І ми тепер сміємось з вас!». Федь в умовах фашистської окупації надає іншого підтексту цій метонімії: «– Гей! Усміхнеться ще нам ріпницький Борислав! – і голос його перелетів просіки й ламкими відгуками розійшовся в сосняках...». І завершується твір зібранням вояків: «а бориславській касарні, в кімнаті восковика Гирки зібрались усі його родичі. За вікнами виднівся синій сосновий ліс з жовтими світлинами – ще віцілів буковий лист. Заробітчани співали пісні Великої України. Федь розказував, як бориславці йшли до правди, і хвалився: “Завтра їдуть наші у Львів, за об'єднання земель скажуть”». Звісно, образи «об'єднання земель» (одна із декларацій Народних Зборів у Львові про входження Західної України до складу УРСР і СРСР), «в травні маяли червоними полотнищами» – радянські анахронізми. Вони свідчать про те, що новела була написана раніше і, мабуть, була розрахована на публікацію в офіційній пресі.

У новелі «Вирушали хлопці» (Пробоем. 1943. Ч. 3) описано драматичну розлуку дівчини з повстанцем, якого чекає повне небезпеки майбутнє:

«Він стоїть проти дівчини.

– Виходить, завтра не прийдеш, Устиме.

– Ні, Оленко.

Квіти розсипаються, клопіт з ними.

– Неправда, ніби часу в тебе нема.

Він сідає поруч.

– То чому ти охмарена? Хіба я чомусь завинив?

– Ти ж докору не чуєш. – Вона глянула на хлопця тужними очима, а він зорить звесела і прибирає з очей розсипаний чуб, як розчісану плоскінь.

– Відколи ми заприятелювали – я пізнав незнану мені красу оцих шумливих сосен і клечаних берегів собу.

А моя “Черемуха” – то про тебе пісня.

Дівчина одійшла від сосни.

– Вона вже зів’яла...

Випорхнула з густого віття сполошена пташка, хруснула гілка над головою.

– Я тобі не хочу вадити...».

Хлопець не виправдовується й нічого не пояснює. Лаконічними штрихами письменник дивовижно передає красу його духовного світу та поведінки. Звісно, ця краса відносна, бо її конкретний вияв має національну прикмету: захистити свою батьківщину від ворога. Напевне що в них з дівчиною різні уявлення про людський ідеал. Вона мріє про сімейне щастя.

«– Мені й самому ніяково, Оленко. Я забираю в тебе час, а думки наші про дружбу розходяться.

... Хто там гупає вдалині?

Хіба сосни рубають?

– Ти шукаєш товариша, щоб разом іти в життя. Я ж залишусь таким же приятелем, як і тепер.

Дівчина пильно розглядала зірчасту квітку, аж до очей піднесла її... Жовті пелюстки облямовує темновишнева лишва.

Підвелась і ледве рушила піщаною просікою.

Ішла мовчки до узлісся.

– Я сюди... Вона перехопилась через річак, пішла високими соняшниками.

Замерехтіли широкі полики, і довга коса торкнулась шершавого листу. Побігла, не оглядалась».

Схоже, що вони обоє прекрасні люди. Але абсолютної краси нема. Вони співвідносять реальний світ зі своїми ідеалами, а вони в них різні. Він нічого їй не обіцяє, бо завтра може загинути.

«Устим довго не рушав з місця. Потім витяг з-за пояса і переклав до бокової кишені воронений пістоль.

– Що ж я тобі казатиму, кохана моя? Як вернусь живий – зустріну».

До цього слід додати, що, крім екзистенції людських переживань, художня майстерність автора також є джерелом краси твору, вона створює свою красу, переливається в неї, чарує читача.

Внутрішня напруга конфлікту помітна і в новелі «Три брати і всі однакові» (Пробоем. 1943. Ч. 3), про трагічну долю трьох братів, найстарший із яких керував кулеметною сотнею, його хлопці у боях «найдовше тримались і найбільше ворогів висікли». Його взяли в полон, він опинився зі своїми «недобитими кулеметниками» за колючим дротом, у подірваному френчі, на «постріляній, порубаній його голові скипілась разом із землею чорна кров». Його оглядає лікар, якого старшина просив перев’язати:

«– Бачите, вам треба зав'язати голову, зліпити оці розриви біля писка. А вас завтра мають повісити. Чи ж варто марудитись?..»

Були й такі, котрі впали на коліна перед завойовниками, повзали, «цілували ковані чоботи, лохкали, ковтаючи брудні сльози. Скривавлений старшина випростався, переступив через бранців і вигукнув:

– Слава нашій землі!

Поранені усміхнулися».

А за горами, на Поділлі, поляки допитували молодшого брата, вимагали від нього прізвищ та адрес бунтарів, а він, випльовуючи зуби, «заперечливо хитав головою». Накинули на нього мішок, жбурнули в провалля, «перекотився по якомусь камінню», коли відкрив очі, ті самі душогуби біля нього:

«– Отже, говоритимеш?

– Ні...».

Наймолодшого викурювали з лісу трьома червоними танками.

«В ті часи доля звела усіх трьох братів у повітовому місті. Енкаведисти провадили їх у темну ніч. Тихо шуміли сосни. Звикли до того нічного шуму у своєму краю. І тоді брати відчули, як хочеться жити.

Під рідними соснами їх життя перетворилось у пісню. Бренить вона на устах борців месницької Волині, черленого Підгір'я, непокірної Галичини й Кармелюцького Долу».

Останнє речення, яким Позичанюк закінчує новелу, свідчить про те, що під його пером конфлікт між реальністю й ідеалом не веде до поразки ідеалу, як це ми бачимо на прикладі роману Ремарка «На західному фронті без змін». Імовірно, що автор новели орієнтувався на шекспірівську традицію («Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Отелло»), де смерть героя не є смертю самого ідеалу. «Їх життя перетворилось у пісню», – стверджує автор. Смерть трьох братів, фізичне знищення патріотів обертається їхньою моральною перемогою, їхнім духовним безсмертям, стає символом непереможності героїчного духу. Усі три брати, незважаючи на різні характери, однакові в своїй хоробрості й моральній красі.

Новела «Життя» (Пробоем. 1943. Ч. 6) порушує вічну тему миру та війни. Подібні ситуації складають сферу дій і зусиль, прагнень героїв до здійснення певних цілей.

«Не знайдеш затишку. Дядьки – як на Великдень.

Понаставляли полукіпків у дворах, гомонять, не надивляться на ті снопи. Літ двадцять, як не ставили. Еге. Під Києвом гармати б'ють. Везуть безногих. Жиди в смітті порпаються. Не сховаєшся від людей». У повітрі чується тривога:

«І небо тривожить. Розклублюються білі райдуги, виписані стрімголовцями, прошиті гарячим градом. Чорні крапки не впадуть з неба серед білого дня. А вночі вернувся з червоними очима, впорались. П'ятнадцять спустилось. Узяв дві автоматки, обвісився залізом, поставив кулемет на бричку, поїхав на ліквідацію. І куля його не бере. Яка вона пишна, що з ним ходить».

Драматизм наростає:

«Із-за рогу вийшов дядько з давнім дерев'яним хрестом.

Похоронний хід. Що то за небіжчик!

Домовина з улик. Один чоловік несе. Троє сусідів ступає. Скинув кашкет, тільки й плачу, що мати. Усі суворі й мовчазні. Кожний родича закопав цього року.

Як став з нею – загубив стежки.

Десь далеко співають напутні, прощальні слова. Земля зсувається, глухо б'є по дошках.

Чи й вона хоче в яму лягти? Її десь тримають за руки. “Одступіться! Я вас усіх ненавиджу!..” Життя її закопують.

Ледве підвели матір зі свіжої могили.

Іде, як сліпа. Заточується, не мислить.

Здалека встає батько, колеться небо, горять села, люди по садках розбігаються, і дитина спить з каменем в колісці.

Люди нишком позаду ідуть».

Та твір оптимістичний, його трагічний настрій «очищає», збуджує волю до життя:

«За білими липовими ворітьми вона відриває погляд з землі, дивиться поперед себе. Мерехтять дорога, горять вовчі ягоди. І ледве розпізнає. Обвішаний зброєю парубок цілує дівчину під берестом. Забув про увесь світ». Ось так переплітаються війна та мир, любов та ненависть.

Зачіпає за живе і новела «Зелений шум» (Пробоем. 1943. Ч. 5). Двох чужинців, які знущалися над людьми, зловили повстанці.

«Отаман з дубового пня погляда на нових гостей, спід сивої кубанки двома чорними китицями вирвавсь чуб, груди важко розносять короткий кожушок з чорним комірцем, побілілі пальці затисли вдвоє зібганий ремінний нагай. Дикі хлопці їдять його зором. Привели двох уповноважених і чекають слова страшного месника, що з Сибіру втік. Його синок підбіг до першого оцупкуватого: сіра шинеля й кров'яний орден.

– Дай мені його, батьку! Цей шість неділь сидів у нашому селі, наганом бив матерів, як свої коні розбирали з колгоспу».

Звернення сина до батька – сфера з'ясування взаємин життя і смерті, любові і помсти. Трагічна ситуація війни ставить героя перед обличчям людей, історії і змушує відповідати перед ними за свої вчинки, вона вивіряє його на цільність, на здатність до сміливих кроків.

«Отаман ворухнув куточками вуст. Його кров. Росте колій, зразу за ніж хапається. Не вмів ввічливо говорити зі столичними партійцями.

– Звідки? – зіскочив отаман з пенька.

– Ленінградець.

– Чого прийшов у цю сторону?

– Земля зовйот.

– Поетично. – Обернувся до повстанців:

– Уповноважений землі хоче. Нагодуйте його, хлопці.

Ленінградца рвонули, а тихоокеанський матрос уже набирав землі в пелену чорної бурки. Не хотів їсти, церемонився, як дівка. Матрос припросив ручкою нагана по зубах: почав ковтати. Земля верталась, не хотіла лізти в його чорну суху горлянку».

Ситуація із сином отамана вказує на можливість продовження індивіда в роді, розчинення в суспільному. Хлопчик розчиняє себе в середовищі вояків, при цьому зберігає свою неповторну індивідуальність, свою свободу й активність дій, готовність до чину та помсти за народну кривду.

«Другий намагався впасти на коліна, хлопці тримали його попід пахви. Отаман звів густі брови.

– А-а-а. Гайсінській портной! “Одноголосно ухвалили виселити”, – підвів підборіддя. – Скільки людей загнав на чужину?

– Хліба шукав, отамане, як ховрах. Дві зустрічні червоні валки викачав. Третьої не доканав...

– Хліба йому не пожалуєм! – Отаман злетів на пень.

– На роздоріжжя їх, хай люди пізнають! Землі у нас вистачить і хліба доволі. Ми

кожного путіловця нагодуємо, так що сік на животі виступить і біла муравиця піде з рота!..»

Отаман і повстанці змальовані як люди активні у своїй помсті. Вони діють у руслі необхідності і кари, як того вимагає воєнний час. Через їхні вчинки й виявляється необхідність.

«Звалили два вилкуваті ясени, спроквола обтинали гілля, підганяли перекладину. Ліс гомонів від повстанського реготу. Гайсинський кравець доїдав відро пшениці, й очі його потроху вилазили на лоба. Під гломом доходив путіловець, ригав землею, чорні патьоки слизились по бороді, стікали на груди».

З волі автора повстанці «відроджуються» у свідомості читачів у трагічних емоціях, що очищають і облагороджують, бо зло покаране. Дві емоційні течії – скорботи і радості – зливаються воедино, дають те враження радісного горя і гіркої радості, що асоціюється у творі із «зеленим шумом». Це естетична насолода скорботою, що ми отримуємо від справжнього художнього твору:

«Холодний верховик сіяв дубовим насінням, зривав дикі груші, обламував русок. В молодняку гупали лісовики, гострі сокири придзвонювали вічному зеленому шумові».

Особлива міра активності художнього мислення автора помітна в новелі «В житах» (Пробоем. 1943. Ч. 6). Доценту руйноване війною село, «люди насторожено вилазили з льохів і мовчки дивились на подзьобані кулями стіни, звуглені хати, розвернені стріхи», у кожного своє лихо. «Сестра питає про брата, жінка шукає чоловіка, засмучена дівчина мовчить про нареченого».

Прибита лихом жінка шукає брата, вистоює біля «облуплених, цегляних касарень», виглядає «при широких дорогах», «втирає сірі вуста, зупиняє звільнених з полону»:

«– Брата мого, Юрка Губенка, не стрічали?»

– В одному батальйоні були. При першій атаці наші хлопці йшли на їх сторону...

Казав: “Усім батальйоном перейдемо і разом рубатимем орду. Прилучаться кармелюківці, встануть довбушуки...”

– Як стали переходити, почалась стрілянина. Батальйон інтернаціональний...

Вона глянула розпачем, за рукав схопила.

– Убитий?!

– Не знаю...

– А може, в полоні, скажіть? Він же не був комісаром...

– А то багато серед нас комісарів, дівчино. Ідеш у пекло, бо вогонь за плечима...

Впала на межу... “Як же тобі, матінко, розказати про наше горе?.. Я ж не знаю, де ти лежиш. Чи в далеких холодних лісах, чи при тому березі, де сонце не світить...”

Позичанюк створив особливий тип трагічного характеру – образ сестри, яка шукає брата. У його основі лежить не драматична, а лірична напруга. У творі розлита скорбота від лиха, вона і є світ або душа героїні. Автор відтворює її складний духовний світ, акцентуючи не стільки на вчинку, скільки на переживаннях і роздумах. Це особливо помітно в заключних рядках новели, коли вона його знаходить у полі, де «жита помережані важкими танками, розбиті бомбами, столочені бійцями», палить сонце, «над колоссям срібними нитками грає марево, сірі кібчики сидять на порватих дротах і безжурно причепурюються дзьобачками», «стремлять рушниці, загнані багнетами в землю, зяють розірвані жерла гармат», а серед «мідних картушів лежить вершник. Ніби спить... скрутився, голову поклав на суху грудку». «“Гей, та тут їх ціле кладовище. В житах вирости, в житах і смерть спіткала”».

Колоски затоками біжать до левади. На пагорбку, серед жита, стоїть самотня дичка.

Стежки до неї протолочені. Найдалший минув грушу, повернув у ярк. Видимо, джерела шукав. І не доповз.

Заорав грудьми під межу, простяг руку, затиснувши в кулаці колосок з синьою волошкою».

І ось вона знаходить свого брата. Автор майстерно передає пафос боротьби зі злом. Дійсність повна трагізму, і життя існує й рухається лише за рахунок жертвності його кращих синів.

«Стала й зацікавлена. Припала до нього, повернула голову, провела долонею по темному лиці, змахнула землею. Не тямлячи себе, пригорщами носила джерельну воду, студила його, виривала у смерті.

Оглянулась дико – кожному прокусила б горлянку! – чи не йдуть закопувати.

З страшною силою розвів повіки, душа ще не вийшла з його дебелих тіла, хоч все живе чапіло побіля нього, чекало смертельного пазу.

Хапливими, гарячими руками збирала з чола скипіле волосся, нагортала йому земляну подушку під голову.

– Ти житимеш, братіку, житимеш, мученику мій. Хлопці ж тебе виглядають, а ми тримаєм на покутті, замість образів».

Дівчина хоче вирвати його із лабет смерті і вірить, що він житиме. Її віра розкриває сенс героїчного життя брата, його велич, безсмертя його подвигу, активність і неповторність його індивідуальності.

Новела «Зваба» (Пробоем. 1943. Ч. 3) виводить тему кохання на простір філософських узагальнень трагічної місткості. Дівчина йшла берегом, кущі води «сміялися пухнастими котиками», а біля ополонки «поважним кроком ходила червонодзьоба лелека», побачила хлопчика, що свистав «у зелену гілку». «Вербовий голос бренив, як передвісник зеленого шуму... Попливуть до Дністра останні крижини. Запарує земля. Врозгін кластимуть скиби суворі ратаї». Раптом згадала про свого хлопця: «А він же чекає біля левади – сказала вголос. – Розгнівається мій Юрко». Піняста бистрина нагадала їй вересневий ранок.

«Тоді прудко тікали польські жовніри від близького гуркоту машин. У селі залопотів кров'яний прапор на списі вершника. Чорні танки совали вулицею і стіни осипалися в хатах.

Біля річки стала машина.

Бійці чогось шукали понад берегом.

Вибігла дівчина. «Мілко чи глибін?» – питають. «Повертайте в бік!»

Пройшла крізь лозу, біля полеглої верби – кинулась уплав.

Уже по той бік річки танкіст пригорнув дівчину.

– Спасибі, Оксанко!

– Яринка...

– І моя сестра так зветься... Десь вона тепер під Глуховом льон чеше. Не забуду, Яринко! А може й стрінемось, як підем за Україну...

Бувай здорова!

– Виходить, і там не було?..

– Кого? А... Ні, галичанко. Ще буде!»

Цю недомовку автор пропонує читачеві заповнити самому. Кого-чого не було? Миру, щастя, спокою? «Ще буде!» – сказав чернігівець.

«Дим устав, дорога закурилась.

Яринка не губила його сліду.

Усміхалися їй зірчасті очі й вирізні уста, а рідне слово кільчилося у серці.

Скільки тих машин проїхало через їхнє село – не злічити.

А ще й тепер як учує дівчина залізну громовицю – стривожиться, на дорогу вийде».

Виходить, що минуле, від якого ми з часом все більше віддаляємося, нікуди не зникає, а продовжує впливати на сучасне життя. Писав колись Вільям Вордсворт: «Я хочу забальзамувати дух минулого заради зцілення в майбутньому». А як забальзамувати? Сучасність диригує минулим, як оркестром. Рухи пам'яті спорадичні та нервові, вони певною мірою зумовлені течією.

Запропонований Йосипом Позичанюком принцип розгортання теми через варіації спонукає дещо інакше подивитися на текст твору і його статус. При такому підході із звичного стабільного продукту (як ми звикли його сприймати із шкільної лави) він перетворюється на трансформувальний механізм, що заявлену на початку інформацію переробляє й видає у фіналі із зовсім іншою семантикою, іншим планом вираження. Ця проблема ще не розроблена в нашому літературознавстві. У таких творах ритмові належить основна роль. Недарма твори Позичанюка дуже ліричні, тяжіють до ритмічності й музичності як «елементарних об'явів людської душі» (Іван Франко): «Се найвищий тріумф поетичної техніки, а властиво, ні, се не техніка, се спеціальна душевна організація авторів, виплід високої культури людської душі» (т. 35, с. 108).

Можна зрозуміти увагу багатьох письменників ХХ ст. до «чернеток», «заготовок» як перед-текстів остаточного текстового утворення. Так робив, скажімо, Пікассо, демонструючи на виставках усі свої попередні ескізи. Цікавими є також ранні кон'юнктурні речі Йосипа Позичанюка («На рідній землі», «Різьбар»), його нариси («З дороги», «На могилі поета»), сатиричні твори («Периферія») і навіть листівки («Оповідання про те, як большевики революцію з'їли...»). Бо можна помітити, як письменник варіює, трансформує ранні мотиви своєї творчості. У такому контексті кожен із його творів можна читати як паліндром, дзеркало слова на вірець «потоп». Він передбачає три фази сприймання: пряме прочитання, помотивне і зворотнє, що враховує осмислення результатів семантики.

Отже, незважаючи на невелику кількість написаного, Йосип Позичанюк належить до видатних новелістів Стефаниківської школи. Слушно ж зауважив Б. Подоляк (Григорій Костюк): «Нема сумніву, що боротьба і передчасна смерть не дали змоги Йосипові Позичанюкові виявити всі свої небуденні творчі можливості. Нема сумніву, що в його великому людському серці таїлось і жевріло ще багато глибоких і хвилюючих образів, задумів і сюжетів. Але й те, що залишив він після себе, те, що творив у походах, у боях, у криївках і підпіллі, є надзвичайно цінним мистецьким документом непроминального значення. Його новелі на сьогодні ніби замикають великий цикл літературно-мистецьких творів незакінченої ще доби української визвольної революції і резистансу. Його новелі, попри страшну дійсність – глибоко оптимістичні. Вони наповнені глибокою вірою в перемогу української ідеї, що є синонімом соціальної і національної справедливості, добра і людяності на нашій змученій землі» (Подоляк Б. Йосип Позичанюк – поет, революціонер, член УГВР. *Сучасна Україна*. 1951. Ч. 4. С. 17–18).

Сьогодні, у час відновлення історичної справедливості, замовчуване протягом пів століття ім'я визначного діяча визвольного руху Йосипа Позичанюка треба повернути народній свідомості. Варто подбати про повне видання його творів, написати детальну біографію, увічнити пам'ять меморіальною дошкою на стіні Ніжинського педінституту, де він навчався. Адже на крові таких героїв, як він, «виросла безсмертна легенда воюючої поневоленої нації».

Ольга Косякіна

ЗНИЩЕННЯ ПАЦІЄНТІВ ПСИХІАТРИЧНИХ ЛІКАРЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Події Другої світової війни, що залишили після себе глибокий слід в історії та пам'яті людства, є темою жвавих історичних дискусій уже протягом кількох десятиліть. Проте навіть зараз, в умовах накопичення значного масиву історичних джерел, формування нових методологічних підходів, залишається чимало невивчених або недостатньо досліджених проблем. Однією з таких, що тільки починає розроблятися, є історія винищення нацистами пацієнтів психіатричних лікарень на території України.

Нацистська програма знищення душевнохворих під назвою «Т-4» із самого початку базувалася на ідеї знищення людей, які, на думку її ініціаторів, не могли мати здорових дітей для продовження роду, отже, вони становили загрозу для реалізації ідеї «расової чистоти». Як потенційні жертви виступали пацієнти психіатричних лікарень, а також інші особи з психічними розладами, яких знаходили у приватному порядку – за допомогою лікарів-психіатрів. Не менш важливим мотивом не лише в Німеччині, але й на окупованій території, був економічний – необхідність уникнення витрат коштів на утримання та лікування «непотрібних їдців». Ці мотиви були відображені в нормах закону «Про запобігання (народження) хворого потомства», відповідно до якого вважалося, що люди з психічними розладами і хворі на спадкові захворювання не можуть приносити користь суспільству і з метою економії державних коштів мають бути ліквідовані [1, с. 109]. Згодом категорії людей, які підлягали умертвінню згідно з програмою нацистів, значно розширилися.

Загалом за роки війни нацистами та їхніми спільниками було знищено в Німеччині, Польщі й на окупованій території СРСР понад 100 тисяч душевнохворих і розумово відсталих [2, с. 77].

Убивство нацистами душевнохворих на території України мало певну специфіку. Окрім такого мотиву, як знищення «непотрібних їдців», певну роль відігравав й інший – зацікавленість у використанні приміщень лікарень як місця для розміщення військово-службовців вермахту або ж лазаретів і госпіталів.

Ключову роль у знищенні душевнохворих на окупованій території відіграли оперативні команди СС і СД. Скоєні ними вбивства часто здійснювалися за співучасті військового командування, а також місцевих комендатур, якими виділялися військовослужбовці для охорони місць страт, а також транспорту. У деяких випадках, як, зокрема, під час другого розстрілу пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні влітку 1942 р., у цьому брали участь і місцеві українські поліцейські.

Знищення душевнохворих на території України здебільшого здійснювалося протягом другої половини 1941 – першої половини 1942 років. Так, у листопаді 1941 року було вбито близько 800 душевнохворих Ігреньської лікарні в Дніпропетровську (пізніше знищили інших, близько 400 осіб), восени 1941 року було розстріляно близько 800 й отруєно близько 700 пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні, 18 грудня 1941 р. були вбиті 470 пацієнтів Українського психоневрологічного інституту (Сабурова дача) у Харкові, близько 800 душевнохворих Київської психіатричної лікарні було знищено під час декількох акцій протягом жовтня 1941 – жовтня 1942 року. Восени 1941 року були розстріляні 599 пацієнтів психіатричної лікарні в Полтаві, 320 пацієнтів психіатричної лікарні у Василівці Запорізької

області були вбиті на початку 1942 року. Протягом 1941–1942 років траплялися й інші випадки знищення душевнохворих [3, с. 18–19].

Окупанти варіювали методи, що використовували в процесі реалізації програми знищення пацієнтів. Якщо реконструювати події, що відбувалися в психіатричній лікарні у Вінниці, то вони були такими. Із самого початку були різко скорочені норми харчування хворих, що призвело до поширення смертності від голоду. Частина співробітників лікарні намагалася протидіяти реалізації цих планів, але безуспішно. Такий метод окупантів не задовольнив, оскільки діяв надто повільно, тому наприкінці 1941 року декілька сотень пацієнтів лікарні були розстріляні й отруєні [4, с. 239–241, 629–632].

Трагічно склалася доля пацієнтів психіатричної лікарні в Житомирі. Після окупації міста вона продовжувала працювати, водночас її керівництво розпочало посилену випуску хворих. Так пощастило врятувати понад 130 осіб. Через нестачу в лікарні продуктів харчування серед хворих почався голод. З огляду на це додому почали відправляти тих, які могли перебувати в позалікарняних умовах. Декого з пацієнтів до себе на утримання брали співробітники лікарні та частково місцеве населення. Згодом у закладі залишилися лише найтяжчі пацієнти. У вересні 1941 року психічно хворих, які були в Житомирській обласній психіатричній лікарні, розстріляли окупанти [5, с. 119].

У декілька етапів було організовано знищення пацієнтів психіатричної лікарні в Києві. Вона привернула увагу окупантів через наявність продовольчих запасів. Певним чином обставини знищення хворих тут були подібними до злочину, скоєного щодо пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. Окупанти забрали майже всі продукти харчування, тим самим розпочавши політику винищення голодом. Проте такий спосіб не задовольнив їх повністю, тому в жовтні 1941 року вони здійснили перше масове вбивство – відвели 300 хворих у віддалену будівлю, де морили голодом та знущалися над ними протягом декількох днів, а потім розстріляли. Після цього лікарі, ризикуючи своїм життям, встигли виписати додому приблизно 400 пацієнтів, у такий спосіб врятувавши їх. Надалі виписка пацієнтів без наглядових комісій суворо заборонялася. Узимку 1942 року масові вбивства на території лікарні повторилися. Вони забрали життя більш ніж 300 пацієнтів. Згодом такі акції зі знищення проводилися ще двічі. Отже, протягом 1941–1942 років у цій лікарні було вбито приблизно 800 хворих. Сам заклад німці також не залишили в спокої. Вони зруйнували аптеку, лабораторії, фізіотерапевтичний і рентгенівський кабінети та спалили її архів і бібліотеку [6, с. 451–452].

У період німецької окупації під приціл потрапила й психіатрична лікарня, що була в селищі Ігрень Дніпропетровського приміського району. Єдиної загальноприйнятої статистики стосовно кількості хворих в Ігренській лікарні на момент німецької окупації немає, а наявні цифри дуже суперечливі. Восени 1941 року туди приїхали офіцери гестапо та дали наказ знищити всіх її пацієнтів. Це було здійснено шляхом розстрілів і введення хворим смертельних доз наркотичних засобів. Після того, як вони померли, для ін'єкцій використовувалися нашатирний спирт, інсулін та інші речовини, що призводило до смерті. У грудні 1941 року за наказом гестапо було закрито в неопалюваному приміщенні близько 200 хворих, які померли від переохолодження [6, с. 453–454].

Убивство душевнохворих здійснювалося без диференціації їх за статевою ознакою. У тих випадках, коли в лікарні перебували також і діти (зокрема, в Полтавській і в Херсонській психіатричних лікарнях), їх знищення було здійснено разом з дорослими або ж, як це було з дітьми – пацієнтами психіатричної лікарні в Києві, – перед розстрілом дорослих [3, с. 19].

Масштаби нацистських вбивств цієї категорії населення, єдина «провина» яких полягала лише в тому, що вони були хворими, вражають. За мінімальними підрахунками,

кількість вбитих нацистами душевнохворих на території України становить не менше 8,5 тис. осіб [7, с. 214].

Знищення пацієнтів психіатричних лікарень на окупованій території України стало наслідком впливу нацистської ідеології, що дегуманізувала цю категорію хворих. Воно також стало воєнним заходом, що забезпечував потреби вермахту в приміщеннях та продовольчому постачанні. Низка аспектів цієї теми поки що залишається недостатньо вивченою. Це, зокрема, проблеми, пов'язані з роллю лікарів та медсестер як у знищенні, так і в порятунку пацієнтів. Заслуговує на увагу питання про реакції місцевого населення на знищення душевнохворих, ступінь його активності / пасивності у порятунку людей. Важливою є проблема кримінального переслідування нацистських злочинців і колаборантів за злочини, жертвами яких були психічно хворі. Усе це вимагає подальших дослідницьких зусиль.

Література

1. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8. *Психічне здоров'я*. 2012. № 4. С. 109–115.
2. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7. *Психічне здоров'я*. 2012. № 2. С. 77–89.
3. Титаренко Д. М. «Забуті жертви війни...»: доля душевнохворих під час нацистської окупації України. *Українство: динаміка сенсів і вимірів національного буття: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Кривий Ріг, 8 лист. 2019 р.)* Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2019. С. 17–21.
4. Жизнь в оккупации. Виницкая область. 1941–1944 гг. / сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.
5. Ройтельман А. Г. Из истории психиатрического дела на Житомирщине (1941–1945 гг.). *Советская психиатрия в годы Великой Отечественной войны: сборник научных трудов / под общ. ред. М. М. Кабанова, В. В. Ковалёва*. Ленинград: Ленинградский НИПНИ им. В. М. Бехтерева, 1985. С. 118–119.
6. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны. *Вопросы социальной и клинической психоневрологии*. 1965. Т. 12. С. 443–459.
7. Basic historical narrative of the Babi Yar Holocaust Memorial Center. October 2018. Charity organisation “Charity Fund Babi Yar Holocaust Memorial” (In cooperation, team of authors; Karel Berkhoff (chair)). Kyiv, 2018. S. 212–214. URL: <http://api.babiyar.org/uploads/files/fund/923b7ff5b83aa46a59fc9f6171b5e592.pdf>

ПОЕМА ВІРИ ВОВК «ГРІХ СВЯТОСТИ» ЯК СУЧАСНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТІЙНОГО СЮЖЕТУ

Світова художня література часто змальовує образи лжепророків, а також демонічних персонажів, явлених під машкарою святості. Це і Святе Письмо (Біблія), і пізніші твори кінця XIX – початку XX ст., де змальовується образ осяйного Люцифера – скажімо, у видінні Юліана Відступника (перша частина трилогії Д. Мережковського «Христос і Антихрист», роман «Смерть богів. Юліан Відступник»), явленні Ренаті прекрасного вогненного янгола Мадіеля, який так само виявляється демоном (В. Брюсов, роман «Вогненний янгол»). Прикладами з поезії та драматургії можуть слугувати твори Мірри Лохвицької, проза Сельми Лагерлеф (Лагерльоф) – роман «Дива Антихриста» тощо. Ключовою рисою тут є довірливість людських персонажів і прийняття видінь як благих завдяки зовнішній красі. Іншими словами, герої сприймали форму, а не зміст. Так само неодноразово в публіцистиці постає проблема масової появи контактерів, які спілкуються з начебто «янгольськими сутностями і передають людству справжній стан речей. Це насторожує, тому що більшість із них – лжепророки» [26, с. 31]. У зв'язку з цим варто зупинитися на компаративному аналізі образу лжепророка у класичних і сучасних творах. Зокрема, дуже цікавий приклад являє собою надзвичайно плідна творчість сучасної української письменниці у Бразилії (Ріо-де-Жанейро) Віри Вовк (Віри Лідії Катерини Селянської, 1926 р. н., Борислав) – поетки, прозаїкині, драматургині, мемуаристки, композиторки, музикантки, музикологині, перекладачки, мисткині, науковчині, літературної критикині, видавчині.

З-поміж дослідників цієї письменниці варто назвати О. Астаф'єва [3] (1952–2020), О. Бекішеву, Н. Гаврилюк [10], Ю. Григорчук [11–14], Н. Грицик, І. Жодані, Л. Залеську, І. Калинця, Т. Карабовича [24–26], Н. Козіну, М. Коцюбинську [28], Д. Льохарт [29], С. Майданську, В. Мацька [30], С. Ожарівську, Т. Остапчук, Л. Тарнашинську [38], Т. Ткаченко, В. Ткачук, З. Чирук, В. Шевчука, членів Нью-Йоркської групи (НЙГ – аббревіатура О. Астаф'єва), з якою часто ідентифікують В. Вовк, її колег за НЙГ і взагалі емігрантів тощо. Авторці цих рядків належить до 80 наукових публікацій про В. Вовк.

Творчий метод письменниці складний, оскільки містить риси й магічного реалізму, і неоміфологізму, і міфологічного реалізму, і символізму, і багатьох інших стилів, напрямів, течій. Зауважимо, що постійне написання і видання нових творів свідчать і про еволюцію підходу авторки. Загалом один із провідних шарів текстів В. Вовк – це релігійний дуалізм, побудований на паттернах переважно української і бразильської традицій. З огляду на це варто дослідити насичені алюзіями, архетипами й символами твори письменниці, присвячені злободенним проблемам.

Це поема «Гріх святости» (2016), побудована на сучасних [7, с. 58] і архетипових мотивах. Твір являє собою сублимацію проблеми, що вразила віруючу людину. Пізніше авторка об'єднала текст у триптих (збірка «Три поеми» 2016 р., усі твори присвячені сучасній Україні), але запропонована стаття розглядає «Гріх святости» як окремий феномен.

Сама назва твору – оксюморон, бо ж святе не може бути гріховним. Проте В. Вовк описує благі наміри, якими (у поемі – буквально) вимощено шлях до пекла. Отже, праведний «пустельник богомільний» [8, с. 3] Лаврентій (чиє ім'я не дарма, як в італійського католицького мученика [40, с. 328–330]) несвідомо чинить гріх, тобто протиставляється своєму святому патрону, який був стійким і безпомільним до кінця.

Ця поема вже аналізувалася ([3; 10, с. 115], зокрема в компаративному аспекті [36]). О. Астаф'єв побачив у цьому творі паралелі з більш ранньою поетичною збіркою В. Вовк «Любовні листи княжни Вероніки до кардинала Джованнібаттісти» [3, с. 118]; простежено паралелі з поемою І. Франка «Святий Валентій» [36]. (Інші твори В. Вовк так само порівнювалися з Франковими: [12; 22].) Але поема В. Вовк заслуговує на докладніші порівняння з огляду на традиції народного католицизму (показані у ній) та інші алюзії, розгляд у контексті (історичному, культурному, релігійному тощо). Позірно легкий стиль насичений імпліцитною символікою, афористичність і лаконізм зумовлені високою культурою та вимогливістю до себе письменниці. Водночас зауважимо, що цей твір самостійний.

Сюжет «Гріха святости»: священник Лаврентій, якого за доброту люблять усі (традиційний образ праведника і пророка), отримує від Бога через янгола дар: «Усе, що ти попросиш від небес, / Те сповниться» [8, с. 7]. Далі Лаврентій не може обрати головного, бо в безлічі трагедій: «Якій з усіх країн землі / Найбільш потрібна допомога?» [8, с. 9]. До пустельника приходять діти, які показують трагедію рідної країни – Іскристої Землі (назви не згадується, але за реаліями вгадується Україна, змальована в історичній ретроспективі та сучасності; аналогічно В. Вовк назвала її в попередній поемі того ж року, «Земля Іскриста») і благають: «Проси Всевишнього за нашу землю!» [8, с. 24]. (Це благання тонке, бо маються на оці не просто страждання краю, а й те, що потерпають одновірці Лаврентія). Коли ж опівночі той був готовий молитися про це, раптом перед ним постав архієрей, який почав вимагати просити за звільнення грішників із пекла, показавши їхні страждання (пекло змальоване в Дантовому стилі [8, с. 27]). На справедливий аргумент Лаврентія про те, що він бачив тих грішників, мандруючи з дітьми Іскристою Землею, і що пекельні кари заслужені («Якщо просити Господа / Про дар блаженства й миру, / То перше для покривдженого, / А не для кривдника» [8 с. 29]), «архієрей» (в якому можна впізнати Сатану; слово «архієрей» пишеться згідно з чинним правописом, якщо не стосується цитати, але в ілюстративному матеріалі – «архиєрей», як у творі В. Вовк, за правописом Г. Голоскевича [8, с. 2]), софістично відповідає про людське й надлюдське: «Ідеться про небесні міри, / Аби спасти все грішне людство» [8, с. 31], викликає жалість до грішної молоді (самогубців) і розкаяних грішників. (Тут може бути й натяк на тоталітарні системи (гасло: ошчасливити всіх разом).)

Отже, антигерой показаний як маніпулятор. Прикметно, що Лаврентій, уперше побачивши видіння (гостя), не питає в «архієрея», ким той є, бо одразу обманується зовнішністю (шатами й патерицею). Той ставить ще одне софістичне питання: «Невже не більше важно / Чинити добре діло / Розкаяному грішнику, / Ніж праведному, / Який уже в опіці всіх святих?» [8, с. 32]. Після молитви Лаврентія за пекельних грішників (розділ «Гріх») усе навколо завмирає та змовкає, а на іконі Богородиці «котиться сльоза» [8, с. 36]. Закономірним є наступний розділ – «Регіт Сатани»: «Понісся регіт за спиною / На взір бляшаних тарілок, / І голос, наче ключ в іржавім замку, / Заскреготав: – Ну що ж? Зловився, / Наче карась на вудку, / Наївний діду! / Добре діє / Пекольна пропаганда!» [8, с. 37]. Після цього перед Лаврентієм постає «оголений і темний дух» [8, с. 37], тобто Сатана скидає машкару. Його слова про те, що грішники не врятовані, натомість тепер мають дозвіл на гріхи в пеклі, підсумовуються: «Ми радо приготуємо тобі / У нашім царстві кубелечко» [8, с. 38]. Подальший розділ («Докір») витримано спочатку в біблійному, а потім – у богословському стилі: суворий янгол, явившись Лаврентію, питає, чому той не послухав дітей: «Хіба забув ти, що діти / Небесам найдорожчі / Дзеркала святости?» [8, с. 39]. Тут важливе слово-символ «дзеркало». Душа – це дзеркало, але й самі діти є дзеркалами для Лаврентія, показуючи йому (неначе у склі) свою землю. Але герой вагається – і внаслідок виникає інший архетип,

диявол, який є кривим дзеркалом. У свою чергу, той показує герою – знову ж таки як у дзеркалі – пекло, але інтерпретує сутність пекельних страждань на свій лад.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що дзеркало – амбівалентний символ, оскільки в мистецтві воно може означати і правдивість, й інші чесноти, але водночас це може бути втіленням гріхів, бо у гладіні відбивається сатанинський образ [40, с. 244] – захист від нечистої сили [42, с. 257], але й демонський винахід [42, с. 258]. З огляду на католицький світогляд В. Вовк, можна звернутися до прикладу Діви Марії, яка є «чистим дзеркалом» (лат. *speculum sine macula*) [40, с. 244] – можливо, недарма у фіналі поеми розкаянному герою являється саме Оранта [8, с. 43–44], в однойменному 20-му розділі. Наголосимо на тому, що Оранта – це український іконографічний тип Богоматері, а отже – зв'язок із Землею Іскристою, описаною в поемі.

Отже, Богородиця являється Лаврентію як його Аніма. Відтак, у поемі на перший план виходить ригідність героя, який перебував у певній ізоляції (доки діти не відкрили йому страждань Землі Іскристої), і довіра вищим за чином та старшим за віком. Замість невинних (але передчасно постраждалих і тому дорослих за досвідом) дітей Лаврентій слухає їхню абсолютну протилежність. Унаслідок герой забуває Христовий завіт (Мт., 18:1-5) – у перекладі І. Хоменка: «Того часу підійшли до Ісуса учні й мовлять: «Хто найбільший у Небеснім Царстві?» 2. Ісус покликав дитину, поставив її серед них – 3. І каже: «Істинно кажу вам: Якщо ви не навернетесь і не станете, як діти, не ввійдете в Небесне Царство. 4. Хто, отже, стане малим, як ця дитина, той буде найбільший у Небеснім Царстві. 5. Хто приймає дитину в Моє ім'я, той Мене приймає» [34, с. 1106–1107] (у перекладі І. Огієнка 4-й вірш: «... хто впокориться, як дитина оця, той найбільший у Царстві Небеснім» [5, с. 1211]). Ще можна згадати євангельську оповідь про Спасителя, Який сказав пускати до Нього дітей (Мт., 19:14) [34, с. 1108]. Забувши це, герой поеми чинить гріх. Отже, Лаврентій не вмів розрізняти – або втрачає це вміння. Це підтверджується і подальшими словами «ангела із суворим лицем» [8, с. 39]: «Хіба ти забув / Про жертву Христа / За всіх грішників світу? / Ти хотів бути ще милосерднішим, / Бути Спасителем?» [8, с. 39]. (Тобто Лаврентій несвідомо впадає у гріх гордині; можливо, письменниця обіграла тут й ідею надлюдини.)

Подальші слова афористичні: «Пекло – це тайна Господня» [8, с. 40], навіть янголи не знають, «що там коїться» [8, с. 40], проте «Одне нам відоме тільки – / Любов там не існує» [8, с. 40]. Останні слова точно відповідають догматам про пекло. Після каяття Лаврентія (саме до Богородиці; імовірно, тут відіграє роль народний маріологічний культ, адже вірили, що Мати Божа ближча до людей) Оранта обіцяє молити Свого Сина за Землю Іскристу [8, с. 44], і поема завершується людським благанням – молитвою до Богородиці [8, с. 45–46]. Фінал твору відкритий (тоді як у притчах або житійних легендах на подібні сюжети кінцівка завершена, має бути мораль): автор молить Бога й Богородицю-Оранту за прощення. Поема цілісна, і водночас кожний розділ у ній – довершена мініатюра.

Цей текст варто проаналізувати в кількох аспектах – біблійному, народно-християнському та ін. Так, у зв'язку з образом «архієрея» виникає асоціація з лицемірством. Про цю проблему (один із синонімів якій фарисейство) й неправдиві свідчення неодноразово сказано в Біблії – Старому й Новому Завіті. Це й ідіома «вовки в овечій шкурі» ((Мт., 7:15); у перекладі І. Огієнка: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині – хижі вовки» [5, с. 1193], І. Хоменка: «Стережіться лжепророків, що приходять до вас в овечій одежі, а всередині – вовки хижі» [34, с. 1092]), і розгорнутий опис проблеми, з якою зіткнуться праведні – від фарисейства за Ісусового життя (наприклад, Євангеліє від Матвія: (Мт., 23:23–28) [5, с. 1220; 34, с. 1113]) до того, що постане в майбутньому, коли християнство набуде поширення. Так, у Євангелії від Марка наведено

Христове попередження про майбутнє: «І коли вам хтось тоді скаже: Ось тут Христос, – абож: Глянь, онде! – то не вірте. Постануть бо месії неправдиві та пророки ложні й чинитимуть знаки та чуда, щоб, оскільки можна, одурити вибраних. Ви ж зважайте! Я сказав вам усе задалегідь» (Мр., 14:21–23 [34, с. 1142]). Або: апостол Павло застерігав проти фальшивих друзів: «Такі бо фальшиві апостоли, лукаві робітники, що підроблюються на Христових апостолів. І не дивно, бо сам сатана прикидається анголом світла!» (2 Кор., 11:13–14, пер. І. Огієнка [5, с. 1430]). У перекладі І. Хоменка: «Оті бо – то апостоли неправдиві, робітники лукаві, що вдають апостолів Христових. Воно й не диво: сам бо сатана вдає з себе ангела світла» [34, с. 1309]. Для статті тут важлива остання фраза. Варто врахувати й відомі церковні терміни – «духовна прелесть», «прельщение».

Як пояснює на радіо «Марія» римсько-католицький священник, ексорцист, отець Сворад Дуда в передачі «Обережно: магія!», диявол «теж знає нашу підсвідомість» [43], і наголошує на тому, що Церква «не припускає особистого тлумачення» [43] снів, а біблійні персонажі-тлумачі снів (як Йосиф або пророк Даниїл) – винятки, бо натхненні Богом (також один із матеріалів на цю тему [41]; небезпеки трансу та інших пограничних станів у спілкуванні з неземними істотами [33, с. 31]). Герой В. Вовк бачить видіння, що й реальне, і нереальне водночас (прийом, улюблений для письменниці), а видіння в мистецькій традиції взагалі межує зі сновиддям, галюцинацією та іншими станами буття-небуття. Отець Лаврентій потрапляє у стан «прелести», мани, одразу вірячи, що це видіння від Бога, і навіть не питає у гостя, хто він (інакше почув би ухильну відповідь).

У Книзі Йова Бог пояснює, що неодноразово звертається до людини, зокрема «у сні, у видінні нічному, коли міцний сон на людей нападає, в дрімотах на ложі, – тоді відкриває Він ухо людей, і настрашує їх осторогою, щоб відвести людину від чину її, і Він гордість від мужа ховає...» [5, с. 654] (Йов, 33:15–17, пер. І. Огієнка). Але, зрозуміло, у Лаврентія інший випадок, тобто не Боже одкровення (що було на початку, а після тези – Бога – явилась антитеза, тобто Сатана, і на противагу віщому сну – облудна реальність, яка удає благодатне видіння).

В інтермедіальному аспекті для порівняння цього епізоду впадає у вічі живопис доби Відродження. Зокрема, це євангельський сюжет спокус Ісуса Христа під час Його сорокаденного посту в пустелі. На деяких католицьких зображеннях (зокрема, у спокусі Христа голодом) Сатана являється Спасителю в подобі ченця у рясі, який простягає камінь чи камені з вимогою перетворити на хліб, а з-під одягу видно розщеплене копито або пазурі [40, с. 282] (Симон Бенінг – Beuing; Хуан де Фландес, XVI ст.). Так, у Симона Бенінга загалом демонічний персонаж убраний у сіру рясу з червоним каптуром, але з-під пелени виразно помітно пазуристу ногу, схожу на пташину [50]. Особливо яскравий приклад такої подвійної подоби – на картині Хуана де Фландеса (XVI ст.), де диявол являється благовидним старцем у сірій сутані з каптуром, але має ще й довгі роги, і з-під ряс так само видно кігті [48]. Міхаель Пахер (Pacher, Вівтар святого Вольфганга, кінець XV ст.) зобразив спокусника теж цілком схожим на людину, але з великими рогами (або з-під ряс видно пазурі) і в жовтій сутані [47]. Жовтий у римсько-католицькій традиції – це й колір пекельного полум'я (тому санбеніто еретиків були саме такої барви [23, с. 635]). На картині Жака-Жозефа (Джеймса) Тіссо (James Tissot) «Jesus Tempted in the Wilderness» («Jésus tenté dans la désert»), кінець XIX ст., спокусник виглядає взагалі як пустельник чи навіть аскет [50].

У Дантовій «Божественній комедії», що стала канonom подальшої європейської літератури, вустами Беатріче сказано про облудних (фальшивих) святців – тобто Данте фактично продовжує біблійний дискурс, де наголошено на цій проблемі. У перекладі

М. Стріхи: «Тим часом ризи убира чернечі / таке пташа, що зразу б чернь вгадала, / хто про гріхів прощення їй лепече; // така всю землю облягла потала, / що кожен вірить мовленій дурниці / й обіт усякий любий для загалу» [15, с. 258] (пісня ХХІХ, рядки 118–123). Як пояснює перекладач, тут «пташа – диявол» [15, с. 260].

Демон – імітатор Бога [17, с. 74], і нечиста сила не має власного образу (докладніше: [1; 35]). З огляду на це слід простежити личини, що прибирає антигерой. Зокрема, це сакральність – але ілюзорна, форма з протилежним змістом.

Так, у фольклорі різних народів описується, що вночі церква стає домом нечистої сили (і духи навіть здійснюють там свої відправи). Це й оповідки про навський Великдень (і таке ж Різдво), куди немає місця живим – інакше мерці роздеруть чужого, і, безперечно, гоголівський «Вій» (чий сюжет поширений не лише в українців), вірування в магічні маніпуляції з Біблією та іншими сакральними чи освяченими предметами; зрештою, сам феномен чорної меси як пародії на справжню тощо. Але для компаративного аналізу в пропонованому дослідженні беруться не ті персонажі, які можуть бути приятними до людей (як слов'янські полувірки, бретонські моргани, окремі кельтські та германські фейрі – fairy), мріють потрапити у Царство Небесне, славлять Бога й навіть мають свої церкви. З огляду на обсяг статті розглядаються лише «чисті» демонічні персонажі, тобто людські антагоністи (чорти, диявол тощо). Своєю чергою ці лукаві духи, за віруваннями, так само можуть відправляти свою службу. Приклад – бувальщина, записана в Симбірській губернії (вочевидь, ХІХ ст.): один селянин, ідучи вночі, побачив освітлену церкву, де відбувалася відправа і двері були відчинені. Зайшовши, він почав молитися, але далі помітив (цитата мовою оригіналу): «... только глядит, а у попа и у причта лица какие-то неподходящие. “Нечисто что-то”, – думает себе. Стал мужик к дверям пятиться, задом. А это были нечистые. Увидали они мужика, кинулись за ним из церкви. Глядят нечистые: из церкви назад ни одного следа нет, а только в церковь. Поискали, поискали, да и бросили» [6]. Ключові слова для розпізнавання ворожості (на противагу благодаті) – це «лица какие-то неподходящие». Можна згадати й повір'я про болотяника, що заманює у болото людей, постаючи в подобі ченця або пустельника з веригами, починає благочестиві бесіди, але не носить хреста й не згадує «Спасового імені» [42, с. 114]. Так само біс перетворюється на ченця й навіть на Ісуса Христа [6]. Ці вірування поширені у православних і католицьких житях, інших джерелах та перейшли у фольклор. У середньовічному католицизмі Антихрист зображувався і як псевдочернець, котрий стояв за кафедрою, та ще і з німбом [17, с. 318]. Водночас, як пояснюють дослідники, аналізуючи іконографію біблійних персонажів, апостолів на Таємній Вечері змальовували із золотими німбами, а Юду – з чорним, проте чорнота завжди не означала гріх, оскільки з чорним німбом зображували навіть Мадонну [17, с. 322]: «Благочестива Діва з молитовником, навіть якщо її німб чорний, – свята. Апостол із чорним німбом, коли німби решти учнів сяють золотом, – зрадник. Значення знаку не абсолютне, а залежить від контексту» [17, с. 322].

Церква й навіть псевдотаїнства фігурують в оповідках про нечисту силу – скажімо, у сюжеті про дівчину, яка в розпачі була ладна побратися з ким завгодно [31, с. 111]. Цим вона викликає чорта. У цій бувальщині підкреслено буденність і позірну реальність претендента на руку дівчини (оскільки той себе називає, удаючи людину). Під час вінчання молодій подали вінець (а тоді треба перехреститися). Поклавши на себе хрест, вона побачила: «... нікого не стало, а перед нею – зашморг! Ось вона б не перехрестилася, їй замість вінця зашморг...» [31, с. 112] (переклад з російської мій – О. С.).

Мотив дару праведному герою (що той попросить, те Бог і дасть) притаманний казкам, а також релігійним легендам. Подібні сюжети є в записаних О. Афанасьєвим,

В. Далем та інших народних казках і легендах (з-поміж яких є й український матеріал) – зокрема, циклі про пустельника й диявола. Так, в одній із легенд пустельник, прочитавши у Святому Письмі щодо Божого дару на прохання з вірою [32, с. 91], випробовує біблійну істину, бажаючи одружитися з царівною, успішно проходить казкове випробовування (примушуючи заклятого чорта допомогти в цьому), але в останній момент відмовляється від шлюбу, пояснюючи царю: «... начитал я в писании: что ни попрошу у Бога – то мне и сделает, вот мне и захотелось попытать, а взаправду-то жениться я не хочу» [32, с. 92] (тут і далі з огляду на колорит мовлення цитати з тексту наводяться в оригіналі). Показова кінцівка легенди: «А нечистой уж как было радовался, что смутил пустытника: “Вот де женится на царевне, какое тут спасенье!”» [32, с. 92]. В іншій легенді пустельник перемагає бісів, і ті помщаються йому, приводячи свого «співбрата» в образі побожної жінки («Один раз приходит к нему женщина набожна» [32, с. 90]), з якою старець хоче повінчатися (тобто порушити власний целібат). Коли ж на пару хочуть надіти вінці, то пустельник перехрещується – і бачить перед собою зашморг, після чого ще тридцять три роки замолює гріхи [32, с. 90]. У схожій легенді переможене пустельником бісеня перетворюється на коваля та перековує цього старця на молодого красеня, після чого той хоче одружитися (цебто спокуса почалась успішно). Бісеня каже нареченому не хреститися перед тим, як на молодих надіватимуть вінці, але пустельник не бажає порушити таїнство й чинить навпаки; у результаті він бачить нагнуту осіку із зашморгом [32, с. 91]. Описи такої облуди з вінцем у вищенаведеній бувальщині та цих легендах нагадують галюцинаторний стан (як і взагалі стан «прелести»), проте дослідження не заглиблюється в медичні подробиці. Підсумовуючи цей фольклорний дискурс, наголосимо на тому, що спокусник являється праведнику в образі саме побожної людини (найчастіше жінки, якщо спокушуваний – чоловік).

Аналізуючи маніпуляцію Сатани під час переконування Лаврентія, варто зазначити про витриманість цього діалогу за законами житійного жанру (хоча й майстерно осучаснену). Як підсумовував у своєму дослідженні С. Аверинцев, біси, спокушаючи ченців (зокрема пустельників), обирають два шляхи: тому, хто потерпає на гординю, твердять про його богообраність, а малодушним – про його засудження [1, с. 170]. Тобто жертва впаде або у гріх гордині, або у гріх розпачу. Дослідник наводить італійську легенду про молодого учня святого Франциска Ассізького. Юнака спокушав біс у подобі Христа, але вчитель наказав відповісти гостю брутальною лайкою, унаслідок чого дух зник із сильним шумом і сірчанним запахом [1, с. 170]. В. Вовк у своєму творі не обирає поширеного сюжету про спокушення ченця і просто праведника блудною жінкою чи рідною людиною (чиї подоби, зрозуміло, прибирають біси). Її творчий вибір тонший і несвідомо базується на традиції середньовічних джерел, а також італійського мистецтва доби Відродження (недарма письменниці близький святий Франческо з Асизу, чий приклад наведений вище): нечистий являється праведнику перебраним на ченця, зокрема високого сану.

«Гріх святости» і наведена вище житійна легенда сюжетно подібні до «Житія св. Норберта» (XII ст.): Сатана, не терплячи праведності ченців абатства у Премонтрі, явився одному з послухників (який роздумував над природою Святої Трійці) у подобі Господа, причому – Трійці. Проте послухник не вірив, бо навколо триглавого відчувався сморід; герой сказав ворогу, що «розкусив його план, і диявол зник» [17, с. 346]. Але якщо у прототекстах, як правило, диявола викривають до того, як той почав шкодити (винятки – одержимість ченців), то у поемі В. Вовк відбуваються трагічні наслідки для України й навіть – усієї землі.

В образотворчому мистецтві тема прибраної святості також поставала не раз. Наприклад, це поширені з XVI ст. в Європі та іншому християнському ареалі вірування в

«адописні» ікони [2] (тобто образи, де під шаром начебто сховані протилежні святості зображення: пекла, чортів тощо, святі, буцімто наділені замазаними рогами, та ін.). Можливо, такими іконами, як химерами Нотр-Даму, відганяли зло. Були іконописці, які справді писали чортів окремо на образках (одну з таких ікон собі у подарунок замість образка святого покровителя обрав Максим Горький, іще будучи юним учнем іконописця Олексієм Пешковим [2], і свій оберіг називав «Чорт Іванович»; до речі, про «адопис» майбутній письменник знав і бачив його). Це невербальне мистецтво виразно пов'язане з вербальним. Наприклад, В. Вовк і її посестра, художниця Зоя Лісовська-Нижанківська, яка мешкає у Женеві, при особистому спілкуванні 2011 р. принагідно згадували повість М. Лескова «Запечатленный ангел», присвячену (хоч і з гумором) такій «адописній» іконі.

Сакральні предмети і демонізм – узагалі тонка тема. Наприклад, перші протестанти паплюжили розп'яття як «католицького ідола» [18, с. 396]. Можна згадати візантійських іконоборців та ін. Відомою є пародія на Символ віри – «диявольське “Credo”», де з метою викриття ворогів римо-католицької церкви названо імена «єресіархів» Джона Вікліфа та Яна Гуса, ототожнюваних із Сатаною [18, с. 41]. Середньовічні пародії на молитви і псалми, практика «літургій п'яниць» чи «літургій гравців» [18, с. 40–41], «ослячі» чи «жаб'ячі» меси, не кажучи про карнавал, непристойні зображення навіть у храмах тощо, робилися самою церквою і не означали блюзнірства, будучи частиною сміхової культури. Авторитету церковників це не загрожувало, тому подібні випадки тут не беруться до уваги. Так само не акцентується на випадках народного християнства на кшталт напів-язичницьких (як Янус чи Святovit [18, с. 324]) зображень (скульптур) Трійці як трьох голів чи облич на одній шії [18, с. 338] або сплетених трьох тіл [18, с. 324]. Натомість дослідження присвячено саме небезпечним інтерпретаціям сакрального й «найчистішим», сатанинським образам.

Література інших країн, так само побудована на біблійному джерелі, осмислює образ упалого духа. Джон Мілтон (Мільтон, John Milton, 1608–1674), геніальний письменник англійського бароко, у своєму «Утраченому Раю» («Paradise Lost»), III Книзі, показує, як Сатана, утікши з Пекла, хоче спокусити перших людей. Антагоністу треба дізнатися шлях до Едему. Для цього доведеться розпитати вартового архангела Уріїла, але зрозуміло, що Люцифер (який після падіння втратив свій янгольський блиск) не може явитись у власній подобі. Далі автор описує перетворення Сатани на невинного Херувима (рядки 634–644): «Та спершу хоче одмінитись Дух – / Уникнути затримок і загроз [в оригіналі (рядок 635) алітерація: *danger or delay* [44]. Переклад намагається це відтворити. – О. С.], – / І ось уже він – юний Херувим [в оригіналі *stripling* [44] (636-й рядок) – дослівно «юнак», а також – «виросток», «дітва». – О. С.], / Не головний чин, і його лице / Осаяне усмішкою Небес, / У грації він миловидий весь, / Так хитромудро образ удає, / У Діадемі – маяння витків, / Торкаються що чарівливих щік, / На крилах – безліч кольорових пер, / У Позолоті; вся його хода / Поважна й шаноблива, й держить він / Сріберну патерицю мандрівця» (тут і далі переклад мій, 2018 р., з неопублікованого архіву. – О. С.). Можливо, розцяцькованість крил псевдохерувима тут – прийом, яким пуританин Дж. Мілтон показує саме імітацію, суєтність. Адже пуритани протестували проти надмірної, «язичницької», прикрашеності. До того ж у I-й книзі поет змальовує демона Азазеля, який навчив фарбуватися, прикрашатися та в інші способи служити суєті. Сам автор як пуританин неодноразово демонстрував у текстах – зокрема, і цій поемі – своє несприймання католицької зовнішньої атрибутики як «надмірності». Також подібний портрет – зумисно жіночний, на протигагу мужнім, справжнім – янголам і архангелам. Ще Люцифер-Денниця, являючись в облудних видіннях до тих, кого прагне спокусити, перетворюється на чарівного злотокудрого осаяного юнака – фактично в поемі саме такий портрет. Питання ієрархії: Сатана приймає подобу середнього чину

(херувима), бо Уриїл – серафим (найвищий чин), якому підкорюються херувими. Очевидячки, якби Сатана перетворився на серафима, рівного Уриїлу, той розпізнав би оману – та й кількість серафимів була обмежена. (Стосовно демонічної дитини, зовні янголятка: можна згадати в інтермедіальному аспекті схожий хід режисера Л. Бунюеля у фільмі «Симеон-стовпник», де святого приходять спокушати мала дівчинка, що виявляється дияволом – і з її рота чути жакливу лайку; також відомий фільм про дитя-Антихриста «Омен» тощо). Далі лжехерувим пояснює свою втечу з варти тим, що прагне побачити найкраще Боже створіння – людей – і тим краще служити Творцю. Зворушений таким «ентузіазмом» Уриїл пояснює ворогу шлях до планети Земля. Сам автор аргументує довірливість архангела так (у рядках 681–693): «Невпізнаний так мовив ошукач: / Бо ані Янгол, ані Людський Рід / Не здатні Лицемірства розрізнити – / Цього гріха, що зримий Богу лиш, / За дозволом Господнім ходить гріх / Незримим на Землі й на Небесах. / І часто мудрість не дрима, але / Підозра спить окрай Воріт її, / На варту простодушність постає, / А доброчесність і не бачить зла – / Там, де не видко злого: ось чому / Ошуканим був навіть Уриїл, / Правитель Сонця, найзіркіший Дух; / Тому і щиросердно одвіча / Облудній мові Самозванця він...». Так само у В. Вовк Лаврентій не помічає зла в інших і довірливо (зокрема, довірившись чужій зовнішності й авторитету) слухається Сатани. У IV Книзі (коли ворог роду людського вже дістався Раю) прозове «Обґрунтування», «The Argument», як преамбула, розповідає: «Уриїл, зійшовши на сонячному промені, застерігає Гавриїла, чийм обов'язком була і варта Райської Брами, що якийсь злий дух утік з Геєни і Опівдні пролітав повз його сферу, прийнявши подобу доброго янгола, униз, до Раю, але викрив себе несамовитими і розлюченими жестами на Горі». Далі Мілтон поетично змальовує цей епізод: Сатана зловтішно промовляє наодинці ненависницький монолог, і далі (рядки 114–130) показано зміну образу нечистого – тобто повернення до власної справжньої форми: «І як це рік він, пристрасті усі / Спотворювали лик: це блідість, гнів, / І задрість, і одчай; кривили всі / Ту прибрану подобу, і будь-хто / Міг викрити би цього шахрая: / Небесний розум надто чистий, щоб / Нести в собі негідні почуття. / Він швидко це пізнав і намагавсь / Надати зовні спокою чолу: / Штукар облуди, був найпершим він, / Прибравши доброчесну машкару; / Аби сховати мсту й глибоку злість: / Але, ще невправного, його / Помітив, лет узрівши, Уриїл, / Узрів на Ассирійському шпилі [горі Ніфат, куди Уриїл указав шлях. – О. С.] / Його одміну, не властива що / Щасливим Духам: рухи люті ці / Помітив, як і поведінки сказ, / Як, сам-на-сам, гадав той, що ніким / Не зримий, не помічений [в оригіналі (рядок 130) – алітерація: *unobserv'd, unseen* [45], – це відтворено у перекладі. – О. С.] тоді». Остання спроба спокуси в Раю (Книга IX), увінчана успіхом (тобто спокушенням людей) так само, як і у випадку перетворення на Херувима, позначена надмірною декоративністю образу, а ще – мегаломанією (що точно змальовано у поемі В. Вовк). Сатана входить до змієвого тіла, і далі у Мілтоне описано зовнішню красивість, а у фіналі (до звернення) – і раболіпство лицеміра. У моєму перекладі (2019 р.) рядки 495–531: «До Єви власний він торує шлях, / І не зигзагом, лежачи ницьма, / Як потім плазував, та прямо він, / І цей хребет вінчає лабіринт / Кілець, а ще Гребінчасту Главу, / І сяяли Карбункули Очей, / І шия в зелен-Злоті палахка, / У Звивинах і Кільцях на траві: / Подоба ця прегарною була, / Прекрасною, і краших не було... / Так розмаїттям вихиляє слід, / І звивисто заманює [спроба відтворити оригінальну алітерацію (рядок 516) – *torturous Traine* [45]. Епітет *torturous* означає «звивистий», а ще – «безчесний», «покручений», «ухильний». Тут змії і звивистий, і ухиляється, і безчесний. – О. С.] хвостом, / Напевно щоб запасти в Євин зір; / Зачула за роботою вона / У листі шерех, тільки не зважа, / Бо надто призвичаєна була, / Що кожна їй покірна Звірина, / Ще більше, ніж Цирцеї всі Стада. / Зухвалішим, некликаним стає; / Та в захваті спиняється немов: / Схиляючи Гребінчасту Главу / І Шию

Емальовану, ляга, / І лиже землю, де вона ішла. / Німотний ніжний вираз приверта / Нарешті Єву, й Жінка бачить гру; / Радіє він, що зглянулася вона – / Чи на Язик Зміїний, чи на Рух, / Що струшує Повітря, і тепер / Облесливі спокуси розпочав». Порівняння зміїних очей із карбункулом тут, можливо, не красивість, а натяк на ворожу природу: адже кривавий карбункул кольором подібний до пекельного полум'я. Інакше легко було б порівняти зміїні очі зі смарагдами чи золотом. Але далі сказано, що зелено-золота у змія саме шия.

В усіх перелічених творах показано тяжіння ворога роду людського до високого статусу, обираючи подоби церковного сану або навіть Ісуса Христа. Князь Пітьми й колишній найсвітліший архангел обирає саме високі посади (виняток – перша невдала спроба Сатани в «Утраченому Раю» спокусити людей: ворог вивідав шлях до Землі, перетворившись на Херувима, тобто середній чин, підлеглий вищому – Серафимам). У Дж. Мілтона антигерой, обертаючись на змія, постає саме найбільшим і найпишнішим, найяскравішим змієм, а далі в розмові з Євою наголошує на своїй винятковості. У В. Вовк Сатана являється Лаврентію саме як архієрей, а не простий чернець. Так само в обох текстах у випадку нечистого помітне превалювання червоного кольору: у Мілтонового Змія – карбункулові очі, тварина наділена гребенем, подібним до вінця (що нагадує і дракона як символ Сатани), золотим блиском. У В. Вовк: «У довгій мантії й киреї, / Що вся рубінами блищала, / Немов пожар великий, / З'явивсь якийсь архиєрей» [8, с. 25]. Лаврентія має насторожити те, що «архієрей» з'явився саме опівночі (і розділ називається «Північна з'ява»); за фольклорними оповідками, нечиста сила править свої церковні служби саме вночі. Але герой не здогадується. Слід проаналізувати червоний колір у демонічного персонажа В. Вовк. Рубін – один із каменів первосвященника й Небесного Єрусалима. Рубін – символ монаршої влади (Сатана – цар пекла, князь пітьми), крові, мучеництва, а також, у тексті В. Вовк (імпліцитно), пекельного полум'я – на що спочатку натякається висловом «пожар великий» [8, с. 25]. Тобто це антитеза Христовій крові та багрянці та, звичайно, Божественному світлу.

Література вікторіанської Англії також була позначена інтересом до несвідомого та переосмисленням закладених ізмалечку архетипів. Підтвердження цьому – сонет Джорджа Мередіта (George Meredith, 1828–1909) «Lucifer in Starlight», тобто «Люцифер у зоряному сьайві» (див. додаток). Вочевидь, автор тут обіграє й біблійну історію про повстання проти Бога, і саму назву вранішньої зорі Люцифера (Венери) – Денниці. У пропонованому українському перекладі відтворено алітерації із намаганням зберегти зміст: I строфа, 2-й рядок – *dark dominion* [49] («пітьми панування»), II строфа (1 рядок) – *poor prey* [49] («злецька здобич»), II строфа (3 рядок) – *western wing* [49] («крильми сперся на смеркання»). Перекладено не еквіритмічно, а ближче до української традиції.

Література доби модернізму по-своєму інтерпретувала канони, зокрема традиційні образи. У зв'язку з «Гріхом святости» цікаво зіставити два твори Генріка Ібсена – «Пер Гюнт» і «Боротьбу за престол» (одна з розвідок на тему ібсенівської драматургії, але не історичних творів норвезького генія [26]). Спочатку, з огляду на виразнішу подібність до описаного В. Вовк образу нечистого спокусника, слід розглянути драматичну поему «Пер Гюнт» (або «Пе(е)р Гінт», «Peer Gynt»), відому українській авторці (у ранній збірці 1955 р., «Зоря провідна», у вірші «Бразильська ніч» сказано: «Ніч, мов Анітра шалена: / Коко, самба і фрево!» [9, с. 83], і пояснено, що під Анітрою мається на увазі ібсенівська героїня [9, с. 401] – тут у поезії акцент на екзотиці й мотиві танцю, адже сексуальний ібсенівський персонаж, екзотичний для Пера Гюнта, – арабська танцівниця). Г. Ібсен там наводить фольклорний, але осучаснений образ пастора, який під час спілкування з головним героєм виявляється чортом. Пер бачить цього персонажа після зустрічі з Відливником (який хоче

переплавити головного героя, оскільки той як дрібна людина не годиться ні для раю, ні для пекла). Приречений має знайти бодай одного свідка, який підтвердить, що цей герой був самим собою. За фольклорними законами, далі у творі фігурують три перехрестя. На першому й стривається начебто пастор, а насправді чорт у пасторській рясі. Автор називає цього персонажа «Худим» (у перекладі М. Голубця). Прикметно, що фальшивий пастор несе пташині сітки й каже Перу: «Усе роблю, щоби зловити душу» [19, с. 135], і герой спочатку приймає незнайомця за священника. Але Худий ловить душі не для раю, а для пекла, не на вічне життя, а на вічну загибель (узагалі слова демона про ловлю душ явно відсилають до Христових – Євангеліє від Матвія, 4:19 – тобто й тут в Ібсена сатанинський персонаж пародіює божественне). Далі Пер Гюнт бачить пазурі в Худого й натякає: «Система нігтів – чудо в своїм роді» [19, с. 136], а дивлячись на ногу незнайомця, питає: «Підкова добра?» [19, с. 136] (звичайно, після цього герой здогадується, хто перед ним). На це «пастор» відповідає: «Сталена в огні!» [19, с. 136]. (В інших перекладах у Худого саме копито, а не підкова [21, с. 623], [22, с. 223], тобто натяк на чорта прозоріший). За одними переказами, у демонічного персонажа обидві ратиці або тільки одна нога з копитом (друга взута). Пер іронізує із зовнішніх ознак (ілюзії) і самого себе, кажучи «пастору»: «А я б залявся був на вашу рясу» [19, с. 136].

Застосована Г. Ібсеном традиція стосується фольклору, передусім скандинавського як рідного автору. Чітко тенденцію лжепастора виражено в ісландських оповідках і легендах (як найбільш архаїчних з-поміж інших скандинавських і тому «страшних»), де пастор – або чорнокнижник, або вміє заклинати і підкорювати нечисту силу. В інших текстах це, як у цитованій драматичній поемі, – прямий нечистий дух. Близькі демонам персонажі – тролі, як відомо з вірувань, бояться церковного подзвону і взагалі всього християнського, але водночас у фольклорі Скандинавії є сюжети, близькі поемі В. Вовк. Це безліч оповідей про героя чи героїню, що, як ібсенівський Пер Гюнт, потрапили в гору до підземних мешканців або тролів (чи взагалі фейрі).

Наприклад, учениця К.-Г. Юнга М.-Л. фон Франц (Franz) застосовувала багато творів, передусім народних казок, де аналізувала язичницькі архетипи й конфлікт із християнством. Зокрема, це скандинавська оповідь «Невидима церква», сюжетно схожа на наведену вище симбірську бувальщину. Шкільний учитель Етнедаль під час відпустки в горах почув церковний подзвін, хоча церкви поблизу не було. Далі герой побачив процесію недільно вбраних парафіян. Зрештою, він пішов за ними й опинився перед дерев'яною церквою (якої раніше так само там не було) [39, с. 147]. Отже, бачимо суцільне потрійне заперечення (притаманне світу нечистої сили як «навиворітному») – «не» і «ні»: у звичних персонажу горах *не* було *ні* подзвону, *ні* стежки (якою йшли парафіяни [39, с. 147]), *ні* церкви. Але в потойбіччі можливе все. Далі оповідач зазначає, що вчителю сподобалося казання старого пастора, але герой помітив, «що ім'я Ісуса Христа жодного разу не згадувалось у ньому, та й належного наприкінці благословення теж чомусь не було» [39, с. 147]. Ці слова дуже важливі для аналізу, оскільки, як відомо, нечиста сила уникає назв, пов'язаних із Богом (та й не може їх вимовити; як огненний змій, прибравши подобу відсутнього чоловіка героїні, під час молитви надто швидко хрестився, казав замість «Богородиця» – «Чудородиця» [42, с. 259] тощо). У численних оповідах нечиста сила в подобі святих уникає відповідей на прямі питання, пов'язані з Христом. Далі за текстом пасторська дочка питає Етнедаля, чи хоче той стати пастором замість її вже дуже старого батька (коли той умре). Учителю дають на роздуми цілий рік. Наступного року, знову під час канікул у тих горах, Етнедаль лагодив дах своєї хижі й побачив ту саму дочку. На її питання він відмовився, сформулювавши так: «Якщо я скажу “так”, я не зможу відповісти за це перед Богом і своїм сумлінням – тому я

маю відмовитися» [39, с. 148]. (Тобто аргументує як християнин, відчувши, що був не у християн). Дівчина одразу зникла, а вчитель випадково опустив сокиру собі на коліно, через що на все життя лишився калікою. Дослідниця пояснювала каліцтво героя тим, що той не захотів «мати нічого спільного зі своєю язичницькою анімою» [39, с. 147], і що це треба розуміти у психічному аспекті. Потім аналітикиня підсумовувала: «Якщо ми зависоко залазимо (на дах), то втрачаємо притаманний нам од природи контакт із землею (ногу). З іншого боку, у постаті аніми тут важко не впізнати язичницького демона» [39, с. 148] (у цитованому виданні М.-Л. фон Франц назви архетипів пишуться з малих літер). Останні слова – про ідентифікацію демона (отже – язичницького несвідомого) – тут важливі. Вище розглядався його образ як кульгавого або наділеного принаймні однією ратицею замість людської ступні. Можна припустити, що герой скандинавської казки своєю кульгавістю уподібнився демонам, яких спочатку і зрікся.

Більш ранній Ібсеновий твір, цікавий у компаративному аспекті (образ священника) – це історична драма «Боротьба за престол» (1863 р., поставлена 1864 р.). Відтворення назви умовне, оскільки в оригіналі «Kongsemnerne» – «Королівський матеріал», або «З чого робляться королі» (цей заголовок перекладається різними мовами по-різному, наприклад, англійською «The Pretenders», або й точніше – «The Stuff of Kings»). Драму присвячено реальним подіям у Норвегії XIII ст. – перемозі законного короля Хокона (Гокона) IV Хоконссьона над самозванцем Скуле Бордссьоном. Ібсен порушив питання влади, державності, нації, ніцшеанської надлюдини, його персонажі різнопланові й живі. На початку драми є цікавий діалог претендента на владу, герцога Скуле, із його та королівським духівником, єпископом Ніколасом. Останній виявляється злим генієм Скуле. Наприклад, замість надихати на добро єпископ підбурює ярла (як у шекспірівському «Макбеті») захопити престол, що антигерой, урешті, і робить. Єпископ каже Скуле, що найбільший подвиг на світі вчинив янгол, який повстав проти світла (тобто Люцифер, Сатана), а на слухний контраргумент, що впалий дух був скинутий до безодні, священник відповідає, що натомість той став найбільшим царем [20, с. 34–35]. На питання священнику: чи вище він сам за людину, чи нижче – єпископ відповідає, що не розрізняє добра і зла [20, с. 35]. Тобто, з одного боку, це приклад надлюдини (питання, що хвилювало ібсенівських сучасників), але з іншого – виразний демонізм, остаточне поривання з морально-етичними нормами. Інфернальну сутність Ніколаса помітно і ближче до фіналу, де антигерой, рятуючи своє життя, тікає до монастиря; самотньому, у лісі, колишньому королю являється чорний чернець. Прикметно, що він виступає з туману, на тлі криваво-вогненного меча [20, с. 114]. Подальший діалог, присвячений і майбутньому Норвегії, виявляє, що чернець – привид єпископа Ніколаса (до того вмерлого у страшних муках). Зрозуміло, що це пекельний виходець (і не дарма персонаж чорний). «Чернець» майже переконує вигнанця віддати престол Петеру (позашлюбному сину Скуле, єдиному спадкоємцю), але в останню мить колишній король розгадує злий задум духа й відмовляється [20, с. 115–117]. Отже, якщо на початку твору Скуле не знає своєї Тіні й слухається її (не забуваймо і про авторитет церкви, особливо сильний за описаної доби), то наприкінці зміг подолати згубний вплив лжепророка.

Усі перелічені тексти, зокрема поетичні (окрім сонета Мередіта як суто ліричного твору), позначені блискучими діалогами. Так, діалог (зосібна полемічний) наявний у Данте, Дж. Мілтона, Г. Ібсена, В. Вовк (у випадку аналізованої авторки можна казати і про інтуїтивну подібність із драматичними принципами Лесі Українки – лезезнавчий дискурс у порівнянні з В. Вовк уже здійснювався [14]; не дарма письменниця у Бразилії так само й потужний драматург), що розширює ліричні межі творів і надає їм епічного звучання, а також і виразної сценічності. (Помічено й схожість цього твору на притчу [10, с. 115]). Але

якщо «Пер Гюнт» і задуманий як драматична поема, то у В. Вовк «Гріх святости» названий просто поемою, хоча канва тексту так само сценічна, а діалоги афористичні й побудовані за «принципом айсберга». Цебто аналізований твір нагадує містерію й може бути розіграний.

У юнґіанському аспекті (якщо підсумувати) Лаврентій не знає як слід власної Тіні (традиційно змальовуваної в демонічній подобі), що зумовлює подальше зростання ригідності позитивного персонажа. Праведник завдяки власній стерильності не усвідомлює реальності зла, перебуваючи в первісному стані незайманої душі, і тому ворог спокушає його, як спочатку Єву, а та – Адама. Текст В. Вовк можна розкласти на схему: а) *теза*: Бог, янголи, Богородиця; б) *антитеза*: пекельний князь, його підручні, грішники. Ніч (у Г. Ібсена – ще й туман і ліс) означає несвідоме, а, відтак – теж Тінь.

Текст В. Вовк – і наднаціональний (універсально-християнський), і водночас побудований на конкретних історичних подіях України, зокрема в тягlostі. У зв'язку з цим особливо важливим є докір ангела Лаврентію за те, чому той не послухався дітей, що показували праведнику свою зруйновану країну: «Чому ти не слухав / Щирих благань тих діток, / Що водили тебе по Іскристій Землі? / Хіба забув ти, що діти / Небесам найдорожчі / Дзеркала святости? // Ти дався підмовам / Фальшивого архиєрея, / Що в серці збудив / Милосердя для грішників» [8, с. 39]. Диявол досяг своєї мети, оскільки спокушений ним герой не врятував Землі Іскристої, а звільнив пекло (інакше кажучи, власне несвідоме, не знаючи його – так тлумачили диявольський світ Ніла Зборовська (1962–2011) та інші психоаналітики [17, с. 408, с. 413]; диявол – це «агресивне несвідоме» [17, с. 447], «недиференційоване несвідоме» [17, с. 462]). Н. Зборовська у своєму психоаналітичному дискурсі, виокремлюючи диявола саме як архетип, зверталася до питання порубіжжя в національному аспекті [17, с. 192, с. 268]. Замість раю на землі настало царство Антихриста, пропозиція «архієреєм» Лаврентію – насправді містифікація (якщо розглянути цей сюжетний хід за принципом у монографії Н. Зборовської «Код української літератури» [17, с. 306]), відбувається підміна. В аспекті національного самовизначення архетип диявола – імітаторський та всіляко деструктивний. Це спостерігається на прикладі багатьох творів (не виняток і «Гріх святости»), тому текст В. Вовк завдяки імпліцитним смислам описує насправді набагато більше проблем, ніж свідомо змальовувала авторка. Підсумовуючи вищесказане, можна звернутися до психоаналітичного тлумачення національної ідентифікації та державності, яким протиставляється імперія: «... основою імперії є язичницький політеїзм, тобто вона базується на архетипі диявола, що викрадає живі душі різних народів, спокушаючи їх до перверсій, тобто до збочення з власного шляху» [17, с. 498]. Але фінал поеми не дає підстав для надмірного песимізму, оскільки авторка витримує оповідь у християнських традиціях, спираючись на релігійні архетипи, поєднані з українськими національними.

Отже, здійснений різноплановий аналіз поеми В. Вовк «Гріх святости» виявив, що написаний за сучасними подіями твір являє собою сублимацію авторки. Фактично це порятунок рідними архетипами – українськими й біблійними. Текст написано за канонами житійних легенд про спокушення праведних, компаративний аналіз виявив елементи фольклорних оповідок про демонічні церкви та інші вияви фальшивої святості. У дослідженні виокремлено опорні канони для проаналізованих творів – фольклор і Біблія. У свою чергу канонічними є твори, на які спиралися тексти наступних генерацій, тобто модернізм і подальші течії переосмислювали класичний фундамент: «Божественну комедію» Данте Аліґ'єрі, «Утрачений Рай» Дж. Мілтона, драматургію Г. Ібсена, твори В. Вовк. Спільним джерелом для всіх перелічених творів є Біблія.

Можна побудувати тріаду літературного «спадкоємства»: Святе Письмо – Данте – Мілтон. Під час зіставного аналізу «Гріха святости» з іншими творами виникли несподівані паралелі з текстами Г. Ібсена, причому не лише «Пером Гюнтом» (де, зрештою, важливе місце посідає фантастика), а й історичною драмою «Kongsemnerne». Тут не йдеться про впливи норвезького драматурга, а певні паралелі зумовлені спільною архетипною базою (біблійна культура, поєднана з національною міфологією), потужним несвідомим обох авторів і, безперечно, спільною проблемою – зустрічами праведних із фальшивими пророками. Перспективним для дослідження виявився образ пустельника-праведника, зіставлений із житійними й фольклорними прототипами. Традиційні сюжети переосмислюються відповідно до сучасності. Перспективним виявився інтермедіальний аналіз (живописні зображення Сатани як псевдоченця, сюжети фільмів на релігійні теми). Перекладознавчий аналіз (який містить тезаурусний) також дозволив повніше висвітлити проблему завдяки розширенню фактажу й текстологічного апарату. Архетипний (юнгіанський) аналіз і міфоаналіз дозволили глибше дослідити феномен Тіні, її асиміляції (неможливої у випадку розглянутих текстів), а також бінарних опозицій: гріх / святість, верх / низ, сакральне / профанне тощо.

Додаток. Оригінал і поетичний переклад сонета Джорджа Мередіта.

<i>George Meredith (1828–1909), “Lucifer in Starlight”</i>	<i>Переклад Ольги Смольницької (2019), «Люцифер у зоряному сяйві»</i>
On a starred night Prince Lucifer arose. Tired of his dark dominion swung the fiend Above the rolling ball in cloud part screened, Where sinners hugged their spectre of repose.	Повстав у ночі зорях Люцифер. Втомившись від півми панування, У хмарі вдарив, і це зазіхання, Де грішні прагли спокою химер.
Poor prey to his hot fit of pride were those. And now upon his western wing he leaned, Now his huge bulk o’er Afric’s sands careened, Now the black planet shadowed Arctic snows.	Була ця злецька здобич відтепер. І гордо крильми сперся на смеркання, Де Африки пустельної палання, – Сніг Арктики у струсі чорних сфер.
Soaring through wider zones that pricked his scars With memory of the old revolt from Awe, He reached a middle height, and at the stars,	У леті розстроюдилися шрами – Повстання спогад і Священний Жах, Сягнув півшляху, ставши між зірками, –
Which are the brain of heaven, he looked, and sank. Around the ancient track marched, rank on rank, The army of unalterable law [49].	Небесний мозок зорі та застави, – Зануривсь там, де числять ратні лави Закону нерозхитаного шлях.

Література

1. Аверинцев С. С. Бесы. *Мифы народов мира. Энциклопедия*: в 2 т. 2-е изд. / гл. ред. С. А. Токарев. Москва: Сов. Энциклопедия, 1991. Т. 1. А–К. С. 170.
2. Адописные иконы: Зачем на Руси художники рисовали дьявола под ликами святых. URL: <https://kulturologia.ru/blogs/240519/43206/> (дата звернення: 14.04.2020).
3. Астаф'єв О. Нова книжка про поезію Віри Вовк [Гаврилюк Н. Під плахтою неба: поезія Віри Вовк]. *Слово і Час*. 2020. № 2 (710). С. 116–122.
4. Астаф'єв О. Олександр Жомнір: перший український переклад геніальної поеми Джона Мілтона. *Наш український дім. Науково-популярний часопис для вчителів України та діаспори*. 2020. № 1. Ніжин, 2020. С.101–106.
5. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту, із мови давньоєврейської й грецької на українську (проф. Огієнком) наново перекладена. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні (988–1988). 1523 с.
6. Власова М. Энциклопедия русских суеверий. URL: <https://religion.wikireading.ru/74205> (дата звернення: 10.01.2015).
7. Вовк В. Бабине літо (остання книга спогадів). Ріо-де-Жанейро: Contraste, 2016. 102 с.; світлини.
8. Вовк В. Гріх святости. Ріо-де-Жанейро: Contraste, 2016. 48 с.
9. Вовк В. Поезії. Київ: Родовід, 2000. 422 с.
10. Гаврилюк Н. Під плахтою неба: поезія Віри Вовк. Дрогобич: Коло, 2019. 168 с.
11. Григорчук Ю. Від Борислава до Ріо-де-Жанейро. *Наш український дім. Науково-популярний часопис для вчителів України та діаспори*. 2020. № 1. Ніжин, 2020. С. 40–58.
12. Григорчук Ю. М. Гуцульщина у прозі Івана Франка і Віри Вовк. *Літературознавчі студії*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2017. Вип. 2 (49). С. 112–127.
13. Григорчук Ю. М. Проза Віри Вовк: виміри сакрального. Брустурів: Дискурсус, 2016. 364 с.: іл.
14. Григорчук Ю. Художнє осмислення образу пророка і його місії у творчості Віри Вовк і Лесі Українки. *Слово і Час*. 2016. № 12. С. 36–41.
15. Данте А. Божественна комедія: Рай. Переклав Максим Стріха. Львів: Астролябія, 2015. 368 с.
16. Джон Мільтон (Англія). Барокова перлина в твердій оправі; з англійської переклала Ольга Смольницька. *Всесвіт*. 2018. Ч. 5–6. С. 222–237.
17. Зборовська Н. В. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: монографія. Київ: Академвидав, 2006. 504 с.
18. Зотов С. и др. Страдающее Средневековье. Парадоксы христианской иконографии. Москва: АСТ, 2018. 416 с.: ил. (История и наука Рунета).
19. Ібсен Г. Пер Гінт. Драматична поема / переклав Микола Голубець. Львів – Київ, 1921. 145 с. Новітня бібліотека (ч. 39).
20. Ібсен Г. Борьба за престол / пер. А. и П. Ганзен. *Собрание сочинений: в 4 т.* Москва: Искусство, 1956. Т. 2. Пьесы (1863–1869). С. 34–35, 114–117.
21. Ібсен Г. Пер Гюнт / пер. А. и П. Ганзен. *Там же*. С. 623.
22. Ібсен Г. Пер Гюнт / пер. П. Карпа. *Ибсен Г. Драммы. Стихотворения* / пер. с норвежск. Москва: Худ. лит., 1972. С. 223.
23. Испанская народная поэзия: сборник / сост. Н. Р. Малиновская и А. М. Гелескул. Москва: Радуга, 1987. На исп. яз. с избранными русскими переводами. 672 с.
24. Карабович Т. Вплив творчості Івана Франка на літературний дискурс Нью-Йоркської групи. *Таїни художнього тексту (до проблеми поетики художнього тексту)*:

- зб. наук. праць / ред. кол.: Н. І. Заверталюк (наук. ред.) та ін. Дніпро: Ліра, 2016. Вип. 20. С. 11–18.
25. Карабович Т. Збереження міфічних цінностей літератури як гаранту існування духовної парадигми присутності у творчості Віри Вовк. *Філологічний дискурс: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 10. Хмельницький-2020. С. 77–90.
26. Карабович Т. *Міфопоетика Нью-Йоркської групи*: монографія. Київ: Талком, 2017. 461 с.
27. Конєва Т., Тимінська І. Проблема конфлікту й характеру в драматургії Г. Ібсена. *Філологічні науки*. 2017. № 27. С. 14–20.
28. Коцюбинська М. Метаморфози Віри Вовк: передмова. *Вовк В. Поезії*. Київ: Родовід, 2000. С. 8, 10–15, 23, 32.
29. Ляхарт Д. О. Своєрідність жанру молитви в поезії Віри Вовк. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія. "Філологія"*. 2017. Вип. 1 (26). С. 45–49.
30. Мацько В. Міфологічні коди, риси символізму у поезії Віри Вовк: провідні мотиви, семантичне дешифрування образу, поетика художньої реалізації. *Філологічний дискурс: зб. наук. праць*. Хмельницький, 2018. Вип. 8. С. 73–81.
31. Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири / сост. В. П. Зиновьев. Новосибирск: Наука, 1987. 400 с.
32. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева: в 5 т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. Т. 4. 320 с.
33. Опасности общения с тонким миром. *Итоги недели*. 2020. № 17 (767). 29 апреля – 4 мая. С. 31.
34. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. Ukrainian Bible 63 DC. United Bible Societies 1990 – 55 М. 1435 с.
35. Смольницкая О. А. Лірика Володимира Нарбута: петербурзький і український контекст. *Матеріали XIII Міжнародного семінара «Українськими дорогами Санкт-Петербурга», 14–15 мая 2013 года / под ред. Т. Н. Лебединской и А. А. Воловой*. Нежин: ЧП Лысенко Н. М., 2013. С. 183–192.
36. Смольницка О. О. Авторська апокрифологія в поезії Івана Франка та Віри Вовк: проблема народного католицизму. *Літературознавчі студії*. 2017. ВПЦ «Київський університет». Вип. 2 (49). С. 269–280.
37. Смольницка О. Проблема еквілінарного і еквіритмічного відтворення англійської барокової поезії в українському перекладі: практичне значення врахування символіки оригіналу. *Український акцентний вірш у контексті сучасного некласичного віршування: Віршознавчий семінар. Київ, 8 жовтня 2019 року*: збірник наукових статей / упоряд. Н. В. Костенко, О. Г. Бросаліна, Н. І. Гаврилюк. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 83–96.
38. Тарнашинська Л. Чаша Грааля Віри Вовк. *Григорчук Ю. М. Проза Віри Вовк: виміри сакрального*. Брустурів: Дискурсус, 2016. С. 8–14.
39. Франц М.-Л. фон. Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл искупления в волшебной сказке / пер. с англ. Р. Березовской и К. Бутырина; научная ред. В. В. Зеленского. изд. 2-е, стереотип. Санкт-Петербург: Б.С.К., 2004. 360 с.
40. Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве / James Hall. Dictionary of subjects and symbols in art. Москва: КРОН-ПРЕСС, 1999. 656 с.
41. «Чи потрібно вірити снам?» Інтерв'ю для газети «Полісся» від 9 вересня 2017 р. з протоієреєм Сергієм Михалюком. *Камінь-Каширське благочиння*. URL: <https://kamblag.church.ua/2017/09/09/chi-potribno-viriti-snam-intervyu-dlya-gazeti-polissya-vid-9->

- veresnya-2017-r-z-protoijerejem-sergijem-mixalyukom/. укр. мовою, вільний. Дата розміщення: 9 вересня 2017 (дата звернення: 04.07.2020).
42. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статей. Москва: ООО «Издательство АСТ»; «Русские словари», 2001. 624 с.
43. Як Бог промовляє через сни, і як не сплутати Його з дияволом? Автор: Сворад Дуда. Ведучий: Сергій Іваницький. *Обережно: магія! Радіо «Марія»*. URL: <http://radiomaria.org.ua/yak-bog-promovlya-cherez-sni-i-yak-ne-splutati-iogo-z-diyavolom-6913> (дата звернення: 27.06.2020).
44. Book 3. Paradise Lost. *The John Milton Reading Room*. URL: https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_3/text.shtml. (Accessed: 10.09.2018).
45. Book 4. *Ibid.* URL: https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_4/text.shtml. (Accessed: 10.11.2018).
46. Book 9. *Ibid.* URL: https://www.dartmouth.edu/~milton/reading_room/pl/book_9/text.shtml. (Accessed: 05.03.2019).
47. File: St. Wolfgang kath. Pfarrkirche Pacher-Altar Versuchung 01.jpg. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/File:St._Wolfgang_kath._Pfarrkirche_Pacher-Altar_Versuchung_01.jpg (Accessed: 04.08.2020).
48. Juan de Flandes. The Temptation of Christ – National Gallery of Art. URL: <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.50726.html> (Accessed: 04.08.2020).
49. Lucifer in Starlight. By George Meredith. URL: <https://www.poetryfoundation.org/poems/44701/lucifer-in-starlight>. (20.12.2019).
50. Temptation of Christ. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Temptation_of_Christ (Accessed: 04.08.2020).

Микола Тимошик

ПЕРШІ КНИГИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ (НА АРХІВНИХ МАТЕРІАЛАХ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ)

Знаний в Україні та за кордоном учений, журналіст і письменник Микола Тимошик нещодавно повернувся з наукового стажування у Великій Британії, де досліджував архіви й бібліотечні сховища української еміграції. За результатами своїх знахідок він має намір створити перше в Європі ґрунтовне дослідження з найменш розробленого пласту зарубіжної україніки – історії національної журналістики та книговидання на чужині.

Редакції нашого журналу професор М. Тимошик люб'язно надав один із перших розділів майбутньої книги – про витоки книговидання української еміграції на теренах Великої Британії в повоєнну пору.

Важко не погодитися з думкою одного з безпосередніх учасників українського книговидавничого руху на чужині Уласа Самчука, який, роздумуючи над долею уречевлених у друкованому слові в нелегких умовах еміграційної дійсності текстів, наголосив: колись на ринку бібліофільства ці видання цінуватимуться на вагу золота.

Справді, сучасному, та й – переконаний – майбутньому дослідникові історії української видавничої справи неможливо буде осмислити місійну роль цього слова без перепущення його не лише через очі, а й через власну душу.

Тримаю в руках ці перші книги, випущені на чужині вигнанцями з рідної землі понад 70 років тому. Папір потемнів від часу, шрифт невиразний, художнє оформлення примітивне, незрідка надібуться коректорські помилки.

Вони справді «благенько вдягнені», нічим осібним не прикрашені. Але між рядками й нині пульсує дух свободи і правди, освіти і знань, патріотизму, незгасного бажання їхніх творців не загубитися на чужині, ствердити себе і в слові, і в ділі. Але при тім не забуваючи свого національного «я».

Що це за книги?

Якими були ті, що їх емігранти брали до рук першими?

«В дорогу»

Від позаминулого століття, коли десятки й тисячі українців із нужди та безпросвітності відважувалися їхати «за моря й океани» шукати кращу долю собі й дітям, склалася ось ця традиція: з найнеобхіднішого й найдорожчого загорнути у вузлик жменьку землі-годувальниці зі свого двору. А хто мав у себе вдома, то ще й Біблію або Шевченків «Кобзар». Щоб берегти їх на чужині як найбільші скарби, як обнадійливий спосіб прикликання з рідного краю оберегів роду й долі, сили й духу, терпіння й віри.

Знали про цю традицію і в таборах для вимушених переміщених осіб, густо розкиданих в американській та англійській зонах окупації Західної Європи по завершенні Другої світової війни. Адже добру частину їхніх мешканців складали саме біженці, військовополонені та остарбайтери з України. По швидкому розформуванню, мовлячи словами Уласа Самчука, «плянети Ді-Пі» для сотень тисяч таких починалася нова далека дорога. І не на Схід, додому, де їх неодмінно чекала висилка до сибірських ГУЛАГів, а лишень кудись на Захід.

Напередодні в більшості таборів проводили, з участю священників українських церков, урочисту церемонію посвячення грудочок рідної землі. Це для тих, хто їх завбачливо взяв із собою, покидаючи Україну, та зміг зберегти довгими, сповненими небезпек і смертей, дорогами. Та виявилось, що багато такого скарбу не мали. І цим разом його, як пам'ятку з Батьківщини, брати не було де. Адже належало виїздити зі щойно набутої чужини в нову чужину.

Що ж рекомендували брати з собою тим українцям, прийняти і працевлаштувати яких взяла зобов'язання перед світовою спільнотою Велика Британія?

Відповідь на це запитання знаходимо в розмноженій на примітивному поліграфічному різнографі машинописній брошурі, що мала назву «В дорогу: Виїжджаючим до Англії». Українськомовна книжечка в рукописному оформленні заголовка має вихідні відомості видавництва «На чужині» 1947 року. Тут є спеціальний розділ, що так і називається «Що брати з собою?».

Ось цитата:

«У першу чергу берімо з собою українську книжку. Вона завжди і всюди буде нашим приятелем. Особливо не забуваймо за такі книжки з історії чи географії. Ніхто з нас не знає, куди попаде – чи буде в більшій українській групі, чи може прийдеться працювати десь одинцем. На самоті радо прочитаємо про своє, рідне. Про наш край, наш нарід – за це будуть, напевне, питати там, коли ми їхні мови трохи вивчимо. І буде соромно, коли не зможемо відповісти... Берімо з собою все, що маємо українського. Не жалуймо покинути старого коца чи іншу шмату, – їх скорше набудемо, – ніж ті дорогі речі, які цінні для нас, як українців» [1].

Якимось по-домашньому теплим, добрим і заспокійливим виявився текст цієї брошури. Поділена вона на короткі параграфи, із назв яких відразу стає зрозуміло, про що йтиметься в них: «Що брати з собою», «Про наш майбутній побут», «Дещо про англійців», «Коротко про Англію», «Склад Бритійської імперії», «Знай історію свого народу», «Важливіші адреси українських установ». В останньому параграфі були перелічені наявні на той час у країнах найбільшого переселення українські допомогіві комітети.

За тодішніми правилами брати з собою в дорогу речей дозволялося до 60 кілограмів на кожну особу. Мало хто дотягував до цієї цифри. Єдине, що, напевне, було в їхніх ручних валізах, – то ось ця брошурка «В дорогу», що вручали напередодні кожному. І перші рядки, що читалися вже в дорозі, не могли не обпікати душу:

«По тобі плаче твоя мати, якщо вона жива, щоб ти був живий і не забував про неї... В очах її – тільки ти, бо вона готова прийняти найтяжчі муки за саму звістку, що ти живий і щасливий...»

Ти маєш відчутти на собі і сльози матері-України. Вона плаче за мільйонами втрачених дітей своїх і шукає живих, вірних синів і дочок своїх, що гідно сповняють заповіді вірності Батьківщини, що готові й тепер покласти свої голови за її волю і славу.

Чи є ти отим вірним сином і дочкою? Чи поєднані в твоєму серці Віра, Надія й Любов у єдиний Тризуб змагання за волю Рідної Землі?

Оглянися навколо себе – де ти? На чужині... Але чи станеш ти чужинцем для України?» [2].

Цитована вище книга не була одинокою. Заходами Українського допомогівого комітету в Німеччині упродовж 1947–1948 років були оперативно випущені в такий спосіб ще й такі короткі порадики: «Українцям про Англію» (авторства І. Глуценка), «На дорогу: Виїжджаючим до Англії» (без зазначення автора).

Пізніше в Лондоні на замовлення Міністерства праці була видрукувана книжечка малого формату, також українською мовою, обсягом 56 сторінок «Щоб допомогти вам

поселитися у Великій Британії». У підзаголовку зазначалося призначення видання: «Підручник для європейських добровільних робітників». Розділи в цьому виданні такі: Куди звертатися, Мусите вчитися англійської мови, Права, Обезпечення, Оподаткування, Пайкування, Служба здоров'я, Освіта, Церкви, Відпочинкові влаштування, Гроші, Ваги й міри, Поштовий уряд, Подорожування, Купівля і позадомове харчування.

Важко підрахувати, для скількох із десятків тисяч вимушених емігрантів такі слова лягали на серце карбом, ставали заповіддю, наказом, молитвою для ствердження на завтрашній новій чужині свого українського «я». Принаймні вони стосувалися тих, хто свято повірив у своє покликання вивищити там себе, а в тому і народ, із якого походив, не лише в Ділі, а і в Слові.

«Спіть, хлопці, спіть...»

Це однозначно перше видання, створене українцями у Великій Британії.

Істинність цього факту потверджується двома джерелами.

По-перше, спогад згадуваного вище піонера повосенної еміграції В. Олеськіва, який брав безпосередню участь у його випуску.

По-друге, рекламне повідомлення на сторінках Бюлетеня «Наш Клич» від 30 червня 1946 року про вихід у світ підготовленої власними силами новинки та можливість придбати її: «Хто не має цієї брошури, нехай звернеться до редакції НК й ми вишлемо. Ціна другого, виправленого, видання – 1 шилінг 6 пенсів».

Ідеться про справді раритетне видання (зберігається в єдиному примірнику в архіві Української Видавничої Спілки в Лондоні). З огляду на це, про нього варто розповісти детальніше.

На вигляд – віддрукована на газетному папері машинописна брошура обсягом 28 сторінок в обкладинці синього кольору. Обкладинку обрамлює графічний малюнок: на фоні тіні постаті сурмача, котрий кличе до бою, чотири молоді повстанці у формі вояків УПА з гвинтівками в руках «на вогонь», углибині – могили з хрестами на колишніх полях боїв. Титульна сторінка теж мальована: юнак у формі давньоукраїнського воїна тримає перед собою щит із зображенням Тризуба. У надзаголовкових даних – «Видавництво “Наш клич”»; у вихідних даних титулу – «Лондон 1946». По тексту книги – мальований шмуц-титул: «За волю і державу!».

Упорядником цієї книги є колишній перший редактор «Українського Кличу» Петро Пігічин, а художником – Теодор Стадничук. Наклад – 300 примірників. Було два видання. Друге спонукане виправленням низки помилок та зменшенням обсягу на дві сторінки.

В. Олеськів у спогадах зазначає, що це видання присвячене пам'яті С. Петлюри і Є. Коновальця та з'явилося на світ у травні 1946 року. Утім на звороті титулу видавці означили посвяту ширше – «вшануванню пам'яті українських вояків, погиблих під час Другої світової війни».

Книжка готувалася з нагоди Другого з'їзду Союзу українців у Великій Британії, що відбувся в Единбурзі 30 травня 1946 року. Після емоційної презентації на з'їзді вона відразу стала активно продаватися через редакцію «Українського Кличу» разом із п'ятьма світлинами з цього заходу та спільного посвячення Великодніх пасок.

Зміст книги складають поетичні твори на героїко-патріотичну тему та реферати з історії боротьби українських вояків. Емоційні доміанти поетичних строф сконцентровані вже в назвах віршів: «Героям» Остапа Лісового, «Стрілецька доля» В. Кургана, «Під Монте-Касіно» Осипа Скали, «Подем, подем» Бориса Бори. Прозову частину збірника складають зреферовані в основному з періодичних видань діаспори (зокрема, з журналу «До зброї»)

розвідки сучасників – безпосередніх учасників визвольних змагань. Такими є стаття І. Скорого «Українське вояцтво на ідейних позиціях боротьби за Українську державу», мемуари П. Пігичина «Українці в польських одностроях», сотника Петра Смильського «Українці в канадійських збройних силах», сотника-пілота Осипа Романіва «Українці у війні на Далекому Сході».

За назву книги взяли слова з популярної в повоєнну пору на еміграції повстанської пісні «Спіть, хлопці, спіть / Про волю-долю тихо сніть...». Праця й завершується публіцистичним есе під такою назвою Ігоря Вирового.

Своєрідним епіграфом до цього знакового еміграційного видання можуть слугувати ось ці слова сотника С. Ф., вміщені замість передмови:

«Сира земля прийняла козацькі тіла нащадків Олега Віщого, Святослава Завойовника, Богдана Гетьмана. Їх могили засіяли широкі шляхи проходу могутніх військ і місця гнівного зударузалізованих когорт. В Європі, Азії, Африці... Скрізь... На деяких хрести, на інших тільки шовкова...»

Сплять сини України... На їх могилах різномовні написи. Сплять в різноманітних одностроях українського повстанця, під залізними шоломами українського війська, у сірих шинелях із п'ятикутними червоними зірками, із значком польського орла, в мундирах канадійських, у ширококрисих капелюхах Австралії, у зелених одностроях Америки...

Всіх їх поминаємо сьогодні й над їхніми могилами голови свої хилимо, бо ж у їхніх жилах плила українська кров, бо життя своє вони віддали для України – Батьківщини своєї. Вони згинули, щоб інші грядущі покоління могли жити» [3].

Сталося так, що назва цієї книжки стала широко вживаною по цілій Великій Британії на різних імпрезах, академіях в честь полеглих за волю України. Зокрема, під такою назвою пройшла подібна академія в Лондоні, на якій, за повідомленням «Української Думки», були присутні близько 890 українців та запрошених чужинецьких гостей [4].

«Чому я не хочу вертати на “родіну”»

Вихід у світ цієї книжки друком і накладом Українського центрального Бюро в Лондоні 1946 року стало своєрідною «бомбою». Передусім для офіційної Москви. Також для політиків, журналістів та інтелектуалів Заходу.

Упродовж усіх років від часу створення СРСР комуно-більшовицька кліка Сталіна вміло брехала світові про так звані успіхи будівництва в країні рад нібито найсправедливішого на земній кулі суспільства. У 20–30-х роках знакових представників першої хвилі політичної еміграції заманювали різними обіцянками повернутися додому. В європейських столицях агенти Кремля підшукували й підкуповували низку продажних журналістів, влаштовували їм показові поїздки, стимулюючи цим появу в провідних газетах Заходу фальшивих публікацій про «радянський рай» на одній шостій земної кулі. Особливо вперто влада взялася за неповкорених українців: знищувала інтелігенцію, трудове селянство, національну церкву, і, як і в царські часи, насильно русифікувала. По завершенні Другої світової війни, коли втікачів-українців із того «раю» виявилось в рази більше, Москва насилала в численні табори Ді-Пі так звані репатріаційні комісії, які і бубликом, і пужалном промивали мізки радянським збігцям, прагнули повернути їх в СРСР із тим, щоб згодом у нелюдський спосіб позбиткуватися над їхнім свободолюбством у сибірських таборах ГУЛАГу.

Здавалося, той щедро оплачуваний потік цинічної російської брехні нікому й ніколи не вдасться ні заглушити, ні нейтралізувати, ні зупинити. Та ось у середовищі української еміграції виявився один сміливець, який голосно, на весь світ вирішив заявити, чому він не

хоче повертатися в СРСР. Це був Іван Багряний. Народжений в Україні 1907 року, будучи поетом за талантом і громадським трибуном за покликанням, він сповна відчув на собі переваги «радянського способу життя». 1932 року був репресований за цілковито безвинні з політичної точки зору вірші. В еміграції в Німеччині відновив літературну працю. 1947 року обраний заступником голови Української Національної Ради, став лідером Української революційно-демократичної партії.

Талант публіциста, нічим не підкупна любов до матері-України й ненависть до її ворогів наснажили 35-річного майстра слова емоційно й переконливо сказати те, що боліло. І не лише йому й сотням тисяч утікачів з рідної землі, а й тим, хто залишався в радянському ярмі, не маючи змоги вголос казати правду чи боротися за неї.

Про тональність, експресію, аргументованість тексту можна судити від початку:

«Я не хочу повертатися на ту “родіну”... Я беру це слово в лапки як слово, наповнене для нас страшним змістом, як слово чуже, з таким незмінним цинізмом нав’язуване нам советською пропагандою: більшовики зробили для 100 національностей єдину “советську родіну” і нав’язують її силою цю страшну “тюрму народів”, іменовану ССРСР...

Для європейців... дивно й незрозуміло, як то може людина утікати від своєї Вітчизни і не хотіти повертатися до неї? То, мабуть, великі злочинці, що бояться кари за тяжкі гріхи. Мабуть, тому до нас і ставляться з такою ворожістю...

Це не спиняє нас від бажання сказати світові хоч частину тієї страшної правди, що жене нас по світах крізь нужду, холод, голод геть далі, як страшна примара, – правди про ту “родіну”», про країну сталінського соціалізму і про нашу – українську – трагедію в ній...» [5].

Текст цієї брошури складається з 13-ти коротких параграфів. Кожен із них слугує окремим прикладом-аргументом відповіді на поставлене в назві твору запитання.

У першому параграфі наводяться дані з «Малой Советской Энциклопедии» (видання 1940 року) про кількість населення в УСССР: у 1927 році – 32, у 1939-му – 28 мільйонів. Автор ставить два запитання: де поділися чотири мільйони й де подівся приріст народження, що за 12 років мав бути шість-сім мільйонів? Отож, разом – мінус 10 мільйонів українців. Що з ними сталося в «країні квітучого соціалізму»? Це запитання, що випливає з переконливого аналізу цифр, починає заінтриговувати читача, спонукає його рухатися увагою далі.

У другому параграфі експресивно змальована картина, що врізалася у свідомість 10-річного автора кривавим кошмаром: замордування більшовиками його 92-річного діда та одного з його синів (дядька малого Івана) тільки за те, що дід був заможним селянином (мав 40 десятин землі), а дядько – в армії УНР.

Далі один за одним ідуть параграфи про голодомор 1933-го, знищення української інтелігенції, Української автокефальної церкви, насильна колективізація, пошуки «ворогів народу» серед своїх... І то на конкретних прикладах, живих картинках, переконливих порівняннях.

Вражає читача завершення тексту: «Посилаючи це до публікації в світ, я свідомий того, що в разі появи цього листа в пресі, більшовики руками НКВД вимордують решту моєї рідні, якщо там ще є хтось живий. Одначе я прошу його видрукувати і підписати повним моїм іменем. Все, що я мав до страчення, – я вже стратив, що лишилося – все одно приречене на загибель» [6].

Лист Івана Багряного, що свого часу активно поширювався на Заході у формі цієї брошури, на підрадянські території потрапляв у перефотографованих копіях та самвидаві,

був своєрідним холодним душем для багатьох земляків по той бік кордону, які сприймали на віру поширювані повсюди радянські пропагандивні агітки.

Текст брошури «Чому я не хочу вертати “на родину?”» й сьогодні не втратив своєї актуальності. Він слугує еталоном того, як про складне й вагоме можна писати просто, дохідливо; як просто володіти переконаннями; як переконувати фактами; як бути сміливим, навіть перед очима реальної небезпеки, у відстоюванні своїх переконань.

Після видання в Лондоні цього еталонного зразка української бронебійної публіцистики твір Івана Багряного був перекладений і виданий англійською, іспанською, італійською мовами.

Поезії Тараса Шевченка

Серед перших книг, що анонсувалися для придбання через редакцію «Українського Кличу» 1947 року, була видрукувана циклостилем із машинописного оригіналу накладом 450 примірників брошура з назвою «Тарас Шевченко. Поезії». Кошти на це видання (обсяг – 57 сторінок) виділив ще не зміцнілий фінансово Союз Українців у Великій Британії.

Книжечка містить короткий життєпис українського пророка та його вибрані твори. Здійснений безіменним упорядником вибір творів був довільний. Передусім залучилися твори, що за змістом були особливо суголосні настроям емігрантів на непростих етапах їхнього ствердження на чужині: «Думи мої», «Заповіт», «І знов мені не привезла / Нічого пошта з України...», «Лічу в неволі дні і ночі» [7].

Структура книги є незвичною для видань Шевченкових творів в Україні. Тут три розділи: «Історичні поеми», «Політичні поеми», «Автобіографічні поеми». У першому – вміщені тексти, що віддавна стали хрестоматійними: «Іван Підкова», «Гамалія», «Тарасова ніч». Вдалими є твори з політичного розділу. Це якраз ті, що в радянському літературознавстві коментувалися обережно, фальшиво, з позицій не історичної правди, а в контексті постулатів соціалістичного реалізму. І тому затуманювали мізки радянських читачів, применшували пророчче, прозірливе значення цих текстів для зросту національної свідомості українців. Це, зокрема, «Кавказ», «Холодний Яр», «Розрита могила», «Сон», «Послання», «Осії, Глава XIV» тощо.

Додавався портрет Тараса Шевченка та його короткий життєпис. У канцелярії СУБ (тоді ще не було головної книгарні) цю книгу можна було придбати за 2 шилінги і 6 пенсів.

«Перші кроки: Підручник до науки англійської мови»

Книжка вийшла з вихідними відомостями в серпні 1947 року та із зазначенням досі незнаного громаді нового видавництва «Основа». Упорядник – Петро Пігічин [8].

Про гостру актуальність такого видання на ту пору годі говорити. Відповідного посібника для українськомовних емігрантів, переважна більшість яких мусила вивчати цю мову фактично з нуля, в Англії не було.

На таку потребу найперше зреагувала перша українська книгарня, створена при головному офісі Союзу Українців у Великій Британії. У її повідомленнях, що регулярно вміщувалися на сторінках і «Нашого Кличу», і «Української думки», ішлося про можливість придбати дещо для вивчення цієї мови. Здебільшого це були видання, випущені в українських видавництвах або США чи Канади, або Німеччини.

Найпершими з'явилися: «Скоро по-англійськи», «Англійський самовчитель» Ю. Мінкевича, «Грамматика англійської мови» Д. Корбутяка, «Мініатурний українсько-англійський словничок» (п'ять тисяч слів) та «Великий англійсько-український словник» (дев'ять тисяч слів). Тодішня ціна таких видань – від одного до п'яти шилінгів.

Утім існувала значна категорія емігрантів, для яких такі видання, як і підручники для початкових класів англomовних школярів, були заскладними для самостійного засвоєння. Адже в них бракувало фонетичного супроводу англomовного тексту українською мовою.

Про додатковий супровід і подбав упорядник підручника «Перші кроки». Лексичний ряд за найпростішими темами чи ситуаціями подавався за трьома варіантами: англійською, фонетичним її варіантом та українською.

Книга поширювалася через редакцію газети «Український Клич» і швидко розійшлася.

Заповнити цю прогалину взялися газети.

В «Українському Кличу» 1947 року з'являється англomовна рубрика «Our English Column» («Наша англійська колонка»). Започатковувалася вона з двох намірів: залучити до свого кола англomовного читача та допомогти українцям самотужки опанувати мову. Тут на дві колонки вміщувалися популярно написані тексти на різні теми. Ось перші заголовки цієї колонки:

Число 1: Ukrainians – Why They are (Українці: чому вони є).

Число 2: Ukrainian Resistance under German Occupation (Український спротив під німецькою окупацією).

Число 3: Man power and East Europe (Робоча сила і Східна Європа).

«Українська Думка» від 15 серпня 1948 р. запроваджує рубрику «Англійська мова для українських робітників». Такі подачі зладив Б. Панчук, узявши за основу призначений не для носіїв англійської мови популярний у Канаді підручник Джорджа Ремана. На шпальті матеріал розміщувався у формі лекцій у дві колонки з такими складниками тексту для засвоєння: слова, фрази, діалоги, картинки. Перші з тем: кімната, вулиця, спальня, ресторан-кав'ярня, транспорт, покупки, канцелярія тощо.

Пізніше редакція запропонувала іншу методику вивчення цієї мови в новій рубриці «Англійська мова на щодень». Кожна з 30 подач передбачала засвоєння матеріалу у формі діалогу двох співрозмовників за окремими темами. Ситуативні сюжети й лексичний ряд формувалися в межах теми «Приготування до подорожі». Оскільки така методика передбачала початковий рівень засвоєння, кожне речення англійською мовою подавалося в транскрипції в перекладі українською.

Від початку 50-х років проблему нестачі в книгарнях самовчителів англійської та двомовних словників було розв'язано. Утім і надалі залишилися популярними серед читачів «Української Думки» вміщувані там лекції-уроки англійської.

«Як писати англійські листи»

В одній із публікацій постійної рубрики «З гутірок про Англію» в газеті «Українська Думка» йшлося про англійські звичаї. Зокрема, привернуто увагу читачів до теми листування: «Велику увагу англієць прикладає точному відписуванню листів. Не відписати на листа – в очах англієця значить бути нечемним, а запізнитися з відповіддю – значить утруднювати собі життя. Бо чим довше лист чекає відповіді, тим важче цю відповідь потім дати» [9].

Ця публікація зачіпала за давню й загострену для українців на чужині проблему культури, вихованості, поведінки того чи іншого індивіда в такому високоцивілізованому суспільстві, яким віддавна була королівська Британія.

Зрозуміло, що еміграційне середовище було різношерсте. Хтось мав гімназійний чи університетський вишкіл, був начитаний, виховувався в інтелігентному середовищі, а хтось грішив недовченістю, неграмотністю, бо формувалися в оточенні, далекому від високої

моралі. Поки емігранти перебували в організованих таборах, така різношерстість сприймалася з-поміж земляків із розумінням. Але із їх закриттям та переселенням на нові місця мешкання виникала потреба особистісного спілкування поза межами звичного середовища за різноманітних okazji із чужинцями: пошуку роботи, оренди помешкання, у сфері послуг чи урядового адміністрування. Молоді люди також закохувалися, нерідко і в чужинців, приймали рішення одружуватися чи розлучатися. Отож ділове й особисте листування ставало потребою.

У подібних ситуаціях на поміч кожному й на всі випадки життя приходили численні тематичні друковані порадики. Скажімо, серед українських переселенців другої хвилі еміграції до Канади та США найбільшою популярністю користувалася книжка, випущена на тих теренах піонером-друкарем Ф. Доячком під маркою Вінніпезької «Української книгарні», що мала довгу назву «Українсько-Англійський Листівник, або Як писати листи: Підручник до писання листів в обох язиках: українським і англійським. У справах торговельних, промислових і т. п». 1914 року ця книга побачила світ другим виданням.

Ось як обґрунтовує упорядник цієї дуже повчальної книжки М. Ясенівський, від часу першовидання якої пройшло понад сто років, важливість розуміння особливого ставлення для власного листування: «Одною з найважніших тайн писання добрих листів є представити собі, що особа, до котрої пишемо лист, є присутня з нами. Говоріть своїми пальцями, вглубіться в писання листів пересадною чутливістю або високою фразеологією (словом без вартости), але пишіть ясно, зрозуміло. Листи є представителями вашої особи. Вони є вашими агентами – говорять за вас» [10].

Цілком очевидно, що упорядник лондонського варіанту книжки «Як писати англійські листи» П. Пігичин користувався цим канадським зразком. Адже за структурою ця новинка для українських британців (випуск 1949 року) дуже нагадує свою попередницю. Щоправда, у значно меншому обсязі (вінніпезьке видання має 200 сторінок, лондонське – 28).

Книга складається з двох частин: загальних вказівок і зразків листів. У першій частині йдеться про прийнятні форми початків, закінчень, адресування; також про оптимально коректні форми звернення до осіб різної статі, віку та професійної діяльності, вказується на відмінності особистого та офіційного листування та як оформляти конверти. У другій – подаються взірці різних варіантів листів: родинних, товариських, бізнесових, урядових, довірочних, любовних, вітальних, співчутливих, пошукових. Також подаються зразки телеграм на всі обставини щоденного життя. Окремо йдеться про етику та товариські приписи.

Зразки пронумеровані за темами й подаються на книжкових шпальтах двома колонками поруч – українською й англійською мовами.

Три приклади.

Пошук праці шофера:

Дата, адреса й прізвище та ім'я до кого.

Шановний Пане!

Довідавшись, що Ви потребуєте шофера, я бажав би стати у Вас до праці.

Мій попередній працедавець Містер (ім'я, прізвище та повна адреса), що у нього я працював три роки, дасть Вам свідоцтва про мене та буде готовий дати відповіді на Ваші запитання».

З пошаною до Вас Іван Колодій.

Пошук помешкання до винайму:

Дата, адреса й прізвище та ім'я до кого.

Шановний пане!

У відповідь на Ваше оголошення в сьогоднішньому EveningEcho, мені видається, що помешкання, яке Ви маєте до винайму, мені б відповідало, і я був би Вам вдячний за подальші інформації в тій справі.

На відповідь залучаю задресовану й проплачену конверту.

З пошаною Іван Колодій.

Подяка за товариство:

Дорога Панно Хелен!

В цьому листі я хотів би подякувати Вам за чемність і сердечність, яку Ви мені виявили під час нашої останньої стрічі.

У мене немає багато англійських приятелів, а що якраз вивчаю англійську мову, я є дуже вдоволений із нашої стрічі, коли то Ви, незважаючи на мої мовні недомагання, були так чемні й терпеливі вести зі мною розмову.

Нетерпеливо очікую хвилини, коли ми знову можемо стрінутися, що, надіюся, наступить у короткому часі.

Я був би Вам дуже вдячний, коли б Ви написали до мене хоч би дуже коротко, та ласкаво подали час і місце, де й коли я міг би Вас стрінути.

Ще раз щиро дякую.

Щиро Вам відданий

Іван Колодій.

Кожен мав можливість самотужки не лише вивчати чужу мову, а й вивищуватися над собою в засвоєнні добрих манер, яких не вдалося набути за непевних життєвських обставин.

«Календарець українця у Великій Британії» подав переконливу рекламу на це видання: «Маєш труднощі в написанні англійського листа до знайомих? Не знаєш, як написати до свого працедавця? Як повідомити адвоката про свій випадок на праці? Купи книжечку «Як писати англійські листи». Ціна 3 шил. 6 пенсів».

Книга, про яку йшлося, у Лондоні перевидавалася тричі. Другим, зміненим і доповненим варіантом, у видавництві «Рідна Книжка» 1951 року, а втретє – 1954 року накладом 1500 примірників, що здійснив СУБ.

Із порад для тих, хто писатиме листи:

- ніколи не пишть листа в гніві, бо можете написати такої річі, котрих будете встидатися слідуєчого дня;
- не послуговуйтеся в листах плітками;
- анонімних (безіменних) листів не треба писати, ані відповідати підозрілим особам, але забувати їх мовчанкою;
- коли жадаєте відповіді в своїм інтересі, долучіть марку на відповідь;
- у бізнесових листах пишть лише на одній стороні листового паперу.

(За книгою «Як писати англійські листи»).

1. Нагальну потребу українських емігрантів започаткувати видання на британських островах українських книжок власними силами спонукали два головні чинники: духовний голод вимушених скитальників та чуття обов'язку кращих їхніх представників перед вимушено полишеною Батьківщиною.

2. Культурно-освітні потреби й бажання не завжди збігалися з можливостями матеріальними, але знаходилися ентузіасти, які пробували це робити підручними засобами. Перші українськомовні друки починають з'являтися в світ незабаром після завершення Другої світової війни – ще до створення видавництв як офіційно зареєстрованих в органах влади організацій, що займаються створенням, випуском та поширення друкованої продукції.

3. Загальну картину книговидавничого руху українців на теренах Великої Британії впродовж десятиліть творили не професіонали з дипломами редакторів, журналістів чи друкарів, а залюблені в Книгу і Слово ентузіасти. Саме такі, як ніхто, розуміли місійну роль українського друкованого слова на чужині, його виняткове значення в об'єднанні громади.

Література

1. В дорогу: Виїжджаючим до Англії. Мюнхен: На чужині, 1947. С. 42.
2. Там само. С. 3.
3. С. Ф., сотник. Коли ви вмирали... Спіть, хлопці, спіть... Лондон, 1946. С. 5–7.
4. «Спіть, хлопці, спіть...»: Академія в Лондоні в честь полеглих за волю України. Українська Думка. 1949. Ч. 32 (14 серп.).
5. Багряний І. Чому я не хочу вертати на «родіну». Лондон, 1946. С. 3–5.
6. Там само. С. 30.
7. Тарас Шевченко. Поезії. Лондон, 1947. 57 с.
8. Перші кроки: Підручник до науки англійської мови / уклад П. Пігічин. Лондон: Основа, 1947. 57 с.
9. Англійські звичаї. Українська Думка. 1947. Ч. 20.
10. Українсько-Англійський Листівник або Як писати листи. 2-ге вид. Вінніпег: Друкарня Ф. Доячека, 1914. С. 6.

Аделіна Григоруk, Марія Порох

«ЙТИ ПО ЗЕМЛІ, ЯК ПО ВОГНІ, І НЕ СТОПТАТИ БІЛІ РУЖІ...»

Часто міркую над цими словами Шевченківського лавреата Тараса Мельничука, щоб зрозуміти, якою для нього була власна дорога.

Осяяна іскрами Божого таланту, просвітлена й натхненна чи важка й болісна, обпалена вогнем ідеологічної ненависті до його внутрішньої свободи?

І як він зумів, гнаний і переслідуваний, часто позбавлений найнеобхіднішого, не звертаючи, іти своїм кам'янистим розпеченим шляхом, та ще й так, щоб не нанести кривди жодній травинці, жодній пташині, не занастити оті «білі ружі» краси, душевного чуття, сердечного тепла, що плекав у собі й ділився ними з людьми?

Щоб збагнути поета, треба зануритися в художні русла його творчості. Але чи зробили ми це, – якщо не за життя, то принаймні за чверть століття, що минуло після його відходу в заобрійні світи?

Не впевнена.

У буремні 90-ті вийшло всього дві його книжки – «Князь роси» та «Чага» – і масовий читач так і не осягнув їх, бо як соціальна спільнота почав неухильно зникати. Двотисячні ж завершили цей невтішний процес.

Тому-то проникнення українського суспільства в поетичний світ великого мистця так і не сталося.

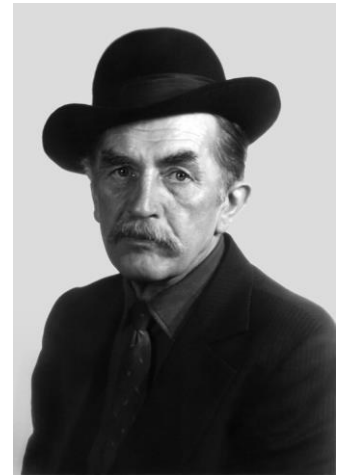
А він увесь свій земний час прагнув порозуміння, розділення його тривоги, віри в те, що відкрилося йому як істина. 1967-го він, молодий, став на порозі своєї творчості із закликком: «Несімо любов планеті», але невдовзі брутальна сила тоталітаризму остудила його романтичні поривання. І поет, починаючи потроху прозрівати, бачив довкола вже не світлу соціалістичну дійсність, не край, де суспільні багатства течуть, мовби молочні ріки, а те, як від краю до краю, зі сходу на захід і з півночі на південь простяглася неосяжна імперія зла, де людина не має ані найменшої значущості.

Нуль – ти, нуль – я,
Нуль – сто мільйонів
Таких, як ти і я.
Нуль! –

гірко констатує Мельничук.

Як жити з таким усвідомленням власної мізерності?

Бунтарська Тарасова душа не хоче з цим миритися, тому на перший план виступає тема протесту проти несвободи, позбавлення людини її суверенних прав. Життя своєї епохи він показує в надто виразному метафоричному образі вкритого жабуринням става, що перетворився в затхле болото, здатне убити гниллю все живе:

Тарас Мельничук

Я з кленового впав листа
В жабуринням покритий став.

.....

А сніжинка пурхнула свята,
а за нею сніжниця густа.

Мороз!

Замерзає зелений став.

Жабуринням покриті уста.

Експресивно-драматично звучать поетичні рядки про втрату українцями самих себе, страх переслідувань за відстоювання права причетності до національних коренів:

вітер верховодить
над житами
добре ж йому з нами
бо ж ми тихі
гей-но гей
не приходи Україно
ні удень, ні вночі
закрий очі
руками
бо нас кидає
у жар
бо нам себе
жаль.

Чужі вітри набирають сили, а якщо не стикаються зі спротивом – то дужчають у стократ.

Поетові болить покірність його співвітчизників, ота вічна поникливість перед чужинцями, приниження всього, що звалось українським, нездатність бачити наслідки політичного впокорення.

Проходим крізь мури,
тортури і кримінали,
проходим, немов крізь костри,
крізь чужі прапори, –

так подає він справжні соціальні реалії найсправедливішого на землі соціалістичного ладу в СРСР.

Багато хто в той час (а немало й сьогодні) дивувалися Мельничукові: чого ти, мовляв, метася, як у маренні, дивись: сонце сходить і заходить, люди сіють і молотять хліб, домни плавлять метал, будуються нові заводи й фабрики... Усе ж гаразд у буденному житті.

Однак істина в тому, що повсякденне життя розвивається в одному напрямі, а духовне життя мистця – у своєму. Тут усі марноти земні бліднуть, гублять сенс, бо перед лицем вічності справді важливими залишаються лише діаманти духовності, невмирущі скарби, призбирані на землі за життя:

В усьому я, і все в мені
І швидкоплинне й невмируще.
Йти по житті, як по вогні, –
І не стоптати білі ружі.
І зберегтися в чистоті –
У тій високій, тій єдиній...
Щоб у кінці мого путі
Промовив клен:
«Пройшла людина».

Зайве знову повторювати, що життя поетове було важким, невлаштованим, інколи позбавленим найнеобхіднішого, не кажучи вже про елементарні умови побутового комфорту. Але в якийсь дивний – містичний! – спосіб жила в ньому вітальна снага, мовби магма у вулкані, яскріло живе слово, наче дорогоцінне перло, зорів ясний і гострий погляд в очах. Чи здатні ми збагнути, як, блукаючи манівцями долі, Тарас Юрійович таки не розминувся ні зі своїм талантом, ні з поезією, ні з самим собою? Розгадка ховається в його надрукованих і ще не опублікованих творах – отож читаймо.

... А тим часом напруга духовної драми поета, поєднана з драмою його народу, сягнула такого високого вольтажу, за яким наступила неминуча розв'язка.

Пів години після опівнічної пори 29 березня серце поета завмерло. Це трапилося 1995 року. І з цієї миті почалося його друге життя, але що, власне, змінилося, адже й так він був «не від світу сього»?

Поет просто піднявся на ті високості, що йому за правом Бога належали й що він заслужив своїм стражданням життям на землі. Тарас Юрійович сам собі його взяв, бо хтось вибирає тридцять срібняків, хтось, як Пилат, умиває руки (вони теж залишилися в нашій пам'яті), а Мельничук «ішов по землі, як по вогні» і при цьому з невимовною ніжністю любив цей світ, будучи переконаним, що небо й після нього засвітить зорі.

В останній день березня він, звільнений від болю й турбот, не обтяжений вагою власного тіла, піднімався на Мальцеву гору в Уторопах. У скорботі йшли земляки, родина, письменники, друзі, і цей велелюдний похід розтягнувся на кілометри. Дорога була кам'янистою, крутою, вкритою, наче білими ружами, останнім, березневим, снігом, що несподівано вкрив землю, мов даруючи вже згаслим очам поета непорочну білизну позачася. Це було повернення до батьківського обійстя, де він народився, щоб нести людям добро, любов і красу. Він сповнив власне земне призначення і тепер розпочинав своє справжнє життя.

А родинний сад, що впритул приступає до місця його спочинку, кожної весни прокидається від сну, розбруньковується, вкривається цвітом і чекає осені, щоб знову принести плоди – яблука з Тарасового саду.

Триптих Тарасові Мельничуку

«ТУТ, НАД КАРПАТАМИ...»

Тут, над Карпатами, небо синіє,
Скали правічні мудро німіють,
Вітер смерекам ніжно шепоче
Щось потаємне в зоряні ночі.
З клину весняного жур-журавлята
На Діл опускаються – Князя шукати.

Тихо їх пісня смутком бриніла:
– Бувти, поете, мужнім і смілим,
Слово українське пустив над світами,
Вийшов відважно на тан з ворогами.
Слово зуміло безсмертя пізнати,
Ти ж, непокірний, втрапив за ґрати.

В далі сибірські етапами гнаний,
В мріях вертав на карпатські поляни,
В серці беріг рідні зела пахучі,
Звори гірські і задумливі кручі.
І лиш за матінку Бога просив,
Гордий, нескорений Князю роси.

Вічність спинилась в саду обічхати.
Знову збираються в путь журавлята.
Сонце встає понад горами зрання,
Мить – і надбігла хвилина прощання.

Ключ журавлиний лине у просинь,
Вгору на крилах душу підносить..

«НА ВИСОКИМ МАЛЬЦЕВСЬКИМ ПЛАЮ...»

На високім мальцевськiм плаю
У серпневу днину я стою,
Слухаю тут голоси пташині,
Милуюсь намистечком шипшини,
Кольорами літнього розмаю,
Барвами Тарасового краю.

У затишнім тiн'явiм саду
Вже слiдiв Тараса не знайду...
Спiють яблука червонобокi,
А над ним панує вiчний спокiй,
Небеса синiють в високостi,
Звiсно: всi ми на землi – лиш гостi.

Та думки його iз цього краю
Дивним словом душi засiвають,
Вiдчиняють в свiт зеленi брами,
Линуть над полями i гаями,
Луняться в криницi i вiдерцi –
Вiршi iз Тарасового серця.

«ЯБЛУКА З ТАРАСОВОГО САДУ»

В суботу вранці, саме після Спаса,
Як птахи вирій пробують крилом,
Ми в Уторопи з'їхались гуртом
Із днем народження повинчувать Тараса.

На Мальцево уверх – крута дорога
Веде до нього – наче в небеса,
І діамантом зблискує роса
На травах в серпні – дар святий від Бога.

Підходимо до нього: як Ви тут?
Тамуєм подих, мов заходим в храм,
А він, утішений, зорить назустріч нам,
Ясніє поглядом – як вас мені забути?

Кладем до ніг присмучену калину,
Що сонячним багрянцем зашарілась,
Поет її голубив, де б не стрілась,
Горнув до серця, як свою Україну.

Внизу село ледь мріє із туману,
А зверху небо – парусом до гір,
Тут легко дотягнутися до зір,
Тут райський сад – без болю і обману.

Поміж дерев шукаємо розраду,
Під верховіттям яблунь нишкне час,
Рясні плоди схиляються до нас.
... Беру два яблука з Тарасового саду.

Євген Савенко

ЗОЛОТИЙ ГОЛОС І ЗОЛОТЕ СЕРЦЕ**(ДО 120-РІЧЧЯ І. С. КОЗЛОВСЬКОГО)**

Іван Семенович Козловський – це не просто талановитий співак, легенда оперного мистецтва, це особистість, це епоха. Про нього написано, сказано, знято дуже багато, і важко мовити щось нове. Та це й не є моєю метою. Мої роздуми про Козловського – людину, митця, українця. На відміну від багатьох, він ніколи не забував «якого він роду» і ніколи «не цурався» свого українства. 24 березня виповнилось 120 років від дня народження великого співака і яскравої особистості.

Іван Козловський

Народився майбутній співак у березні 1900 року неподалік від Білої Церкви в с. Мар'янівка Київської губернії в багатодітній бідній родині. Батьки хотіли своєму синові кращої долі і в семирічному віці віддали до Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вони бачили його священником. Іван і його старший брат Федір жили й навчалися при монастирі, співали в Софійському соборі, а перший – і в шкільному колективі. Пізніше він згадував: «У школі не тільки співав у хорі, а й отримав право проводити заняття в одній з його груп».

У ці роки відбулася випадкова зустріч зі знаменитим композитором М. Лисенком. Група послухників з монастиря йшла десь у передмісті Києва й незлагодженими хлоп'ячими голосами співала народну пісню «Ой ходила дівчина бережком».

У колясці їхав якийсь пан, прислухався, зупинився, покликав до себе хлопчиків і почав пояснювати, як співати правильно. А маленькому Іванкові сказав: «У тебе, хлопчику, гарний голос, бережи його». Це був знаменитий український композитор Микола Віталійович Лисенко. І. Козловський запам'ятав цей епізод і дуже тепло згадував чоловіка.

Уже в 15 років Козловський брав участь у постановках «Товариства українських акторів» як хорист.

1917 року молодий чоловік вирішив вступити в Київський музично-драматичний інститут. Іван прийшов туди і сказав: «Послухайте мене, і самі переконаєтесь, що брати треба!». «Подумаєш, Собінов!» – посміхнулися в комісії. Так, Козловський уперше почув про Собінова, репертуар якого через 10 років перейняв у Большому театрі. Природна обдарованість хлопця справила враження на приймальну комісію, і його зарахували відразу після першого туру іспитів.

У 1917–1920 роках навчався у Вищому музично-драматичному інституті імені М. Лисенка на вокальному факультеті (клас О. О. Муравйової). Інститут, заснований великим музикантом, громадянином і педагогом Лисенком, дав путівку в життя й мистецтво багатьом талановитим артистам.

Треба сказати кілька слів про чудового педагога Олену Муравйову. Олена Олександрівна «поставила на ноги» багатьох видатних співаків. Серед вихованців Муравйової – Іван Козловський, Микола Платонов, Оксана Петрусенко, Зоя Гайдай, Белла Руденко. Усього близько 400 співаків. Кажуть, що учень може взяти в педагога стільки,

скільки дозволяє йому власний талант. Почувши ліричний тенор Козловського, Олена Олександрівна одразу відзначила його природну постановку голосу.

Так молодий вокаліст став навчатися в Муравйової в Київському музично-драматичному інституті й паралельно часто відвідував спектаклі й концерти. Уперше як оперний співак Козловський вийшов на сцену в театрі Садовського в партії Андрія в «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського.

Молодий чоловік співав у знаменитому великому академічному хорі відомого в Україні музиканта й диригента Олександра Кошиця, котрий почув і відзначив молодого співака на одному з концертів. Це був високопрофесійний український хор з яскраво вираженою патріотичною позицією. 1919 року очільник Української Директорії Симон Петлюра відправив цей хор у турне по Європі з пропагандистською метою – показати європейцям, що українська держава існує та бореться. Ці виступи мали великий успіх. Але Українська Держава впала, а хор в Україну не повернувся. З ним у Європу поїхав старший брат Івана Семеновича Федір, і потім відмовився, як і весь склад хору, повернутися на батьківщину. Проживаючи в Америці, Федір Козловський прийняв духовний сан, служив священником, двічі приїздив до Москви. Помер у кінці 1970-х років.

У незалежній Україні ім'я Олександра Кошиця стало відомим і шанованим. У Москві Об'єднання українців Росії на початку нинішнього століття проводило всеросійські конкурси українських хорових колективів ім. О. Кошиця. Пишають тим, що хоровий колектив очолюваної мною української організації «ВЕРБИЧЕНЬКА» тричі брав участь у конкурсах і займав призові місця. Об'єднання українців Росії закрито Верховним судом РФ 2012 року, а створення нової загальноросійської української організації блокується.

Великий вплив на розвиток Козловського як драматичного артиста справила провідна актриса театру Садовського Марія Заньковецька. У неї молодий вокаліст отримав перші уроки акторської майстерності. Заньковецька була великою акторкою й чудовим педагогом. Дочка поміщика, дружина царського полковника й сестра генерала першою отримала почесне звання народної артистки України. Козловський ставився до неї з незмінною шанобливістю. Уже, проживаючи в Москві й будучи відомим артистом, Іван Семенович, приїжджаючи до Києва, відвідував стареньку актрису. Вона називала його Івасиком. Козловський брав її сухеньке тіло на руки, садив до фортепіано. Вона грала, і вони співали. Марії Костянтинівни не стало 1934 року. У 50-ті після концерту в Києві Іван Семенович на свої гроші найняв автобус, оплатив музикантів, привіз їх у село Заньки, на батьківщину Марії Костянтинівни, і в цій глушині, в маленькому клубі перед очманілими від несподіванки колгоспниками виступали столичні знаменитості.

Навчання в музично-драматичному інституті закінчилося 1920 року. Як же складалася в І. С. Козловського кар'єра оперного співака? У 1920–1922 роках молодий чоловік служив у Червоній Армії. Командир частини розумів, який скарб є під його командою і стройовою службою не дошкуляв. Іван керував у військовій частині художньою самодіяльністю і брав участь у виставах Полтавського пересувного музично-драматичного театру (з 1922 р.). Саме тут зіграв свою першу велику роль Фауста. У театр Козловський приїздив на коні, і городяни знали – якщо біля театру прив'язана кобила, то Козловський співатиме, і варто йти в театр, а якщо кобили немає, то і глядачів було мало.

1923 року один сезон співав у Тифліському театрі опери та балету. 1924-го співав у трупі Російської державної опери в Харкові (нині Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка). У 1925–1926 роках соліст Державного оперного театру ім. А. В. Луначарського у Свердловську (нині Єкатеринбурзький театр опери та балету). У цей час на гастролі до Свердловська приїхала трупа Московського художнього театру. Її артисти часто

бували на виставах за участю Козловського й розповіли про нього Володимирові Немировичу-Данченку.

1926 року був запрошений в Большой театр (Москва). У цей колектив Козловський прийшов уже сформованим майстром. Леонід Собінов, почувши, як Іван брав верхнє «сі», передав йому в подарунок власні сценічні костюми. Сталося так, що Собінов покинув сцену – посеред вистави він зірвав голос – і закінчувати партію довелося Козловському. Багато років потому Іван Семенович згадував свій страх перед виходом до «собіновської» публіки. Але глядачі зустріли його дуже добре. І з тих пір статус тенора номер один закріпився за Іваном Козловським. Із перших років служби в театрі, він виконував головні партії, здобув популярність і шанувальників.

1936 року репертуар Івана Семеновича розширюється. Крім оперних арій, артист починає співати джазові композиції, написані спеціально для нього. Залишилося кілька записів, на яких Іван Семенович виконав з Держджазом спеціально для нього написані твори: танго «Альтанка», блюз «Ранок і вечір».

Незабаром виконання сольних партій перестає задовольняти артиста. Щоб співати те, що йому хотілося, 1938 року Козловський організовує Державний ансамбль опери СРСР.

1954 року, перебуваючи на піку популярності, назавжди покинув Большой театр.

Я не є музикознавцем і говорити про особливості співу І. Козловського можу тільки зі слів професіоналів.

Природа дала Козловському унікальний голос і абсолютний музичний слух. Голос Козловського мав великий динамічний діапазон – від 75 до 150 децибел. Педагоги до блиску відшліфували техніку співу й розвинули драматичні здібності. Усім цим Іван Семенович успішно користувався і створював яскраві вокально сценічні образи. Сам Федір Шаляпін, який вважав тенор «фізичною вадою», почувши цей унікальний голос, вигукнув: «Добре співає, сволота». Чого в цій фразі було більше – захоплення чи заздрості – важко зрозуміти. Але Козловський цим відгуком пишався.

Людиною Іван Семенович був непростою. Його звинувачували в прискіпливості. Сам він прагнув до досконалості й не терпів непрофесіоналізму.

Навіть залишивши сцену Большого театру, Іван Семенович залишався великим і затребуваним артистом. Козловський до останніх років не розгубив професійних навичок, він продовжував давати сольні концерти до 87 років!

А яким Іван Козловський був поза сценою? Відгуки про нього вкрай суперечливі й неоднозначні.

Бог нагородив його унікальними вокальними даними, і Козловський свято беріг цей дар. Він говорив, що спів – це надлишок здоров'я, займався спортом, був завзятим волейболістом, прекрасно грав у теніс, любив плавати в морі. Співак залишався в прекрасній фізичній формі – у 70 років робив гімнастичний хрест на кільцях і не пив ліків.

Крім природного таланту оперного співака, Івана Козловського вирізняв життєрадісний характер. Артист частенько жартував над колегами, допомагав друзям, котрі потрапили в біду, і здійснював божевільні вчинки заради коханих. Щоб справити враження на другу дружину, Козловський виліз на другий поверх по водостічній трубі.

Іван Семенович до жінок ставився з особливою увагою. Роз'їжджаючи по Москві на власній «Емці», любив пригальмувати, щоб розглянути інтересну пані, а подеколи свистів услід. При цьому Іван Семенович був дуже галантним: він завжди цілував дамам ручки, обсилав компліментами навіть дев'яносторічних жінок, не кажучи вже про молоденьких шанувальниць. Він не бачив у тому великого гріха.

Співак дуже любив коней. Був завідником на бігах. Уже, будучи солістом Большого театру, Козловський на спір вирішив взяти участь у перегонах. Друзі вважали, що він просто жартує, але Іван Семенович на коні «Горислава» взяв у заїзді перший приз і все життя потім цим пишався.

На ґрунті любові до коней співак познайомився з іншим великим любителем кінного спорту – маршалом Семеном Михайловичем Будьонним. Знаменитий маршал бував удома в чоловіка і, прийнявши на груди горілочки, брав у руки гармонь і співав пісеньки далеко не революційного змісту: «Ах милашка, скинь рубашку! На тя голу погляжу».

Сучасники артиста часто відзначали прикметну рису в характері Козловського – готовність прийти на допомогу людям. У найважчі роки не боявся допомагати нужденним, зокрема й репресованим. Козловський передавав гроші відомій піаністці і православній подвижниці Марії Юдіній для допомоги репресованим і бідуючим, посилав засланим теплі речі, ліки і гроші. У Козловського шукала захисту й людського тепла перша дружина Федора Шаляпіна з дочкою, які залишилися в Росії після еміграції великого співака до Франції й переслідувалися як родичі «ворога народу». Іван Семенович допомагав їм матеріально, як тільки міг.

Єдиний з московської інтелігенції він підтримав Наталю Рикову, дочку другого після Леніна керівника Радянського Союзу, голови Раднаркому СРСР А. Рикова, яка відсиділа в сталінських таборах 18 років.

Козловському приходили пачки листів з проханнями про допомогу. І він намагався всіх задовольнити. Так артист розумів відповідальність людини перед людиною. Не випадково сучасники Івана Семеновича називали його «золотим серцем».

Він неодноразово говорив: «У чому щастя? Віддавай, що маєш, і віддавай скоріше. Ось у віддачі, мабуть, і є взаємне збагачення...».

Скажу чесно, саме ці слова великого артиста вразили мене до глибини душі. Про Івана Семеновича без перебільшення можна сказати, що в нього не тільки золотий голос, а й золоте серце. У нашому світі це, на жаль, украй рідкісний випадок.

Козловський любив розіграші й часто жартував над своїми колегами в театрі: прибивав цвяхами до підлоги калоші, зав'язував морським вузлом концертні штани. Міг відкотити машину приятеля в сусідній двір або підкласти в кишеню власному акомпаніатору срібні виделки зі столу на урядовому бенкеті. Розігровані тільки руками розводили: яке хлоп'яцтво, але ж народний артист... Співак писав: «Ах, ці милі розіграші! Часто вони згадуються з посмішкою і смутком».

У своїх жартах Козловський був невичерпний. На одному зі святкових концертів виступала відома в ті часи балерина Лепешинська. Партнером у неї був невідомий танцюрист. Вони танцювали, він виконав підтримки, потім підійшов до краю сцени й заспівав голосом Козловського. Публіка була в захваті, а адміністрація – ні. Козловському дорікали, що він, танцюючи, може підірвати своє дорогоцінне здоров'я. Прекрасна фізична підготовка дозволила йому бути на висоті і у співі, і в балеті.

Як у кожній великій людини, у Козловського були свої дивацтва – він щемливо ставився до старих речей, у яких виступав, беріг їх. До його дорогоцінних раритетів – старих концертних сорочок, черевиків і портфеля для нот додався ще один – біла пілотка Джевахарлала Неру. Колись той подарував її сестрі Чехова, а Марія Павлівна віддала Козловському. Іван Семенович чомусь вважав, що носити цю пілотку – до здоров'я й довголіття. У цьому головному уборі він і з'явився в останній раз на людях у Московській консерваторії у грудні 1993 року. Йому було тоді 93.

Особисте життя співака – тема дуже делікатна, і я не хочу на ній зупинятися детально, смакуючи подробиці. Усе вже опубліковано і давно вже перестало бути власне особистим. Був двічі одружений. Перша дружина – актриса Олександра Олексіївна Герцик (1886–1964). Молодий співак працював у Полтаві, де Олександра була провідною актрисою, старшою за Івана на 13 років. Тоді говорили: «Це Козловський, чоловік Герцик». Вона залишила сцену і присвятила своє життя чоловікові та його творчості. Але шлюб це не врятувало.

Другою дружиною співака стала артистка Г. Є. Сергєєва (1914–2000). Вона була справжньою «зіркою» та наймолодшою заслуженою артисткою РРФСР. У шлюбі народилися дочки: Анна Іванівна Козловська (1938–2007) та Анастасія Іванівна Козловська (1940). Згодом і це подружжя розпалося. Зараз у Москві живуть: дочка Анастасія Іванівна, внучка Анна Юріївна Козловська-Тельнова (1966), правнучка Софія Проскурякова. Софія вибрала справою життя для себе вокальне мистецтво. Зараз вона вчиться в ГІТІСі на факультеті музичного театру (майстерня режисера М. С. Кіслярова). Її життя в музиці тільки починається, і щиро хочеться побажати успіхів на цьому складному шляху, творчої удачі, світлих доріг і світлих людей на цих дорогах.

Говорячи про І. С. Козловського, треба сказати ще про одну сторінку життя великого співака. Іван Семенович був кумиром свого покоління. Екзальтовані жінки від його голосу буквально втрачали розум. Вони тримали в облозі будинок, у якому жив артист, чекали біля виходу з театру. Їхнє обожнювання часто було настирливим і, безумовно, дратувало сім'ю й самого співака. Про випадки неадекватних вчинків шанувальниць існує багато видуманих і справжніх історій. До речі, оперні фанатки тих часів були поділені на дві партії: прихильниці І. С. Козловського – «козловітанки» і прихильниці Лемешева – «лемешістки».

Ці дві партії були непримиренними ворогами, чого не можна сказати про взаємини самих артистів – Козловського та Лемешева. Вони співали в один час в одному театрі, навіть одні й ті ж партії, були, можна сказати, «конкурентами», але ніхто з них не сказав про іншого жодного поганого слова. Іван Семенович сприяв тому, щоб Лемешева прийняли в Большой театр 1931 року. Вони навіть співали разом 1948-го. Місця на музичному олімпі вистачило обом. Таке мирне співіснування викликає повагу; говорить про розум, порядність і високу культуру обох артистів.

Відносини з владою в ті часи для артиста означали дуже багато. У Козловського вони були дуже непростими. Одного разу він поскаржився Сталіну, що його не відпускають за кордон. А далі відбувся знаменитий діалог:

– А раптом ви візьмете і втечете!

– Та ви що, Йосипе Віссаріоновичу, – кажу йому обурено. – Для мене красивіше рідної Мар'янівки немає нічого у світі!

– Як ви чудово сказали про свою Мар'янівку! Ось і їдьте туди і не морочтеся дурнею. Ні до чого вам цей ... закордон!

Ну, що я міг йому заперечити!

А Козловський мріяв послухати оперу в «Ла Скала»!

Безумовно, великому артистові багато дозволялося. Але він залишався провідним співаком, не забруднивши себе захопленим обожнюванням, ні поступками перед совістю, ні непорядними вчинками, за які потім було б соромно самому і нащадкам. Звичайно, було вимушене пристосування до існуючого порядку речей у житті і країні. Але «червоної лінії» ніде й ніколи не переступив. Пам'ять про себе залишив добру, репутацію чисту.

Залишається питання, чому досить незалежного в судженнях і вчинках артиста обійшли сталінські репресії. Сам співак з цього приводу не розповсюджувався. Тільки одного разу вже на схилі віку зронив: «Ось якби журналісти платили мені в валюті, я б їм

таке розповів, чого ніхто й ніколи не дізнається». Що мав на оці співак, невідомо, цю таємницю він забрав із собою.

Іван Семенович з 1926 року жив у Москві, але зв'язків з Україною не втрачав. Часто приїздив з концертами, під час яких завжди виконував українські пісні. Брав участь у відкритті Київського будинку-музею поета Максима Рильського (тоді Козловському чомусь заборонили виконувати пісню «Ой, у полі криниченька»). Щорічно співав у Каневі під час святкових заходів на могилі Т. Шевченка. Підготував і записав програму, що складається з українських різдвяних колядок. Колядки були записані і виконані зі сцени. Але 400 платівок із записами колядок у Львові чиновники знищили в магазині.

Коли слухаю його колядку «Добрий вечір тобі, пане господарю...» серце починає битися частіше. Вона хвилює до глибини душі. Згадую своє дитинство: маленьке селище Ольховатка, вулицю Базарну, 60; родичів; колядки у сусідки баби Каті, і цукерки, що наколядував у неї, довгі, кручені і надзвичайно смачні. Мимоволі на пам'ять приходять слова молитви: «Отче наш...».

Іван Семенович 1970 року на власні кошти побудував у рідному селі музичну школу, що мріяв перетворити в інтернат для обдарованих дітей. Козловський сам підбирав викладачів для цього навчального закладу і закупував обладнання. Кілька разів співак виступав з хором Мар'янівської музичної школи.

У Мар'янівці діє будинок-музей Івана Семеновича Козловського, де до сторіччя співака споруджено пам'ятник, що символізує палаючу свічку (автор – А. Ігнащенко).

Знявся в художньому фільмі «Поема про море» в ролі кобзаря.

Україна не забула свого сина. 2013 року створено художньо-концертний центр імені І. Козловського Київського національного академічного театру оперети.

Івана Семеновича Козловського не стало в грудні 1993 року. Народився в Російській Імперії, творив у Радянському Союзі, помер у Російській Федерації. Як вигадливо доля тасує колоду життя. А про своє життя Іван Семенович написав книгу «Музика – радість і біль мій».

Пішли зі сцени, а потім і з життя Сергій Лемешев, Іван Козловський. Не стало Анатолія Солов'яненка. На сучасному театральному небосхилі я не чую тенорів подібного масштабу. Це не означає, що їх немає. Їхнє місце в народній любові й обожнюванні зайняли «розкручені» естрадні співаки з теноровими голосами. Я не дорікаю артистам, просто змінилися часи. Тенори йдуть на естраду і співають «попсу». Безумовно, саме «попсова» естрада дає безмежні фінансові можливості і шалену популярність. Можна сказати, що «попса» великою мірою витіснила й підмінила в широких масах любов до оперного мистецтва. Дуже шкода! Узявся нагадати «нині суцим» на землі про видатні голоси минулого, аби нитка високого мистецтва не переривалася в щоденній дріб'язковій марноті.

Коли писав цю статтю, прочитав в інтернеті багато публікацій інших авторів. Абсолютна більшість – доброзичливі. Авторство вказано вкрай рідко. Я особисто Івана Семеновича не знав і тому скористався чужими матеріалами. Написав не для того, щоб вписати своє ім'я в мистецтвознавство золотими літерами – хотів лише нагадати, що з нами жив і творив великий співак і велика людина. У підготовці статті неоціненну допомогу та підтримку надала родина Козловського в особі внучки Анни і правнучки Софії. Анна Юрїївна переглянула текст і зробила критичні зауваження. Дуже допомогла солістка Большого театру, нині викладачка музичного училища Російської академії музики імені Гнесіних, Галина Чорноба. Вона особисто знала Козловського й багато разів виступала з ним. Її емоційні спогади про Івана Семеновича дали великий позитивний посыл під час написання. Дякую їм від щирого серця.

ПРОЗА, ПЕРЕКЛАДИ, РЕЦЕНЗІЇ**Марія Кодакова****МОСТИ ДРУЖБИ І ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ**

Олександр Астаф'єв. Українсько-польські літературні діалоги (фольклорна стихія, екзистенція, есхатологія). Київ: Талком, 2020. 560 с.

Книга вийшла за рекомендацією Вченої ради Міжнародної школи україністики НАН України під грифом Київського національного університету імені Тараса Шевченка й Міжнародної школи україністики НАН України у серії «Студії з україністики. Випуск XXVII». Науковий редактор – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України Ростислав Радішевський.

Одна із наскрізних проблем наукової діяльності Олександра Астаф'єва – українсько-польські літературні зв'язки, що він досліджує понад 20 років, починаючи від впливу Руського літопису на давньопольські хроніки й до літератури нинішніх днів (наприклад, творчість Ольги Токарчук).

Нова його книга присвячена українсько-польським літературним зв'язкам ХІХ–ХХ ст., зокрема впливу романтизму на українську та польську літератури.

Книга складається з трьох розділів. У першому «Фольклорна стихія українсько-польського пограниччя» увагу автора привертають такі проблеми, як функціонування української пісні та її вплив на літератури двох народів. Він вважає, що українська й польська літератури збагатилися й розширилися під впливом народної пісні. Наприклад, фольклорні двійники Сава Чалий і Сава Цалинський принесли з собою високе піднесення народної самосвідомості: на авансцену художньої літератури висунулися українські пісні й думи та їхні польські переклади, сюжет про пана Твардовського, образ народного героя Івана Гонти, пісенні мотиви русалок в поезії «української школи», образ Дунай-ріки. І тут є численні підстави говорити про контактні генетичні зв'язки між літературними явищами обох народів.

Ніколи раніше не спостерігалось такого широкого звернення представників «української школи» в польському романтизмі до українських мотивів, етнотопіки, історичних подій, легенд, реальних і казкових персонажів. Переплетення буденного із романтичним, романтичного із символікою помітні в багатьох творах польської літератури. Автор окреслює зміст і обсяг поняття «українська школа», порівнюючи його із дефініціями Івана Франка, Євгена Рихлика, Ростислава Радішевського та ін. Представники цього угруповання прагнули схопити й виразити великий обсяг подій на українсько-польських землях.

Новий ступінь зрілості української й польської літератур виявився у творах історичної та легендарної тематики. Автор досліджує такі явища, як екзистенційна топографія України в поемі «Марія» Антоні Мальчевського, готична поема «Канівський замок» Северина Гошинського, в основу якої покладено мотив «Пісні про Бондарівну». Його цікавить постать

козака Вернигори, примирителя української й польської народних стихійних сил і його розробка Міхалом Грабовським, події козаччини у творах Юзефа Богдана Залеського і Юліуша Словацького та ін. Із низки паралельних зіставлень автор висновує глибокий контекстуальний аналіз.

Ознаки всебічного зближення української й польської літератур досліджені у третьому розділі «Від українсько-польського романтизму до модернізму». Цілком очевидні спільні лінії шукань позначені витонченою аналітичністю в тематичних блоках «“Sonety Krymskie” Адама Міцкевича як українські реалії та інтертекст», «Міцкевичів Конрад: українські дискусії про валленродизм», «Культ Юліуша Словацького і “ревізія” пророків», «Польські джерела творчості Петра Гулака-Артемівського», «Останній із байроністів: українські метафори Леонарда Совінського», «Михайло Коцюбинський у Кракові: священні місця та міфічні ландшафти», «“Географія” у культурегерській діяльності Зузанни Целецької». Та це зовсім не означає, що в сучасному літературному розвитку відбувається таке собі перемішування» молекул, уподібнення структур і форм, що веде до втрати національної своєрідності братніх літератур. Зовсім ні, бо художні відкриття, зроблені в одній національній літературі, не можуть бути перенесені автоматично в іншу та сприйняті в готовому вигляді. Тут багато важить індивідуальна особливість творчої особистості письменника.

У четвертому розділі «Українсько-польські есхатологічні рефлексії ХХ століття» автор обґрунтовує життєво-моральні основи живописання словом і їхні типологічні збіги на прикладі багатьох творів української й польської художніх літератур. Назвемо деякі темарії книги: «Максим Рильський – перекладач «Pana Tadeusza» Адама Міцкевича», «Література степу: невідома доповідь Дмитра Донцова у Варшавському Пен-клубі 3 грудня 1931 року», «Юрій Липа – читач і критик польської літератури», «Рецепція української літератури на сторінках паризького журналу “Kultura”», «Поетична мова українського і польського авангарду», «Поезія Степана Бараньчака в Україні: людина – споживач соціальних штампів», «Візія культурного пограниччя у творах Ольги Токарчук».

Отже, книга Олександра Астаф'єва є справді вагомим явищем, у якому він прагне проникнути в ідейно-емоційне ядро й образну систему кращих творів української та польської літератур означеного періоду, зафіксувати типологічні збіги, переконливо показати поступ майстрів слова від точного відтворення життєвих реалій до естетичних принципів. Сьогодні, коли Україна переживає відродження своєї культурної totoжності, вибудовує суверенне суспільне й державне життя, вона має будувати мости дружби й взаєморозуміння із сусідами, зближувати національні літератури, показати перспективу українсько-польського літературного діалогу.

Ольга Смольницька

**«ТАМ ЗАМОК ПРЕГАРНИЙ, КАМІНЬ З ВАПНОМ, – / ХІБА ВІН НЕ ЛЮБО
ПІДНІС ШПИЛІ?»: ШОТЛАНДСЬКІ ІСТОРИЧНІ БАЛАДИ**

*Nemo me impune lacessit (лат.) – Ніхто не зачепить мене безкарно.
Шотландське геральдичне гасло*

*О Каледоніє! Суворий дикий край,
Співочих чад поезію плекай,
Брунатний верес і кошлатий гай,
О краю, де і гори й водограй!
Сер Вальтер Скотт*

(переклад з англійської Ольги Смольницької)

«Моя земля багата» (шотландсько-гельською «M' fhearann saidhbhir») – так нащадки скоттів самі кажуть про свій край. І мають рацію. Зокрема, Шотландія (або, як у різний час її називали – Альба і Каледонія) багатує на фольклор. Особливо – на балади. Фантастичні, любовні, історичні, сатиричні... Їх безліч.

Лишається дивуватися, скільки у різних культурах було діячів шотландського походження. Це не лише всім знані сер Вальтер (Волтер) Скотт – із клану Кемпбеллів – чи Роберт Бернз. Також це Джеймс Кук, Адам Сміт, Роберт Луїс Стівенсон (і шотландці – герої його творів, зокрема «Острова скарбів»), казкарі Джордж Макдональд, Дональд Біссет... Шотландське коріння мали Джордж Ноел Гордон Байрон, Артур Конан-Дойл, Томас Стернз Еліот (а його прямим предком була шотландська поетеса XVIII ст. леді Джин Елліот)... Письменників, артистів, військових, винахідників та інших – шотландців або тих, у кому є шотландська кров, – насправді безліч.

Які символи Шотландії? У першу чергу спадають на думку чортополох (thistle) і верес (heath). А ще це дзвіночки (bluebells), стокротка (скотс – daisie, gowan), горобина (rowan)... Також це гостролист, holly (Олена О'Лір переклала баладу, де фігурує цей символ) чи падуб. Ця вічнозелена рослина – ще й кельтський, а не лише англійський, тотем. Не можна було топтати ягоди гостролиста, бо взимку їх їдять малинівки – священні птахи. (Про цю пташку ви теж прочитаете в одній із балад). Ще вірили, що гостролист без колючок – «жіноча» рослина. І, безперечно, Різдво не обходилося без гостролиста.

А що сказати про чортополох чи будяк? За легендою, він став символом Шотландії під час однієї з битв із данами (вікінгами). Коли вночі вороги хотіли напасти на шотландський табір, один із них наступив на чортополох і скрикнув од болю. Шотландці прокинулися та встигли відбити напад. Звідси саме під чортополохом підписано латинське гасло (винесене в епіграф до цієї передмови): «Ніхто не зачепить мене безкарно». Ця рослина яскрава, дика, любить волю і може за себе постояти.

А взагалі шотландський герб – червоний лев на золотому полі (хоча традиційно відомий більше символ однорога – у британській короні). Однороги згадуються в перекладеній Оленою О'Лір баладі.

Що сказати про Шотландію в українському дискурсі? Якщо Роберт Бернз перекладався і перекладається (Ганною Дикою та ін.), то про інші твори (зокрема фольклорні), на жаль, так оптимістично не можна сказати. Як не прикро, але ні Максим Рильський, ні

Григорій Кочур, ні Микола Лукаш, ні Василь Мисик чи інші провідні зірки нашого перекладу не відтворювали українською мовою шотландських чи англійських балад (не кажучи про ірландські чи валлійські). Тому навіть відомі всім сюжети про Робіна Гуда лишалися в пам'яті або завдяки російським перекладам, або завдяки роману сера Вальтера Скотта «Айвенго», де легендарного розбійника названо Локслі й з легкої руки романтика (який досить вільно поводився з історичними фактами) перенесено в добу Ричарда Лев'яче Серце. У кращому разі це були переклади балад, зроблені Леонідом Первомайським, – але подвійні, «сліпі», тобто не з оригіналів. Тому ця добірка пропонує і сюжет про Робіна Гуда, але не англійський, а шотландський. Також довго Шотландія – від Роберта Бернза до фольклору – асоціювалася з перекладами Самуїла Маршака, що, звісно, мають багато чеснот, але, на жаль, не точні й не повні.

З українських перекладів шотландських балад відомі інтерпретації І. Франка (але з німецької мови), «сьомого неокласика» І. Качуровського, фаворит новітніх перекладів (здійснених з мови скотс, тобто оригіналу) – сер Вальтер Скотт (відомий не лише як романіст, але й збирач та автор балад – «Пісні шотландського Пограниччя»; ці тексти перекладені Оленою О'Лір («Трагедія Дугласів») і М. Стріхою («Напередодні Святого Йвана»). Із шотландських народних балад відома, зокрема, «Едвард» у перекладі М. Стріхи («Всесвіт», 2016, № 1–2, добірка «Англійські та шотландські балади», передмова перекладача). Із публікацій перекладів цих балад можна назвати журнал «Сучасність» (2012, ч. 7–8), антології М. Стріхи «Улюблені переклади» (2015, 2017). Узагалі дуже плідно і регулярно працює Олена О'Лір, якій уже належить великий корпус перекладених балад із зібрань В. Скотта, Фр. Дж. Чайлда та інших видань. І цей список увесь час поповнюється! Це сумлінні та філігранні переклади, які враховують особливості оригіналу. Перекладати з мови скотс, ураховуючи алітерації, внутрішні рими та інші особливості балад, важко, але ці переклади звучать як музика. Водночас вони зберігають історичний флер, шарм старовини – і читач переконається, що перед ним Шотландія, але українською мовою.

Шотландські балади досліджуються і теоретично, але часто трапляється, що тут теорія і практика поєднані. Наприклад, власний перекладацький коментар до балади розростається у повноцінну статтю. Або треба зробити переклад балади чи співанки для концепції. Із найновіших публікацій такого штибу можу назвати свої переклади. Це добірки в альманасі «Рідний край» (2017, № 1) – «Народні балади: Англія і Шотландія. Сакси і кельти» (на різну тематику); як ілюстрація до власної наукової статті – переклад із шетлендського діалекту, мови норн балади «Король Орфео (Шетлендська балада)» – своєрідної обробки античного сюжету про Орфея і Евридику («Наш український дім», 2017, № 2); у збірнику перекладів «Ars Translatica» (2017); у журналі «Київ» (2019, № 1–2) – добірку під заголовком «Ельфи, феї, чарівні тюлені: із шотландських фантастичних балад», відкриті статтею «Її Величність Балада» (де я спробувала схарактеризувати розвиток і особливості цього жанру в Шотландії, від кельтів до вікінгів і куртуазної доби). Також це наукові публікації, де ілюстративним матеріалом стали оригінали і різні переклади (зокрема мої). На практиці це й наші з Оленою О'Лір декламаційні виступи на різних літературних імпрезах («Скальди, ваганти та інші: мандрівка у поетичне Середньовіччя» у Музеї-квартирі Миколи Бажана, 2015), вечорах із шотландистики (традиційна Burns Night та інші заходи у Київському літературно-меморіальному музеї Максима Рильського, виступ із Ганною Дикою у Музеї Лесі Українки про українсько-шотландські зв'язки, тощо), виступи на кіплінгівських заходах... Але, звичайно, фольклор Шотландії такий різноманітний, що заслуговує на докладніше вивчення.

Українською публікувалися балади переважно любовні та фантастичні (хоча виокремити «чистий» жанр не завжди випадає: скажімо, «Трагедія Дугласів» – це і любовна, й

історична; так само «Напередодні Святого Йвана» має ознаки фантастичної, любовної та історичної). Сподіваюся, ця добірка відкриє й історію Шотландії.

Треба навести «путівник» для читачів цих балад. Зокрема, це орієнтир у титулах, які згадуються у перекладених баладах. Середньовічні кельтські, англо-норманські, власне, шотландські титули відрізнялися. Врахуймо ще добу – від X до XVIII ст. мінялися не тільки назви, а й права й обов'язки знаті.

У кельтів (X–XIII ст.) були мормери (*mormaer*) і тани (*thane*). Так, Макбет – і шекспірівський, і реальний (історичний), – до того як став королем, був таном. Норманське завоювання (XI–XIV ст.) принесло такі титули (перелік за ієрархією): граф (*earl*), феодальний лорд (*feudal lord*), лицар (*knight*), феодальний барон (*feudal baron*), есквайр (*esquire*). У середньовічних шотландців (XV–XVI ст.) були герцоги (*duke*) – цей титул застосовувався лише для членів королівської родини; графи; був лорд парламенту (*Lord of Parliament*), майстер (*master*) – спадкоємець графа чи лорда; лицар; феодальний барон; лерд; джентльмен.

Але треба детальніше пояснити ці титули. Наприклад, ерл – дослівно «граф». *Earl* – данське слово (від «ярл», *jarl*). Оскільки шотландці контактували з вікінгами, то шотландсько-гельською «граф» – *iarla* (звідси ірландська легенда про зачарованого нащадка Фітцджеральдів, Геройда Ярлу – «графа Джеральда» – реальну постать XIV ст.). Хоча норманське завоювання покінчило з англосаксонською аристократією, але англійський титул *earl* зберігся. Йому відповідає шотландське слово «мормер» (*mormaer*), яке може означати і князя. Мормер – найдавніший титул (з X ст.) королівського намісника, пізніше – найвищий у Шотландії. З XVII ст. у Шотландії найвище серед знаті стояв герцог (*duke*), за ним – маркіз (*marquess*, або *marquis*), а далі – граф (*earl*).

Або лерд (лейрд) – *laird*. Були баронства і лейрдства. У першій половині XIV ст. колишні тани стали баронами чи лердами, тобто втратили вагу титулу та інші права. Якщо тан був дуже відповідальним титулом, який надавав привілеї та мало чим обмежену владу, то барон чи лерд уже таких прав не мав. Тобто це були землевласники, схожі на наших поміщиків.

І, звісно, куди ж без лорда (*lord*), відомого нам з англійської історії та класики. Але у шотландців цей титул також був – і ви переконаєтеся, прочитавши балади. Цікаво, що титул лорда має стародавню історію. Дослівно «лорд» означає «той, хто зберігає хліб». А дружина лорда, «леді» (*lady*, шотл. *laddie*) – «та, що замішує тісто для хліба». Адже хліб у багатьох культурах (зокрема нашій) надзвичайно високо цінувався й до грошового обігу заміняв валюту і був синонімом майна, спадку і приданого!

Наші сучасники навіть дивуються, що шотландська культура близька їм. Це й символіка, і багате несвідоме, і лицарські замки, і боротьба за свої права – а ще обдарована, сувора і шляхетна вдача. Сподіваємося, перекладацька праця зі словниками, вивчення мови скотс у різних варіантах, дослідження шотландської культури з різних джерел і просто духовна відповідність кельтсько-германської культури дали свої плоди – і ви відкриєте для себе історичну Шотландію.

Балади від Олени О'Лір

Із «Пісень Шотландського пограниччя» (сер Вальтер Скотт)

ПІСНЯ ПРО БАНІТА МЕРРЕЯ¹

Еттрік-ліс – то прегарний ліс,
Дерев там багато при пишнім гіллі;
Там коза, і косуля, і олень, і лань,
І звірина у великім числі.

Там замок прегарний, камінь з вапном, –
Хіба він не любо підніс шпилі?
Два однороги на брамі його –
Не відвести очей взагалі,
Ще й портрет: кавалер поруч дами завмер,
Гостролист зеленіє в обох на чолі.

Зібрав там Баніт п'ятсот чоловік –
Війська королівські, війська чималі!
Молодці його вбрані в зелений шовк –
Не відірвати очей взагалі;
Він з його леді вбрані в шарлат, –
Хіба не живуть вони мов королі?

До шляхетного нашого короля,
В Единбург, де сидів він, дійшов поговорі,
Що з Еттрік-лісу Баніт зневажа
І його, і веселий увесь його двір.

«Клянуся, – мовив добрий король, –
Тим, хто гріх спокутував мій:
Чи в Еттріку королюватиму я,
Чи той Баніт – у Шотландії всій!»

Озвався сановний Гамільтон, лорд,
І каже шляхетному він королю:
«Владико, прийми від своїх двораків
Пораду одну, що і я поділю.

---

¹ *Bannit* (баніта) – термін з української судової мови XVI–XVII ст., що означав людину, позбавлену всіх прав, оголошену поза законом та засуджену до вигнання з держави (від лат. *bannire* – «засудити до вигнання»). Баніт міг належати до будь-якої суспільної верстви, відомо чимало банітів знатного роду, і тому це слово цілком відповідає шляхетному *outlaw* оригіналу. Перекладено за збіркою «Пісні Шотландського пограниччя» (упорядник – Вальтер Скотт, 1802–1803).

До Баніта посольство, я раджу, пошли, –
Нехай би службу тобі він ніс,
Зажадай, щоб служити він став тобі,
То й дістав би від тебе той вільний Ліс.

Відмовить – тоді завоюймо його,
А з ним і державу його лісову!
Або ж його замок зруйнуймо вщент,
А з веселої леді зробімо вдову».

І Джеймса Бойда покликав король
(Був братом ерла Аррану він).
Джеймс, наблизившись до короля,
Уклякнув і не вставав з колін.

«Добридень, Джеймсе! – мовив король. –
Передати слова мої мусиш ти,
До Баніта мусиш ти, в Еттрік-ліс,
Де мешкає він, чимскоріш іти.

Спитай, від кого він землі дістав
Чи якому владиці присягу приніс,
Зажадай, щоб служити він став мені,
То й дістав би від мене той вільний Ліс.

Хай руша в Единбург – для безпеки його
Заходів я усіх уживу,
А відмовить – тоді завоюю його,
А з ним і державу його лісову.

Присягни, що я замок його розвалю,
А з веселої леді зроблю вдову;
Перевішаю всіх його молодців,
Хай в якій би канаві настиг чи рову».

Джеймса Бойда король відпустив,
І в Еттрік-ліс той подався мерщій;
Коли спустився з Березових Круч,
Ліс він узрів у красі усій.

І оленя, й лань, і косулю, й козу,
І звірину у великім числі;
Він чув, як сміливо тятиви бринять
І поруч стріла проліта по стрілі.

Замок прегарний він розгляда, –
Він і не бачив таких на землі!
Два однороги на брамі його –
Не відірвати очей взагалі,
Ще й портрет: кавалер поруч дами завмер,
Гостролист зеленіє в обох на чолі.

З луками взрів він п'ятсот стрільців
Під стінами замку на Ньюарк Лі;
Усі вони вбрані в зелений шовк –
Не відірвати очей взагалі.

Вбрані в зелене усі були,
Лицар між ними – у повній броні,
З луком, на білому він румаку;
І я певен: їх лави струнки й міцні.

Так упізнав їх очільника Бойд
І шану належну йому віддає:
«Бережи тебе Боже, Баніте Меррей!
Твою леді та лицарство всеньке твоє!»
«Овва! Добридень, пане, тобі,
Посланцем королівським ти, певно, є».

«Король шотландський мене прислав
До тебе, Баніте шляхетних рис;
Скажи-но: від кого ти землі дістав
Чи якому владиці присягу приніс?»

«Ці землі – МОЇ! – відказав Баніт. –
Наді мною нема християнських владик;
Я у південців² цей Ліс відбив,
Як король з його лицарством був оддалік».

«Він жада, щоб дістав ти від нього той Ліс,
В Единбург явившись на рандеву;
А відмовиш – тоді завоює тебе,
А з тобою й державу твою лісову.
Розвалити твій замок поклявся він,
А з веселої леді зробити вдову;

Перевішає всіх він твоїх молодців,
Хай в якій би канаві настиг чи яру».
«О, слово чести! – Баніт відказав. –
Тоді від сорому я умру.

---

² Південці – англійці.

Перш ніж край мій прегарний загарба король,
Землю, яка найрідніша мені,
Багато поляже його двораків,
Геть помарніють їх леді сумні».

Його леді озвалася, гарна з лица,
І каже: «Від мене хіба тайкома
З'явився б на очі Баніт королю;
Боюся, чи тут віроломства нема.
По домівках хай лордів король ущедря,
В Единбурзі він жде мого пана дарма».

Джеймса Бойда Баніт відпустив,
І в Единбург повернувся він;
Джеймс, наблизившись до короля,
Уклякнув і не вставав з колін.

«Добридень, Джеймсе! – мовив король. –
Що ж то за ліс той Еттрік-ліс?»
«Ще ніколи не бачив ніхто,
Щоб ліс де-небудь прекрасніший ріс.

Там олень, і лань, і косуля, й коза,
І звірина у великім числі;
Там замок премилый, камінь з вапном, –
Хіба він не любо підніс шпилі?

Два однороги на брамі його –
Не відвести очей взагалі,
Ще й портрет: кавалер поруч дами завмер,
З гостролистом зеленим вони на чолі.

Зібрав там Баніт п'ятсот чоловік –
Війська королівські, війська чималі!
Молодці його вбрані в зелений шовк –
Не відірвати очей взагалі;
Він з його леді вбрані в шарлат, –
Хіба не живуть вони мов королі?

Він каже, що Ліс той належить йому,
Він у південців його відбив,
І так, як відбив його, так захистить
Від усіх християнських його королів».

«Попередь мені Пертшир, і Ангус, і Файф,
І Лотіани всі три повідом,

І коня мені! – крикнув шляхетний король. –
Бо в Еттрік-ліс я їду притьмом».

Тоді до Баніта чутка дійшла,
В Еттрік-ліс, де він пробува,
Що король наступа – в небезпеці він сам,
А з ним і держава його лісова.

«Клянуся, – мовив тоді Баніт, –
Клянуся, й від слів своїх не відступлю:
Май на своєму я боці лиш трьох –
Обійдеться дорого це королю!»

Потому він покликав гінців
І звелів поспішати до різних сторін:
«До Голлідея один із вас їдь,
Того, що владичить у Коргеді він.

Він же мій небіж, син сестрин;
Проси, хай підмогу мерщій виставля!
Король наступає на Еттрік-ліс –
І з рук у нас упливе земля».

«Що чути? Що чути? – питав Голлідей. –
Що твій господар повідомля?»
«Недобре: підмоги твоєї проха, –
Ворог смертельний він короля».

«О, слово чести! – гукнув Голлідей. –
Жаль через це бере і мене,
Бо якщо він утратить Еттрік-ліс,
На прегарний мій Моффетдейл зазіхне.

Короля з п'ятьмастами я стріну людьми,
А буде змога – й у більшім числі,
І, перш ніж прегарний загарба він Ліс,
Поляжемо всі ми на Ньюарк Лі!»

Іншого кличе Баніт гінця
І велить йому вирушати мерщій
До Ендрю Меррея, в його Кокпул:
«Добродій цей – мій кузен дорогий;
Загадай, аби на підмогу мені
Прибув він у всій потузі своїй».

«Нелегко це, – Ендрю Меррей сказав, –
Чи легко це, ти собі розтовчи –

На короля у короні йти,
Свій край небезпеці піддаючи!
Однак, якщо не прибуду вдень,
З ним перестрінуся конче вночі».

До сера Джеймса Меррея в Треквайр
Швидко дійшла новина здаля:
«Що чути? Що чути? – питав Джеймс Меррей. –
Що твій господар повідомля?»

«Шкода й казати! Відомо ж тобі,
Що ворог смертельний він короля,
А той наступає на Еттрік-ліс –
І з рук у вас упливе земля».

«Та слово честі, – гукнув Джеймс Меррей, –
Буду з Банітом я до кінця,
Король мої землі давно роздав –
Гіршого це мені не обіця».

Король наступав через Кеддон-брід,
І цілих п'ять тисяч із ним чоловік;
Перед ними простерся дрімучий Ліс,
І страх у їхні серця проник.

Озвався сановний Гамільтон, лорд,
І каже шляхетному він королю:
«Державцю, прийми від своїх двораків
Пораду одну, що і я поділю.

Загадай, щоб тебе в Перманскорі він стрів
Разом із лицарями чотирма;
П'ять ерлів у почті буде твоїм, –
Для вшанування нагода пряма.

А відмовить – тоді завоюєм його,
А з ним і державу його лісову;
Не матиме більше з Мерреїв ніхто
Еттрік за власність свою родову».

І мовив хоробрий лорд Боклю,
Непоступливий він і суворий пан:
«Для короля до Баніта йти –
Це гідність принизити власну і сан.

Той чоловік, що загарбав Ліс,
Його ж годує грабіж і розбій!

Тож уперед! З вогнем і мечем
Ми рушимо вслід тобі, владарю мій,
А відступлять лорди твої двірські –
Прикордонці наші підуть у бій».

Тоді проказав шляхетний король,
Зирнувши лукаво навкіл як стій:
«Припни язика, сере Вальтере Скотт³,
Краще мовчи про грабіж і розбій:
Пильнуй тільки власних кожен корів –
До краю клан зубожів би твій!»

Якогось пана покликав король –
Був королівським хорунжим він –
Джеймс Гоп Прінгл із Торсонса це,
Уклякнув він і не вставав з колін.

«Добридень, Джеймсе Прінгле, тобі!
Передати слова мої мусиш ти,
До Баніта Меррея ти мусиш, атож,
В осідок зухвальця того, іти.

Звели, щоб мене в Перманскорі він стрів
Разом із лицарями чотирма;
П'ять ерлів за почет буде мені, –
Для вшанування підстава пряма.

А відмовить він і не зробить цього –
Хай не жде, що піду я на мирову!
Не матиме більше з Мерреїв ніхто
Еттрік за власність свою родову».

Перед хвацьким Банітом Джеймс постав
І шану належну йому віддає.
«Добридень, Джеймсе Прінгле, тобі!
То король мені шле послання своє?»

«Він велить, щоб його в Перманскорі ти стрів
Разом із лицарями чотирма;
П'ять ерлів у почті буде його,
Не більше, – це воля його пряма.

А відмовиш ти і не зробиш цього
(Своїми я все іменами назву) –

---

³ Вождь клану Скоттів, про якого йдеться у передмові до балади, як можна припустити – один із предків письменника Вальтера Скотта.

Пишний твій замок розвалить він,
А з веселої леді зробить вдову.

Він спустить на тебе з вогнем і мечем
Дойд прикордонних – псячу людву;
Не матиме більше з Мерреїв ніхто
Еттрік за власність свою родову».

«Нелегко це, – відказав Баніт, –
Чи легко це – ти собі розтовчи:
Дарма, що сам я зазнаю втрат, –
Нащадки аби не пішли в прохачі!

Життя молодців моїх, сльози вдови –
Ось яка мука пече мене!
Коли на скривавлену землю впаду,
Обернеться замок на місце сумне.

Старий Голлідей, молодий Голлідей –
Вам зі мною іти обом,
Ендрю Меррей і сер Джеймс Меррей –
Нас не буде більше числом».

Вони, наблизившись до короля,
Уклякнули і не вставали з колін:
«Помилуй, шляхетний королю, в ім'я
Того, хто прийняв на дереві скін!»

«Такого ж помилування і ждїть, –
Повісять усіх вас – і заводїя!»
«Хай Бог боронить, – Баніт відповів, –
На більшу милість надїявся я!
А ні – на шляху в Единбурзький порт
Прорідиться, гадаю, варта твоя.

Прегарного Еттрік-лісу земля –
У ворогів її я відбив;
І так, як відбив її, так захищу
Від усіх християнських її королів».

Загули двораки довкруг короля,
Що жаль їм Банітової голови.
«Одначе помилуй, владико, мене!
Ласку свою мені яви!

Від замку свого тобі дам я ключі,
Дасть леді благословення сестри, –

Тільки шерифом Лісу мене
І всіх нащадків моїх сотвори».

«Від замку свого ти даси ключі,
А леді – благословення сестри?
То Еттрік-лісу шерифом будь,
Допоки дерева ростуть догори;
Якщо не зрадите ви короля,
Недоторканні мої дари».

«А як же, владико, мої молодці?
Вернись – звинуватять у зраді мене.
Краще я землю втрачу й життя,
Ніж товариство мені дорікне».

«Чи твоїм молодцям дороге життя?
А про їхнє прощення подбаю я сам, –
Свої землі назви, де живуть вони,
І я їх тут же тобі ВІДДАМ».

«Філіпо прехороше – по праву моє⁴,
І Левіншоп – також, далєбі;
Фаулшилз, Ньюарк і Тінні увесь
Стрілою і луком здобув я собі.

Ще маю маєтки свої родові,
Генгінгшо і Ньюарк Лі,
І в хащі Лісу багато садиб,
Та назв їх не знаю я взагалі».

Ключі від замку він дав королю,
А леді – благословення сестри;
Шерифом Еттрік-лісу він став,
Допоки дерева ростуть догори;
І тільки б не зрадив він короля –
Недоторканні оті дари.

Чи хто коли-небудь чував про таке,
Аби подібний Баніт між людей
Дістав таку ласку від короля,
Як з вільного Лісу БАНІТ МЕРРЕЙ?

З мови скотс переклала Олена О'Лір

---

⁴ У цьому рядку й наступних ідеться, очевидно, про те, як Баніт проходить через церемонію феодальної інвестиції, передаючи свої володіння в руки короля й одержуючи їх назад, щоб посісти їх від його імені – як свого зверхника. – *Прим. В. Скотта.*

ДЖОНІ АРМСТРЕНГ

Хто лордам, хто лердам хвалу воздає
Та іншим, що титули мають дзвінкі,
Але джентльмена оспівую я,
Ще званого лердом Гілнокі.

Ласкавого пише король листа
Власноруч, у лагідності своїй,
І Джоні Армстренгу шле його,
Щоб на бесіду з ним той прибув мерщій.

Армстренг і Еліот разом зійшлись,
Усі в їхніх кланах – відважні такі:
«Верхи зустрінемо ми короля
І в безпеці доправимо в Гілнокі».

«Подайте кролятину та каплунів
І несіть з олениною таці важкі;
Тут ми прийматимемо короля, –
Відобіда він, думаю, в Гілнокі!»

На Ленггольмські плавні вершники мчать
І преломляють щосили списи;
Дами з високих вікон зорять:
«Господи, наших мужчин спаси!»

Як Джоні наблизився до короля,
А з ним – його молодців загін,
Скинув берета король перед ним,
Бо думав, що то король, як і він.

«Чи сподіватись, владико, мені
Й моїм відданим людям на ласку якусь?
Бо Джоні Армстренг – моє ім'я
І підданцем я вашим, володарю, звусь».

«Пішов, пішов ти, зраднику, геть!
Цієї ж хвилини з очей мені згинь!
Зрадникам я не дарую життя
Й ради тебе своїх не зміню повелінь».

«Пошадіть, мій королю, володарю мій!
І гарний же дар дарую я вам, –
Четверо й двадцяттеро румаків,
Молочно-білих політків, дам.

Молочно-білих я дам румаків,
Що іржуть і басують на дотик острог,
І стільки англійського золота дам,
Скільки нав'ючиться на чотирьох».

«Пішов, пішов ти, зраднику, геть!
Цієї ж хвилини з очей мені згинь!
Зрадникам я не дарую життя
Й ради тебе своїх не зміню повелінь!»

«Поцадіть, мій королю, володарю мій!
І гарний же дар дарую я вам, –
Чотири й двадцять робочих млинів,
Що мелють мені цілорічно, дам.

Цілих чотири й двадцять млинів,
Що для вас молотимуть цілий рік,
І стільки пшениці червоної дам,
Скільки до їхніх улізе засік».

«Пішов, пішов ти, зраднику, геть!
Цієї ж хвилини з очей мені згинь!
Зрадникам я не дарую життя
Й ради тебе своїх не зміню повелінь».

«Поцадіть, мій королю, володарю мій!
І щедрий же дар дарую я вам, –
Четверо й двадцяттеро небожат,
Що за вас хоч-не-хоч воюватимуть, дам!»

«Пішов, пішов ти, зраднику, геть!
Цієї ж хвилини з очей мені згинь!
Зрадникам я не дарую життя
Й ради тебе своїх не зміню повелінь».

«Поцадіть, мій королю, володарю мій!
І славний же дар дарую я вам, –
Звідси до Ньюкасла-града усі
Щорічну данину платитимуть вам».

«Пішов, пішов ти, зраднику, геть!
Цієї ж хвилини з очей мені згинь!
Зрадникам я не дарую життя
Й ради тебе своїх не зміню повелінь».

«Ви брешете, брешете, – він відказав, –
Хай король ви і вище за всіх стоїте!

Не любив я нічого в своєму житті –
Смію сказати чесно про те, –

Лиш гарну жону і баского коня,
Ще й пару хортів, що женуть дичину, –
Та в Англії знайдеться хліб мені й сіль,
Якщо до ста років я дотягну!

Отам-таки знайдеться хліб мені й сіль,
І яловичини теж досхочу,
Але не закине шотландська жона
Жодної шкоди мені, втікачу.

Під льодом холодним шукати окріп –
Це, безперечно, нестяма з нестям;
Я про краплю жалю безжальність молю,
Тож себе пожалію й людей своїх сам!

Та знай я, лишаючи рідний дім,
Як зле ви зі мною поведетесь,
На Пограниччі б я запанував
Попри могутність і вплив ваш увесь!

Знай англійський король, що схопили мене, –
О, радість була б це для нього яка!
Бо колись його сестрича я убив
І об груди його розстрошив дрюка».

На Джоні кушак горить, наче мак,
Злотом розшитий уздовж і вшир,
Ще й у лелітках злотних відтак, –
Красою предивною вабить зір.

Дев'ять китиць на шапці його,
І кожній – триста фунтів ціна:
«В що цей хлюст поціля, що є в короля, –
В корону й почесний меч? – хто зна!

Де блискучі ці китиці, Джоні, ти взяв,
Що так хвацько спадають тобі на чоло?»
«На полі брані добув я їх,
Де, жорстокий королю, вас не було.

Мені б румака мого й добру броню
І скочити, як зазвичай, до сідла –
Сто років було б тільки й мови про те,
Яка з королем у нас зустріч була!

Хай Бог тебе, Кірсті⁶, мій брате, хранить!
Лердові Менджертона – віват!
На Пограниччі хоч скільки живи –
Не побачиш, як верхи скаче твій брат!

І хай Бог тебе, Кірсті, мій сину, хранить,
Що з няньчиних ще не встаєш колін!
І ти також сто років живи,
Та кращим за батька не буде син.

Прощай же, мій Гілноку, пишний палац,
Умурований в Ескові береги!
Якби я прожив ще бодай сім літ,
Позолотив би тебе навкруги».

У Карлінріггу був страчений Джон
Та весь його відважний загін,
І Шотландії серце невтішне було,
Узрівши стількох сміливців загин, –

Бо вони берегли свій коханий край
Від англійців! Ніхто їх не переважа:
Доки Джоні на Пограниччі жив,
Там не ступала нога чужа.

Балади від Ольги Смольницької

Літературна балада

ТОМАС КЕМПБЕЛЛ

(Thomas Campbell, 1777, Глазго – 1844, Булонь, Франція)

Від перекладачки

Цей поет – один із засновників Лондонського університету. На свій час відомий як плідний автор балад.

Пропонована балада написана під час перебування поета як домашнього вчителя в західній гірській Шотландії (Highlands). Ці відвідини були плідними для натхнення. Балада «Гленара» (як і деякі інші цього періоду) була створена у період відвідування острова Малл (англ. Isle of Mull, шотл.-гельськ. Muile) на Гебридах. Можливо, сюжет узятий з почутої автором легенди.

Цей вірш являє собою певні труднощі у перекладі. Мова, якою написаний текст, не скотс, але й не літературна англійська (через наявні короткі форми й окремі кельтські лексеми). Основне завдання полягає у відтворенні вузьколокальних реалій, згадуваних у

---

⁶ Крістофер.

творі. Так, на початку згадано слово *riùgach*. Ця шотландсько-гельська лексема має ще варіанти *riùbairich*, *Seól Mór*. У шотландській Верховині – це один з народних співів, чия назва дослівно означає «[гра] на волинці» (у поетичному перекладі «туга волинки»). Або слово *saig*, уживане заголовним героєм, – це піраміда з каміння. Гленара просить у свого клану дозволу скласти гробницю з каміння саме на обраному місці.

Сюжет балади вкладається в рамки цього жанру: трагічна подія, чарівний сон, таємне кохання позитивного героя до позитивної героїні (жертви антигероя). Атмосфера нагнітання жаху (куди додається опис бурі) і змова проти злочинця довершують картину. Згадування про скелю, де Гленара залишив прекрасну Еллен з Лорну (*fair Ellen of Lorn*), і страшний океан, а також шотландський пейзаж з неодмінними атрибутами (гори, (вересове) пустище – *moor*, верес, древній дуб) – також закон жанру. Цікаво, що Гленару супроводжують саме родичі дружини, а рідня героя не згадується. До того ж про Еллен сказано, скільки вона родом (і, певно, Лорн – її маєток, чия назва замінює героїні прізвище), натомість «прізвище» Гленари не вказується.

Цілком можливо, що введений у дію рятівник Еллен насправді знав правду про «смерть» дружини Гленари, і просто розповідає правду у формі сну. Такий прийом частий у народних казках – наприклад, англійська казка «Містер Фокс», де засватана за сусіда леді Мері дізнається про те, що він убивця (причому, сучасною мовою, маніяк), і при всіх потім викриває злочинця, переповідаючи побачене у формі сну, наприкінці демонструючи відрубану Фоксом руку нещасної жертви (і після цього брати леді Мері вбивають антигероя). Або дуже схожа казка братів Грімм про нареченого-розбійника, де героїня аналогічно викриває вбивцю, розповідаючи начебто сон. Але в баладі чомусь не згадується про подальшу долю Гленари, тоді як Еллен рятують. Зрозуміло, що на злочинця чекає покарання (вочевидь, страта), але автор чомусь не наводить опису цієї перспективної для балад моторошної картини: убивця наче сходить зі сцени.

Розмір і римування вірша подібні до балади Гете «Вільшаний король». У перекладі збережено довгі рими в останніх двох рядках першої строфи.

ГЛЕНАРА

Чи тугу волинки вам чуть у вітрах,
Де лави ідуть в голосінні й плачах?
Це вождь, це Гленара, оплакує милу,
Скликає свій люд на прощання й могилу.

У лавах ридальних ступа на чолі,
А кривні ідуть без сльози взагалі;
Загорнуті щільно у пледи вони,
Не зводячи зорів, ідуть мовчазні.

В мовчанні минають пустир і бескет,
І верес, де древнього дуба намет.
«Гробниця камінна – тут пам'ятний знак.
Чому ж мовчите? – жорстко вождь мовив так. –

Скажіть, вимагаю! бо жінки ви клан –
Чом хмурите брови, ховаєте стан?»

Спитав їх суворий глава – та без слів
З них кожний кинджал під полою відкрив.

«Вві сні бачив леді я гріб кам'яний, –
Сказав гнівно родич, а голос – гучний, –
Порожня труна – там немає жони;
Гленаро! Гленаро! мій сон поясни!»

Відхлинула кров у Гленари з лица,
Розкрито гробницю – немає мерця;
І родич з презирством гучніше сказав,
Бо Еллен із Лорну він юним кохав:

«Вві сні бачив леді я муки презлі,
Бо вождь наш покинув її на скалі,
Там, де океан завива в глибині;
Гленаро! Гленаро! мій сон поясни!»

У прах пав зрадливець, на землю впада,
Повідав, де Еллен прекрасна стражда;
Спасли її там, де реве океан –
О Еллен із Лорну, твій славиться клан!

1837

Народна балада

ВІЛЛІ І ДОЧКА ГРАФА РИЧАРДА

Від перекладачки

Про Робіна Гуда відомі здебільшого англійські сюжети (адже знаменитий Шервудський ліс, Ноттінгем та інші локуси, пов'язані з цим героєм, – це Англія), тому цікаво, що і у Шотландії мовою скотс складала балади про легендарного розбійника. Назвати їх історичними можна умовно, але прототипи у Робіна Гуда справді були.

Ця балада – про народження Робіна Гуда. Пізніший, «облагороджений» її варіант описує, що батько заборонив дочці шлюб з Віллі, тому що той був саксом, а його кохана – норманкою. Ця версія приписує шляхетне походження й самому Віллі; закохані таємно вінчаються. У перекладеній баладі неодноразово сказано про присягу. Якщо реалії шотландські, то стає зрозумілим давній звичай таємного шлюбу: молоді підписували шлюбний контракт, не вінчаючись і не ставлячи до відома батьків. (У Шотландії практикувалися різновиди «ірегулярних» шлюбів). Можливо, такий звичай – відгомін язичництва. Проте у XVIII ст., у добу Роберта Бернза, це вже відійшло й потім було заборонено, оскільки незареєстровані стосунки призводили до ошуканства дівчат.

У цьому творі – мотив чудесного народження Робіна: по-перше, він незаконний син (і це ганьба його матері), але граф визнає його, тому що треба було продовжити рід. (Якби народився не син, а дочка, невідомою була б реакція графа). По-друге, герой народжується в зеленому лісі, де його охороняють тотемічні сили. По-третє, навіть ім'я дають не

християнське, а язичницьке: robin (лат. rubens, «червоний») означає «малинівка». У тексті не сказано про пташку, тому що це було і так зрозуміло тодішнім слухачам; граф просто каже, що назве внука Робіном, бо той народився в лісі. Ім'я можна було пояснити і зменшувальним від «Роберт». Народження Робіна подібне до описаного в казках. Отже, ім'я на честь пташки дають або тому, що син незаконний і нехрещений, або якраз на честь тотема. Можливо, це язичницький звичай давати кілька імен: відоме для всіх і – таємне.

Прізвище «Гуд» (Hood) означає «каптур» (вочевидь, розбійник приховував обличчя). Але у баладі це пов'язано зі словом wood, «ліс».

Робін-малинівка – улюблений герой англійського фольклору і дитячої класики. Це добра і весела пташка, яка гарно співає і турбується за свою родину. Але в британських святкових ритуалах Робін – це малинівка, кельтський тотем, який пожирав людей. Як пише Р. Грейвз у «Білій Богині», антагоністом Робіна був корольок, кельтський Бран, але Робін знаходив цю пташку і вішав: ««Хто спіймає королька?» – крикнув Робін Боббін». Цікаво, що спочатку Robin означало барана. А потім баран переіменувся на малинівку, малинівка – на божество, а божество – на Робіна Гуда. (Є версія, що чернець Тук одним зі своїх божественних предків має Дагду, діва Маріан – і Діву Марію, і язичницькі божества...)

У тексті недарма згадана лілея: спочатку з нею порівнюється графська дочка (цікаво, що імені її не згадано), а вдруге – сказано, що Робін народився там, де прекрасна лілея (квітка названа в однині). Лілея – квітка Богоматері. В інших баладах сказано, що Робін присягнувся жаліти жінок на згадку про Діву Марію. Можливо, у перекладеній баладі обіграно мотив непорочного зачаття, проте знижений.

Реалії цього твору вже куртуазні (зокрема типово-романтичний епізод утечі з вікна), проте відчувається архаїчна основа – наприклад, віщий сон батька.

О, Віллі жвавий жевжик був,
Як повнолітнім став –
До графа Ричарда найнявсь
За плату і до страв.

Була єдина в Ричарда дочка,
Як лілія прекрасна,
І присягнулись молоді
На вірність повсякчасну.

І от улітку ніч була,
Як листя у розмаю,
А Віллі леді стрів свою
Самотньо у гаю.

«О Віллі, одяг мій тісний –
А вільним був раніш;
І в'яне врода й відцвіта,
І не пишаюсь більш.

Та як мій батько все збагне
Про присяги міцні, –
Тоді мигцем повісить він
Тебе на цій стіні.

Та, Віллі, під вікном чекай,
Коли смеркать почне,
В обійми ти мене злови,
Зведи униз мене».

І як смеркати почало,
Йде Віллі до вікна,
І там, де місяць засіяв,
Вже дивиться вона.

Без страху на шарлатний плащ
Зістрибує вона,
А Віллі жвавий жевжик був,
Зловив її з вікна.

Й вони пішли у зелен-ліс,
Не щезла ночі мла –
І леді красного синка
У травах привела.

Як спала ніч, і засвіта, –
І соняшного дня
Граф Ричард пробудивсь од сну,
Підвівся зі снання.

І кличе слуг він молодих –
І двох, і цілу рать:
«Де люба доня, чом вона
Не йде мене вітать?»

Кошмар я бачив уночі –
Господь нехай спасе!
Я бачив, що мою доньку
У твань морську несе.

Дочку знайдіть, хоч неживу,
Хоч хвору, хоч з гробів!
Я клятву дам незламну вам:
Повішу всіх без слів!»

Шукали тут, шукали там,
Обстежили доли й гаї;
В зеленому лісі нарешті знайшли,
Синочок в обіймах її.

А граф пригорнув прехороше дитя,
І ніжно цілує хлоп'я:

«Повісити батька хотів я твого,
Та неню твою люблю я».

Він знову і знов пригортає дитя:
«Мій внучку, тебе заберу,
Назве тебе люд, як пташа, – Робін Гуд,
Бо ти народився в бору».

Багато співають людей про траву,
Багато пісень для зерна,
Багато про Робіна Гуда пісень,
А звідки він – мало хто зна.

Не в замку народився він,
Не пишна де господи,
Але в зеленому гаю,
Там, де лілеї врода.

Василь Бондар

ОСТАННЄ ПОБАЧЕННЯ Й ПЕРША ЗУСТРІЧ (СПОМИН ПРО МИКОЛУ КРАВЧУКА)

Середина літа, середина липня. Торік. Ми з племінником Олегом подались велосипедами в довколишні села на межі рідних-найрідніших моїх областей Київської та Вінницької. Це як ритуал щорічного мого літування в Теліжинцях. І крутив я педалі в Ситківці та Голодьки з метою визначеною (провідати могилу рано згаслого свого шкільного товариша), а заодно ще й поблукав стежками-дорогами дитинства Миколи Кравчука.

Письменник народився в Ситківцях. Назви цього села ви не знайдете сьогодні на мапі не те що України, а й Тетіївського району. Як неперспективне, чи ще яке там, його приєднали до Голодьок (символічна для радянського часу метаморфоза наймення), і давно вже сільрада тут одна, аптека одна, школа одна... Але цвинтарів два: голодьківський і ситковецький – саме вони та ще пам'ять старожилів свідчать про колишні окремі села. На ситковецькому цвинтарі я надивився хрестів із прізвищем Кравчук. А ще з багатьма іншими прізвищами, які зустрічаються у новелах письменника: Соколик, Безверхий, Вістяка...

Через кілька днів, того ж таки торішнього липня, у тетіївській затишній квартирі Кравчуків у будинку на косогорі, на другому поверсі, з якого відкривається мальовничий краєвид на лісовий масив Чагарі за вузькою, зарослою очеретом і лепехою, річечкою Дібрівкою, я розповідав Миколі Івановичу про ті велосипедні мандри і слідопитські пошуки. І він щиро сміявся з моїх зухвало-жартівливих висновків: «Так що, виявляється, ніякий ви, Миколо Івановичу, не письменник, якщо Вас не знають у рідному селі». Бо розпитував я односельців про місце, де стояла хата колгоспного бухгалтера Івана Кравчука, нам кивнули на куток роздоріжжя, яке розбігається у всі напрямки від просторого степка майже в центрі колишніх Ситковець. А коли постукався у хвіртку й, не дочекавшись запрошення, сам зайшов на безлюдне подвір'я, далі у розчинені навстіж одні двері будинку, другі, треті й десь з далекої глибини ошатної оселі нарешті вийшла молода дівчина й підтвердила, що її прізвище – Кравчук. А потім стонула плечима на питання про письменника-однофамільця. І мені стало трохи образливо за нинішню молодь...

– Сьогоднішня молодь нічого не читає! – категорично казав Микола Іванович, різким жестом руки знімаючи найменші сумніви. – Нікому сьогодні не потрібне те, над чим ми з тобою мучимось! Ні-ко-му!

Справді, письменник в останні свої літа був розчарований життям, негараздами в державі, дуже болісно сприймав гризню в найвищих ешелонах української влади. А отже, нерідко ставав таким зятим песимістом, що аж незручно було його слухати.

Ось витяг із його останнього листа, написаного 10 травня нинішнього року, за десять днів до відходу: «Я давно-давно розчарований життям і роками перебуваю в затяжній депресії – про це я вже не раз писав останнім часом у кожному листі до тебе, Васильку. Для доказу-ілюстрації мого стану цитую запис із моєї записної книжки ще за квітень 2003 року:

Абсолютна порожнеча! І як писав О. Гончар, “космос самотності”! Ні бажань, ні цікавості. Обірвалися останні нитки, що якимось ще зв'язували мене з цим остогидлим світом – літробота тепер не потрібна, не цікава. Утома. Сон. Ірреальність. Невже вимучили хвороби? Такого ще зі мною не було. Як же існувати далі, якщо доведеться? (А до “циганського” строку ще 6 років!)».

І ще один, ближчий запис – квітня 2007 року:

«А дні повторюються з одноманітною точністю. І знову – нестерпна порожнеча. Не хочеться навіть читати нічого, слухати щось по радіо (я вже не згадую писання). Немає за що зачепитися. Все не потрібне, не цікаве, все зроблено. Лишилися одні невиліковні болячки. Втомився жити (може, в мене не глибока депресія, а хвороба “tetua vita” – відраза до життя?). Стан такий, наче прощаюся з усім, готуюся до відходу назавжди... Нічого не шкода, тільки дуже шкода лишати на цьому світі самотньою мою маленьку, хвору, безпомічну, беззахисну Люду».

У пору того запису він не відав, що Люда, найдорожча його, єдина й незамінна Людмила Пилипівна попрощається із земним буттям попереду нього, чим спричинить фактично самовільний і самоусвідомлений його гріх. Коли після шести лікарняних днів у березні її не стало, життя взагалі втратило для нього всякий сенс. І він не захотів пристосовуватись, вчитись жити без неї, яка була поруч півстоліття. Може, й лишались краплі сил, але для чого?

А того торішнього липневого післяобіддя, коли ми востаннє бачились, він і жартував (над собою також), і спрагло розпитував, як завжди приготувавши до зустрічі цілий список запитань, аби чогось не пропустити. А що вже розказував (наче писав на ходу) – аж дружина гамувала його балакучість, на що Микола Іванович усміхався приязно: «Я в батька вдався – він оповідач був незрівнянний: куди мені!..» Уявляю собі.

Якби записував він свої розповіді, то його літературний ужинок був би у кілька разів більшим. Але він був надто вимогливим до себе: навіть те, що вже було апробоване читацькою увагою, не завжди заводив до книги вибраного, яка за життя виходила не раз («Жито», «Криниця під вікном», «Новели»). Іван Гнатюк в останній свій рік зателефонував мені несподівано й сказав, аби я взяв на зберігання півтори сотні Кравчукових листів. Вони чверть століття тепло й душевно товаришували, політв'язень-бандерівець із Борислава і безпартійний директор школи, згодом рядовий учитель із Київщини, шукали чи не щороку можливості надивитись один на одного та наслухатись – в Ірпені, в Києві, в Одесі, гостювали один в одного, а насамкінець, уже дідами, погиркались затято через якусь там незначну дрібницю. «Кожен його лист – новела», – карбовано оцінив епістолярій Кравчука Іван Федорович (Гнатюк), погамувавши в собі образу й гонор водночас.

Мені про це не треба було казати, я сам про це знав давно, бо ми регулярно писали один одному листи протягом тридцяти років. Не раз Микола Іванович ображався, як дитина, коли я затримувався з відповіддю, бо сам він озивався майже з німецькою пунктуальністю. А листування наше почалося з того, що влітку 1979-го я, студент столичного університету, прочитав у «Літературній Україні» оповідання поета з Миколаєва, всуціль списане з Кравчукових «Гостей» – плагіат стовідсотковий, лиш імена та професії героїв замінено; прочитав і подивувався, а ще більше подивувався письменник, бо пропустив у літніх мандрах те число «ЛУ»...

До того ми вже були знайомі. Познайомила нас тетіївська районна газета «Ленінські заповіді», в якій я надрукував кілька своїх образків, а Микола Іванович їх помітив і сказав про це редактору. Розшукав я письменника, яким уже тоді зачитувався і гордився, за місцем його тодішньої роботи – у Тетіївській середній школі № 2: стояв на коридорі горішнього поверху коло вікна й поглядав на двері класу, з яких по закінченню уроку мав першим вийти учитель української літератури. Цей момент чекання мені дуже запам'ятався якимсь бентежним хвилюванням – наче відчував підсвідомо, з якою людиною зводить мене доля на тривалі приятельські літа.

Він повів мене одразу до себе додому: у тісеньку трикімнатну квартиру на першому поверсі будинку неподалік школи. Того дня чи не вперше в житті я пізнав радість людського спілкування, про що так мудро мовив колись французький класик. Микола Іванович запропонував мені читати вголос принесене оповідання, і робив я це, здається, уперше, аби згодом озвучення написаного стало правилом, що дає можливість явно зауважити фальш чи задирки прозового тексту. І сам він тоді читав уголос коротенькі етюди, ще не публіковані. Вони зачарували мене живописністю зображуваного, стислістю фрази, точністю слова і тим внутрішнім, захованим поміж буденними словами настроєм, під впливом якого в тебе мимоволі зволожуються очі. Майстерність, якої досягає рідко який прозаїк. А чи з нею треба народитися?

Три десятки років усного спілкування (кожного разу, провідуючи рідну сторону, я не оминав найдорожчих мені людей у Тетієві, Кравчуків), спілкування нашого письмового (понад дві сотні листів з одного й другого боку) – це книга взаємної любові, щирості, зацікавлень. Кажу насамперед так про Миколу Кравчука, а сам я намагався бути схожим на нього, бо все, майже все мене в ньому захоплювало: інтелігентність, начитаність, працелюбність, увага до світу й до найближчого оточення, чесність і совісність, пунктуальність і обов'язковість, краса зовнішня і внутрішня, схиляння перед жінкою, вміння жартувати й співчувати...

Один із перших його листів, адресованих у Кіровоград, куди я приїхав працювати за направленням в обласну комсомольську газету:

«Дорогий Василю, одержав сьогодні і твій лист, і бандероль (книжку). Дуже вдячний тобі за пам'ять і увагу (а вони, може, й дорожчі там, у Кіровограді, як у Тетієві). Тільки так вийшло, що “Неповторність” у мене вже є (дістали мені єдину під час пленуму київські хлопці), тому віддам її комусь із редакції. А от від «Над берегами...» не відмовився б – у мене її немає (якщо натрапиш десь у глухіших місцях – візьми). За «Еввідіку» ж не турбуйся – вже є – то було нетипове прохання.

Радий я, Василю, що в тебе налагоджується кіровоградське життя – великою мірою тут “вивозить” тебе молодий оптимізм, набуті досвід і витримка та ще наша селянська жила – невибагливість. Тримайся, козаче, серед Дикого поля, бо стрімка чайка тільки-но відчалила від рідного берега. А орієнтація в тебе правильна: усе зроби, щоб мав час читати й писати (звичайно і не дай боже, не стань затворником-анахоретом, бо є ще в цьому раз даному світі багато радостей, а серед них найбільше для нас диво – жінка).

Раджу тобі вже зараз прочитати: “Лошадь в тумане” Г. Семенова (“Наш совр.” № 7–80), “Ветер времени (хроника жизни Олександра Блока)” Ан. Александрова (“Звезда” № 10–80), “Автопортрет з уяви” В. Яворівського (“Дніпро” № 9, 10–80), нову повістину (забув назву) Н. Петренко в 11 ном. «Вітчизни», хоч сам я зараз захопився листами художника Крамського (у 2-х томах). І знаєш, про що пише мислячий чоловік своїй дружині 110 років тому: “Нет, как хочешь, а человечество идёт к упадку нравственности... и страшно мне за детей моих: когда они вырастут, тогда будет ещё хуже”. Як тобі це подобається? Недаром Екзюпері вигукнув у свій час (десь у 40-х роках): “Є тільки одна-єдина в світі проблема – повернути людям духовний зміст...” Отож, хочу внести хоч маленьку йоту в вирішення цієї проблеми.

Мало-помалу підходжу до кінця зі своєю книжкою. Ось тільки що закінчив велике оповідання і віддаю до “Вітчизни” (десь на літо 81-го).

Приємно мені, Василю, що ти не проминув навіть моєї статті в “ЛУ” і взяв собі щось із неї, а от на співбесідників у Павлиші тобі не повезло – велика наша біда ще в тому, що навіть при найідеальніших програмах і підручниках в найближчий час викладатимуть

літературу в кращому випадку чесні “тягачки” (Павлишеві ще повезе), а потрібні закохані в літературу вчителі – інтелігенти-творці (прочитай із цього приводу змістовну статтю Б. Степанишина, яка друкована десь одразу за моєю – він цікаво виступав і на пленумі).

Якийсь дидактичний лист вийшов у мене – даруй. Давай знати про себе. Здоров’я тобі та любові. Обіймаю. Твій Микола Кравчук. 22.11.80».

Цитовані два Кравчукові листи в цьому короткому споміні уважному читачеві багато що скажуть. Я мав щастя очікування таких живильних епістол у добу брежневського застою, мав радість полеміки щодо прямування української літератури наприкінці другого тисячоліття, мав насолоду перечитувати «ригоризми» глибинного патріота про правдиву історію нації в останні роки життя Миколи Івановича...

Це все зі мною, це все при мені. Воно обов’язково колись стане книгою. І таки знайдеться читач, якому буде потрібним, Миколо Івановичу, «те, над чим ми мучимось».

ДЯДЬКІВ ХЛІБ

– Немає в нас, Юрку, уже ні пилінки, ні крупинки... Треба знов до дядька Михтода йти. Може, ще продасть... – скрушно дивляться мати на підсинену хурдечу за шибками.

– Такий вітер зі снігом – тяжко вам буде...

– Підемо сьогодні удвох із тобою.

– Удвох?!

І подив, і радість тепленьким потічком заливають Юркові груди. То нічого, що вже другий день і ніч розносить по світу вітер на дужих своїх плечах пасма колючого снігу. То дарма, що й взуванка в Юрка – черевики солдатські подерті, а вдягання – фуфайка, витріпана лихом, і шапка, війною до хати підкинута. Піде він сьогодні з матір'ю до дядька Михайла в Каленівку!..

Дядько Михтод – то старший татів брат. А жінка в нього – Текля – гладка й сонлива. Не забув Юрко, як до війни вони мало не щонеділі на ярмарок у їхнє село приїжджали. Дядина масло й сир привозила продавати. А дядько півлітру приносив і садовився з татом до столу.

– Може тобі, партейному, не можна стільки, а нам, простим смертним, і бог велів, – завше те саме приказував дядько й випивав чи не всю пляшку.

– Темна ти сила, – осміхалися при цім тато.

А після війни ось уже більше року дядько з дядиною на ярмарок не приїжджають. Чи того, що в дядька ноги однієї тепер нема, чи виїзду справного чортма, а чогось не приїжджають. А може, й бувають коли, то не заходять, бо нема тепер дядькові з ким пити півлітру – ще в сорок четвертому прийшло з фронту повідомлення, що загинув Юрків батько, командир мінометного взводу, смертю хоробрих.

Отож третій рік уже Юрко з Володькою (братом своїм меншим) безбатченками живуть, а за тата мають гроші – їх щомісяця приносить матері листоноша Юлька.

Тільки що оті гроші без тата? На них і купити нема чого тепер. Окрасць хліба на торгу – двадцять карбованців. А таких шматків сам Юрко за день ізлегка зо три з'їв би. Мати ж видають по кусню до кулешу. Немає більше. І взяти нема де. Бо спалахкотів хліб ще влітку в полі на стеблі...

Їздять тепер по нього аж у якусь Западну. Там нібито є. Осьо Мотря Тараниха їздила – привезла. Може б, і мати поїхала, та бояться, кажуть, Юрка з Володькою зовсім посиротити якимось случаем.

А це зо два місяці тому принесли вони серед ночі клумачок ячменю. Поклали ту приплеснуту ношу на лаві, коло мисника, довго сиділи при ній. Сиділи й не витирали дві тонісінькі цівочки, що струміли від очей по лиці, холодно зблискуючи проти лякливого гасничка.

Юрко довго зирив одним оком з-під укривачки, а врешті не витримав, підійшов до лави.

– Що це, мамо? – помацав мішок.

– Ячмінь, сину.

– Де ви взяли?

– Купила... У дядька Михтода купила, – і дві цівочки заблищали гостріше, й разом чорно пропалили сиву спідницю дві сльозини...

А тепер знову хочуть до дядька йти. Може, продасть іще. У них, кажуть мати, є хліб, бо дядько комірником у колгоспі робить...

... Вийшли з хати, як споночіло.

Постояли. Стояв і вітер – роздивлявся, куди ото нарихтувались мати з Юрком проти такої ночі. Та тільки ступили вони на стужавілу й вилизану шматину доріжки, як і вітер – спершу тихо, а потім дужче – завив-застогнав із-за хати, сипнув із наметеного на причілку козирка колючою потерухою в самісіньке лице, забілів перед очима небо. І вже лаявся зі злістю десь у старій груші, тарахкотів сердито відірваною вориною, шурхотів по землі сніговицею...

У полі, здавалося, вітер сердився менше – вільніше йому було там перемітати з купи на купу пересохлий сніг. Лише стовпи телефонні та дроти між ними стояли на його путі. То вже начувалися за всіх і за все: дроти завивали жально, стовпи гули тривожно й тремтливо, а коли мати з Юрком доходили до кожного, раділи буйно і вже аж безнадійно хлипали, як зоставляли їх позаду.

Вигиналась од вітру дорога. Оголені латки її роздирав пазуристий мороз, і земля лупалася, стогнала, дзвеніла. По тих латках хутенько переслизало здичавіле од негіді перекотиполе, гналось у захурделену сиву безвість, шукало притулку. Траплялось, вітер спочивав на хвильку, й тоді чути було, як рипів-висьохкував під намерзлим обуттям стовчений хугою сніг.

Трохи тепліло в затишку лице, як ішли поза якимось селом через довгий заков'язлий ставок. Сухо шурхотів понад головами мітлистими кичками очерет, натрушував згори, дрімоту, та її лунко будило хрумкотіння ніг по тонесеньких шибочках криги...

Прибилися в село глупої ночі.

Спали, затушковані картоплинням і снігом, хати. Навіть собаки, зогрівшись у кучах, не дослухались, не подавали голосу до прибулих.

У дядька хата обставлена соломою, закладені в'язочками вікна. Мати відгорнули в'язочку, м'яко постукали пучкою в намерзлу шибку. Десь за третім чи четвертим разом крізь настовбурчену солому, жовто лизнувши материні очі й потріскані губи, засіявся з хати хисткий жеврик.

Підступили до дверей.

– Хто там? – питає з сіней дядина Текля.

– Свої... – відповідають стиха мати.

Чути, як шарудить по дошках дядина (знає Юрко: пухка й червона) рука, шелестить нерозбірливо по сінях її завше хрипливатий голос, брязкає засув, і двері розкраюють чорну вирву, що випускає у вимерзле повітря спертий сінешний пах.

– А холодяка добра... – замість запрошення до хати мимрить дядина. – Намерзлись, напевно?..

– Нам душно, – чує Юрко, як осміхається в темінь мати.

Ніч тепло дихає у хаті запареною січкою, молоком пряженим і свіжим житнім хлібом, що холоне, видно, ще з вечора на лаві під рушником. І лоскочуть уже ті пахощі в горлі та грудях, млосно облягають усе тіло.

– Добрий вечір вам у хаті, – обтупують мати коло порога ноги, а Юрко зразу здирає з голови витерту солдатську шапку.

– Це вже, певно, ніч, – басує десь із подушки дядько Михтод і нехотя зводиться на скреготливому ліжку.

Крекчучи, натягає на півтори свої ноги широченні штани, звично ловить коло бильця милицю і тяжко переносить на ній до столу натопане тіло.

Лице в нього – гладке, задуте. Хапливо зиркають з-під обвислих торбинок червоні очі, по кілька разів обмацують усе на матері, на Юркові, на столі.

– Давай-но нам, стара, вечеряти... – і сам затим плигає до мисника, виймає з нього пляшку самогонки з клочаною затичкою, ставить поважно на стіл. – Трохи погріємось, правда, Юрку?..

– Нема нам коли засиджуватись, – обзиваються мати. – Ми вже вечеряли вдома.

– Знаємо вашу вечерю... Давай, стара.

Дядина, позіхаючи та чухаючи бік, ставить на стіл нарізане чималими шматками мерзле сало, квашену капусту, посмачену пахучою соняшниковою олією, полумисок із сметаною, ріже пругкий свіжий хліб та розламає пиріжків кілька з буряками й калиною. І хоч таки добре наївся вдома Юрко горохового кулешу ще й хліба черствого скибочку з'їв із ним, але хто устоїть супроти такої дядькової вечері. І що найголовніше – хліба на столі не одміряно – їж скільки хоч.

– Ну, будьмо здорові та веселі, – якимось чіпко зриває зі столу дядько склянку, вщерть налиту каламутною самогонкою. П'є її, смердючу, як воду, понакривавши торбинками-повіками очі, задерши до стелі голову, а каламуть булькає йому десь у горлі, обтушкованому тлустою, в сторчакуватій щетині шиєю.

– І добра вона тобі ще й вночі... – подає голос із лежанки дядина.

Дядько ставить спорожнілу склянку, зачіплює чорними нігтями ослизлий шматок сала.

– За таку жисть ми ходунами своїми заплатили... Тепер можемо й серед ночі пити.

Юркові невіддільно розібрати, хто це – «ми», але якщо дядько говорить про безногих, то знає тут Юрко, що Трохим Загірний, сусіда їхній, дудки зараз вип'є. Не тільки серед ночі, а й удень про самогонку, певно, не думає. Цибає, як боцюн, ясного дня по відлиглому городу й вишукує копачкою мерзлу картоплю... Вітька його каже, що з макухами млинці мирові виходять...

Наливає дядько ще в склянку.

– Пийте, Варко, – чогось завше звертається він до матері на «ви», хоч і старший літами за неї.

– Нам же дорога далека – дев'ять верст, та ще й уночі... – бороняться від горілки мати.

– Прудкіше бігти будете... Пийте.

Мати притулили стакан до губів, скривились і ніби знічев'я відкушували по крихті від пиріжка.

Юрко стримувався менше, бо таки дуже смачне було солодке сало з підпеченою шкуринкою. А хрустіла вона на зубах, як отой льодок на ставку.

Дядько випив іще, гикав і облизував на пальцях січну капусту.

– У мене, Варко, діло до вас є важне... Чекав я з ним, бо знав, що прийдете ще.

Він нагнувся нижче над столом, наставив до матері налите кров'ю – мало не цвиркне – лице:

– Будемо навпрошки балакати: паршиво живете ви з хлопцями, дуже паршиво... А ми тут зі старою совітувались та й порішили: можемо до себе Юрка на наше бездітство взяти.

Мати дивилась на дядька якимось прижухлим зором, а губи їхні залякли в чудному усміху: мабуть, нічого того, казаного зараз дядьком, не брали до тями. А той насипав слова далі:

– Він уже хлопець чималий. Штирнадцять йому, здається... Їсти подавай добре... Оно як натискає... А скільки ви зумієте прохарчувати їх обох із цієї торби? – кивнув на скручені мішечки, що лежали на лаві. – Так от давайте Юрка до нас.

– До вас? – наче прокинулась мати.

– А то ж до кого?.. Задарма, конешно, харчувати й тут його ніхто не буде. Поможє при моїм каліцтві щось у хазяйстві дядині... Там корова, телиця, свиня якась... Ну, а вам, Варко, зо два мішечки ячменю підкину за нього – до нового на двох стане.

Мати заніміли. Видно було тільки, як глухий дрозг згонив на губах їхніх борозенки, шарпотів повіками.

Юрко давно вже перестав жувати, поволі поклав хліб і сало (не таке воно вже й солодке), зиркав то на дядька, то на матір, думав, чи серйозно говорить дядько Михтод про його долю. І що це він таке придумав?.. А з ким же будуть Володька й мати?.. Хто їм дрова буде з лісу носити?.. А колосся восени збирати?.. голубів хто догляне?.. А може, мати знали про це й навмисне привели його сюди?..

Тихо просунувся до них ближче по лаві.

– Мамо... – прошепотів, наче здалеку, й опустив очі.

Тепла материна долоня лягла йому на голову.

– Ні, сину, ні, не підеш ти до дядька... Будемо якось укупі свої злидні переживати...

– Воля ваша... Я вам на лучче совітую. А як наше невлад, то ми з своїм назад. – Затим, чухмарячи подушкуваті груди, добавив: – Тільки час такий, к приміру, що може, й покаяться вам прийдеться.

– Спасибі вже вам, Михтоде, що журитеся за нас, що совітуєте, – якось ураз дзвінко заговорила мати, – але зараз відміряйте нам з Юрком троє відер ячменю, на всі наші гроші, та й ми підемо собі...

– Стара!..

Дядина розплющила очі, зсунулася вкупі з рядом із лежанки.

– Всип їм троє відер у мішечки.

Мати хутенько вив'язили з платини на стіл зготовані за пазухою гроші. Дядько згріб їх у розплескану долоню.

Коли дядина, забравши гасничок, вийшла з мішками в комору, – сиділи мовчки в тяжкій чорноті.

Хата парко мліла перепрілою січкою і буряковою самогонкою. Через стіл сопів і гикав зрідка дядько, скрадливо шерхотіла за шибкою соломина, а десь у комині вискиглював собі притулок вітер.

Юрко в теміні налапав теплу материну руку й ніби ненароком погладив її своєю спітнілою, тремкою...

... За коловоротом у крайній хаті їм співав півень. Чути було, як після тої середнічної роботи він довго вмощував свої крила, щось буркотів і крєктав – певно, був старий.

Вітер припав до землі, плазував, вилизував її обдерті латки, скрадно підпихав у спину.

– Юрику, тобі не важко?

– Та це ж не в'язка дров, а відро ячменю.

– Мій ти сину дорогий... – обхопили голову його й поцілували сухо загуслими губами десь в око. – Більше не підемо до дядька... Обійдемося без нього – самі заробимо...

Загули-заспівали дроти, задзвеніла поземкою туго випнута дорога, і той спів-передзвін крутився, слався аж до самого місяця, що виглипнув раптом із-за синьої пампуті, як надкушений і недоїдений у дядька на столі окраєць житнього хліба...

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Антипович Ганна Іванівна**, поетеса, громадська діячка, заслужена журналістка України (м. Полтава)
2. **Астаф'єв Олександр Григорович**, доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури, теорії літератури й літературної творчості Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
3. **Бобрик Дарія Миколаївна**, фахівчиня Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
4. **Бондар Василь Васильович**, письменник, заслужений журналіст України, головний редактор літературного часопису «Вежа».
5. **Григорук Аделіна Григорівна**, літературознавиця, літературна критикиня, письменниця.
6. **Задоя Іван Михайлович**, письменник, літературознавець, член Національної спілки письменників України.
7. **Збожна Ольга Михайлівна**, кандидатка фізико-математичних наук, почесна професорка ТНЕУ, дійсна членкиня НТШ та членкиня товариства «СловоСвіт».
8. **Кодакова Марія Іванівна**, кандидатка філологічних наук, доцентка Навчально-наукового інституту міжнародних відносин (м. Київ).
9. **Косякіна Ольга Валентинівна**, студентка юридичного факультету Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг).
10. **Кравчук Микола Іванович**, письменник, педагог, лауреат премій ім. Ю. Яновського та Г. Косинки.
11. **Нахлік Євген Казимирович**, літературознавець, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України.
12. **Порох Марія Юрївна**, членкиня Клубу інтелігенції ім. І. Пеліпейка та РО «Просвіта» (м. Косів).
13. **Савенко Євген Вікторович**, голова Нижньокамської національно-культурної автономії «Українське товариство “Вербиченька”».
14. **Смольницька Ольга Олександрівна**, кандидатка філософських наук, провідна наукова співробітниця Київського літературно-меморіального музею Максима Рильського.
15. **Тимошик Микола Степанович**, доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, завідувач кафедри видавничої справи та мережових видань факультету журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури й мистецтв.

**Науково-популярний часопис
для вчителів України та діаспори
«Наш український дім»
№ 2, 2020 рік**

Періодичність – 2 рази на рік.

Матеріали для друку можна надсилати за адресою:

Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
вул. Графська, 2, кімн. 210
м. Ніжин, Чернігівська обл.
16600, Україна
e-mail: ukr_diaspora@ukr.net
Тел. 7–19–59

Підписано до друку 12.01.2020 р.
Гарнітура Computer Modern
Замовлення № 114

Формат 60x84/8
Ум. друк. арк. 16,5
Обл.-вид. арк. 9,57

Папір офсетний
Електронне видання

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
8(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.